

Bangor University

DOETHUR MEWN ATHRONIAETH

Agweddau ar lenyddiaeth Gymraeg y cyfnod modern

Jarvis, Branwen

Award date:
1997

Awarding institution:
University of Wales, Bangor

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

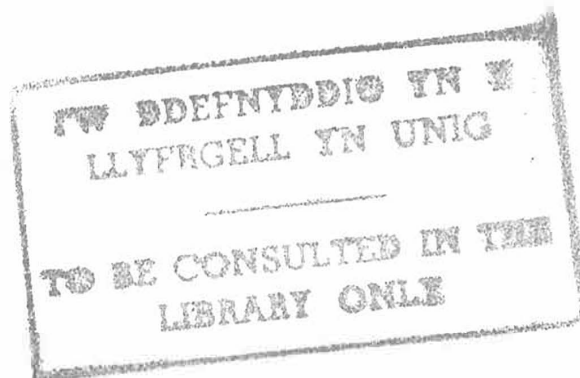
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Download date: 02. Apr. 2025

AGWEDDAU AR
LENYDDIAETH GYMRAEG
Y CYFNOD MODERN

gan

Branwen Heledd Jarvis

PhD, Bangor
1997

AGWEDDAU AR LENYDDIAETH GYMRAEG
Y CYFNOD MODERN

Crynodeb

Ceir ymdriniaeth yn y penodau agoriadol â'r agweddau meddwl hynny a nodwedddai ddyneiddiaeth Gymreig. Sylwir yn arbennig ar nodwedddion ysgolheictod iaith a hanes, a rhoddir sylw hefyd i'r newyddbethau a ddug Wiliam Llŷn i draddodiad y canu caeth, ac i'r syniadau dyneiddiol ynghylch natur barddoniaeth a gynigiodd Siôn Dafydd Rhys i'r beirdd.

Mae'r penodau ar y ddeunawfed ganrif yn cyfeirio at ddylanwad y dyneiddwyr ar Lewis Morris a Goronwy Owen. Gwelir yn y bennod ar Lewis Morris ei fod yn enghraifft wiw o'r math o ysgolhaig amatur, eang ei ddiddordebau, a hanfodol wyddonol ei agwedd a nodwedddai'r ddeunawfed ganrif. Yn y ddwy ymdriniaeth â Goronwy Owen pwysleisir ei gysylltiadau llenyddol, yn Gymreig, yn Glasurol, ac yn Seisnig.

Trafodir agweddau ar delynegion ac emynau traddodiad sy'n pontio'r bedwaredd ganrif ar bymtheg a'r ugeinfed yn y drydedd adran. Syniadau Ceiriog am natur Cymreictod a Phrydeindod, yng nghyd-destun ei gyfnod, yw pwnc yr wythfed bennod; yn yr un modd, sonnir am berthynas Elfed â'i amgylchiadau cymdeithasol a gwleidyddol. Mae'r penodau ar Elfed, fodd bynnag, yn canolbwyntio ar drafod diwinyddiaeth ei emynau a'r modd y dylanwadodd ei syniadau am yr emyn fel offeryn defnyddiol a chynulleidfaol ar ei waith.

Yn y bedwaredd adran, ceir penodau yn ymwneud â gwaith tri o lenorion mawr canol yr ugeinfed ganrif, sef Saunders Lewis, Kate Roberts a Gwenallt. Un o themâu'r bennod ar Kate Roberts yw ei chysylltiad â'r ddau lenor arall; y mae cysylltiad thematig amlwg hefyd rhwng y bennod hon a'r bennod sy'n dadansoddi'r agweddau meddwl patriarchaidd yng ngwaith Saunders Lewis. I gloi, ceir dwy bennod yn ymdrin â'r canu caeth cyfoes; yng ngwaith Gerallt Lloyd Owen ac Idris Reynolds, gwelir parhad elfennau traddodiadol ac ymwybod dwfn â'r perygl o golli ffordd arbennig o feddwl ac o fyw.

CYNNWYS

Rhagair	ii
<i>ADRAN I Y Dadeni</i>	
1. Welsh Humanist Learning	3
2. Llythyr Siôn Dafydd Rhys at y Beirdd	33
3. Dilyn Natur: Sylwadau ar ganu Wiliam Llŷn ac R. Williams Parry	51
<i>ADRAN II Y Ddeunawfed Ganrif</i>	
4. Lewis Morris, y 'Philomath' Ymarferol	65
5. Goronwy Owen	83
6. Goronwy Owen, John Milton a 'Molawd Môn'	146
<i>ADRAN III Emynnyr a Thelynegwyr</i>	
7. Mary Owen yr Emynyddes	162
8. Ceiriog a Chymru	172
9. Elfed: Emynydd yn ei Oes	192
10. 'Garedig Ysbryd' : Golwg ar ganu Elfed	208
<i>ADRAN IV Yr Ugeinfed Ganrif</i>	
11. Saunders Lewis, Apostol Patriarchaeth	224
12. Llythyr gan Caesar von Hofacker	239
13. Saunders Lewis a Mabon	245
14. Kate Roberts and a Woman's World	252
15. Gwenallt: 'Y Gristionogaeth'	269
16. Golwg ar Ganu Gerallt Lloyd Owen	282
17. Cylch o fewn Cylch: Awdl 'Y Daith'	295
Rhestr Lyfryddol	305

RHAGAIR

Casgliad o waith cyhoeddedig gwreiddiol a gyflwynir yma. Mae'r casgliad yn 100,000 gair o ran hyd, sef yr uchafswm a gymeradwyir gan y Brifysgol.

Mae'r erthyglau unigol yn adlewyrchu polisiau golygyddol y cylchgronau a'r llyfrau y cyhoeddwyd hwy ynddynt. Carwn gydnabod yn ddiolchgar yn y fan hon fy nyled i olygyddion y cyhoeddiadau hynny. Fodd bynnag, wrth baratoi'r deunydd ar gyfer ei gyflwyno yma, manteisiwyd ar y cyfle i wneud rhai mân gywiriadau a newidiadau. Gosodwyd y nodiadau ar ddiwedd y penodau, a'u cysoni.

WELSH HUMANIST LEARNING

The attitude of the Welsh humanist scholars to learning was not a cold, dispassionate thing; nor was learning pursued in a spirit of self-interest. The scholars were fired rather by two great ideals: that of service to God and that of service to language and country. They laboured, in the words of Edward Kyffin, *er gogoniant i Dduw ac er mawrhad i'n hiaith* [for the glory of God and for the elevation of our language]. They had other goals, too. In particular, they desired that ordinary people should be allowed to share in the new learning, both religious and secular, that they were working to promote. Much of their work therefore is, in a broad sense, educative in its nature and intent. William Salesbury expressed this desire to uplift ordinary people in words which have become famous as one of the keynote passages of Renaissance thought: *oni fynnwch fyned yn waeth nag anifeiliaid, mynnwch ddysg yn eich iaith* [unless you wish to become worse than animals, insist on having learning in your language].

The field in which these three ideals became as one was that of translating the Scriptures. The humanist scholars of northern Europe regarded the translating of the Bible into the vernacular tongues as the pinnacle of scholarly endeavour, and in this Welsh scholars were no exception. The full story of that endeavour is told in another chapter, but no discussion of Welsh humanist learning would be complete without noting the primacy of this aim. The scholars themselves, time and time again, give expression to the overriding importance of this work in their eyes. So William Salesbury, near the beginning of the Renaissance period, introduces his collection of Welsh proverbs, *Oll Synnwyr Pen* (All the Mind's Wisdom) (1547), a collection originally made by the poet Gruffudd Hiraethog, with an impassioned plea that the Scriptures be made available in Welsh. *Oll Synnwyr Pen* is not a religious work, but Salesbury gives priority in his introduction to emphasizing

the necessity of having the Bible translated into Welsh. Only then does he set about explaining the importance of proverbs. Similarly, Maurice Kyffin, in 1595, introducing the translation he had made of Bishop Jewel's *Apologia Ecclesiae Anglicanae*, returns constantly in his introduction not to the importance of the tract he has translated but to the significance of the Welsh Bible of 1588: 'But since the book of God's word has now been translated into Welsh and printed, it no longer avails any of the devil's children to try to darken the light of Wales'.

For Bishop Richard Davies, who translated part of the Testament in 1567, to have the Scriptures in Welsh was 'a magnificent supremacy' - (*ardderchog oruchafiaeth*). Some of the poets, too, expressed their gratitude that this great work had now been done. Siôn Tudur, in his *cynydd* of praise to William Morgan, describes the feeling of the times when he states that no nation can claim to possess learning without having the Bible in its own language:

Pa ynysoedd ? pa nasiwn
Heb bwyll fawr hap y llyfr hwn ?
[Which islands? which nation
Have great learning without this book?]

Such examples could be multiplied. It is important to note here that we are not simply faced with two generations of humanist scholars paying lip service to the importance of scriptural translation and, secondarily, of works ancillary to the scripture-based Protestant movement. In this matter, by their fruits do we indeed know them. When the works produced by Welsh humanists are listed, beginning with the first printed book in Welsh, *Yn y llyfr hwn...* (In this book...) by Sir John Prys of Brecon (1547), and ending around 1632 with the *Dictionarium Duplex* of Dr John Davies (these being the generally recognized termini), a pattern emerges.

Of the works produced by the Welsh humanists, over two-thirds are religious in nature. However, a change, both in the number of works produced and in their content, can be discerned after the publication of the

complete Bible in 1588. Up to 1588, humanistic writings, both religious and otherwise, are fairly thin on the ground. Pre-eminent amongst them however are the works of William Salesbury, and, notwithstanding the diversity of his scholarly interests, there is no doubt that the main thrust of his work is scriptural and Protestant in nature. The Catechism and the Book of Common Prayer, in translations by Salesbury and others, figure prominently in the list, but the most important work is undoubtedly the New Testament of 1567, translated by Salesbury, Bishop Richard Davies and Thomas Huet. The most extended piece of polemical writing in this period is Richard Davies's preface to the Testament, written in the form of a letter addressed to the people of Wales. This important work, too, identifies profoundly with Protestantism, and expounds upon the theme of vernacular scriptures as the most necessary product of learning.

By 1588, what may be termed the basic texts of religious scholarship, in a Protestant sense, were available. Thereafter, a marked change occurs. There is a great increase in the number of works produced, almost as though the appearance of a complete Bible had opened a floodgate. Moreover, these are no longer works of textual and liturgical scholarship. They are now devotional, explanatory and homiletic in content, and they join a small number of pre-1588 works of this nature produced by Welsh Catholics. It is these works which form the great bulk of Welsh Renaissance prose. Incidentally, the same comment can be made on the nature of the bulk of contemporary writing in England.

This, then, is the first thing that needs to be said about the work of Welsh Renaissance scholars: that these scholars themselves, both in their stated opinions and in the work which they produced, gave pride of place to fulfilling the need for religious works in the vernacular, and to biblical and liturgical translation first of all. The second thing is that Protestantism, as a movement, has humanist ideals of scholarship at its very core. Biblical

scholarship is the most obvious example of one of the primary tenets of humanism, namely that 'new' learning should be based on the truths and glories of the past. In terms of biblical scholarship, this can be interpreted as a search for early sources and a sound knowledge of the languages of original texts. In more general European terms, this meant a resurgence of respect for the languages, literatures and ideas of the Ancient World, in particular the culture embodied in Latin, Greek and Hebrew writings. The translation of classical texts into contemporary languages is one of the most important facets of humanist learning throughout Europe. In Welsh, the influence of the Classics is most clearly seen in the dissemination of classical thought in the prefaces and dedications written by noblemen and men of letters to introduce their own books or those of their protégés. In these prefaces they are able, within the bounds of certain conventions, to give free expression to ideas and beliefs which are important to them. They are therefore a very valuable repository of contemporary thought. That thought is shot through with frequent references to classical literature and to the ideas expressed therein, 'the endless re-expression of the commonplaces of ancient ethics', as Douglas Bush, writing of English authors, described it.

There is, however, little direct translation of classical texts into Welsh. The best-known example, for modern readers, is Gruffydd Robert's translation of part of Cicero's *De Senectute*, but this work was little known in Wales during the sixteenth century. However great was the humanists' professed admiration for classical literature, however highly skilled they were as Latinists (and in some cases as scholars of Greek and Hebrew), the 'past' was for the Welsh humanists overwhelmingly a Welsh past. They were steeped in traditional Welsh learning. Their command of the Welsh language, the cornerstone of so much of their achievement, was the result of their immersion in their native linguistic and cultural inheritance. Thus, many of the religious terms used by William Salesbury, for example, are not

contemporary inventions but can be traced back to the medieval text known as *Llyfr yr Ancr*, the Book of the Anchorite.

The flowering of Welsh humanist learning resulted from the pollination of this Welsh seed by outside influences. Welsh humanist scholars were educated at the universities of Oxford and Cambridge, where they found themselves profoundly influenced by contemporary thought. Sir John Prys, William Salesbury, the historian and geographer Humphrey Lhwyd, the grammarians and lexicographers Thomas Wiliems and Henry Salesbury, Dr John Davies, to name a few of the most important, were all Oxford men; Edmwnd Prys, poet and scholar, and William Morgan were Cambridge men. The connections with the new grammar schools and with Oxford and Cambridge, it should be noted, were not always to the good. Some young Welsh scholars were influenced by their education to forget their linguistic roots, as Thomas Wiliems complains. He criticizes the 'scholars of the universities of Oxford and Cambridge' and warns them that they should 'feel shame, and remember their own country, when they speak a foreign tongue to their compatriots in preference to their delightful mother tongue, the sweet and mellifluous Welsh language'. However, the connection was, for many, productive and highly influential.

Other Welsh humanists, notably the grammarian Gruffydd Robert and Siôn Dafydd Rhys, grammarian, medical man and Italianist, enriched and broadened their culture by the long periods they spent living on the Continent. Gruffydd Robert lived and worked as a Catholic exile in Milan; Siôn Dafydd Rhys graduated as a Doctor of Medicine in the University of Siena. Welsh scholars of the sixteenth and early seventeenth centuries were open to the influence of the new European learning; were it not so, no body of work which could be described as 'Welsh humanist learning' would have been possible. It was not for nothing that William Salesbury referred to Desiderius Erasmus as 'the most learned and productive author in all

Christendom'. The debt owed by Salesbury to Erasmus is but one of a myriad of debts and influences which together brought the European humanist movement to Wales.

However, as has already been noted, these Welsh humanist scholars, almost to a man, were also 'learned' in a purely Welsh sense, and it is important to note that embracing new languages and ideas did not imply the jettisoning of an earlier, native, body of learning. So Salesbury's introduction to *Oll Synnwyr Pen* contains passing references such as these (he is speaking of others before him who have interested themselves in proverbs): 'As did the rest of the learned scholars who were gathered to write the Law of Hywel Dda. And as did the learned poet who composed the *englynion* to the snow: and Aneurin Gwawdrydd who composed the *englynion* to the months, all these are full of proverbs'. The references here are to the work of the poets, but they are also to the body of Welsh medieval law known as the Law of Hywel. Salesbury's words remind us that learning, in a Welsh sense, was not confined to the bardic schools; it embraced also a body of prose-writing which was partly narrative, partly religious, and partly technical in nature.

However, for the Welsh humanists, the main guardians of past learning were the professional poets. Their literary and linguistic status was extremely high. Even in their present impoverished state, says Siôn Dafydd Rhys, 'there is no need for them, within their own literary forms, to yield anything to the Latin and Greek poets'. Much of their learning was included in what was known as *Tri Chof Ynys Prydain*, the three 'memories' of the Isle of Britain. These were the history of the Welsh, or Britons; the Welsh language; and the genealogies of noble families. In other words, the poets were not simply learned in the field of traditional metrics and what may be called poetic rhetoric and stylistics; they were also scholars of Welsh history and of the Welsh language. Their role as guardians of the language was magisterial and was firmly based on centuries of traditional linguistic usage: they were, in the

words of Dr John Davies, *vetustae linguae custodes*, (the guardians of the traditional language).

It is significant that Welsh humanist scholars, who were themselves writers of prose, adopted this linguistic tradition in their own work rather than the standards and usages of the medieval prose tradition. Medieval writing was based largely on southern usage and is characterized by its liveliness and flexibility. The humanists chose rather to adopt the language of the poets, which was more closely allied to northern usage. The differences, however, should not be exaggerated. They are in no way comparable to the differences encountered by Italian humanists, who were faced with substantial dialect differences and the need to establish a new language from a far wider and less standardized base. The decision to choose Tuscan as a basis for literary Italian was made, at least in part, for the same reason as the lesser decision made in Wales: it was the language of the poets, and Dante in particular.

We should not forget, either, that the prose style of Welsh humanists is in many ways a new creation. It owes a great deal to contemporary influences, particularly in its emphasis on a complex rhetorical style and ornate phraseology. Rhetorical style was no mere ornament; it was an integral part of the armoury of a learned language, and both William Salesbury and Henri Perri produced handbooks on the subject, works which were greatly influenced by contemporary continental writings. Any analysis of the language actually used by the Welsh humanists would have to conclude that its most important features are this rhetorical, and sometimes laborious complexity, and the striking richness of the vocabulary at the command of many of the humanists. Humanists complained at what they saw as a lack of 'learned' words in Welsh; what strikes the modern reader most often, however, is the abundance of what may be called 'traditional' words at the command of a writer such as Siôn Dafydd Rhys. The often magnificent showiness of many humanist writers however remains firmly based on their

analysis of the grammar and usage of the poets. The grammar published in 1621 by Dr John Davies, the work which many would regard as the crowning glory of Welsh Renaissance scholarship, is just that. He describes, says G.J. Williams, 'the literary language, the language as it had been preserved in its purity from one generation to the next by the poets'. It is 'the final analysis of the language of the poets'.

The depth of knowledge of the poetic tradition, not unnaturally, varies from scholar to scholar. After all, these men were not professional poets. So insistent, however, were the humanists on the central importance of poetic learning that scholars such as Gruffydd Robert and Siôn Dafydd Rhys included sections on Welsh metrics in their grammars of the language. One or two produced their own separate bardic treatises. William Middleton, soldier and scholar, who produced a metric version of the Psalms, published *Barddoniaeth neu Brydyddiaeth* (Poetry or Metrics) in 1593; Tomos Prys, soldier, adventurer and metricist, wrote his own bardic grammar, which he intended for non-professional use. This, however, remained unpublished.

When scholars, therefore, turned towards the second great task that they had set themselves, that of analysing and enhancing their own language in order to make it a suitable vehicle for wide-ranging humanist learning, they started from a firm base. The Welsh language was no mere collection of dialects, no preserve of low-born illiterates; it was a sophisticated literary language with a generally recognized set of preferred forms and usages. The work of enriching vocabulary, of embellishing style and of classifying and explaining grammar and syntax, however, remained to be done. These tasks they shared with humanist scholars working in other vernacular languages, though the Welsh scholars themselves saw it differently: whatever its glorious past, the present state of the language, in their eyes, compared badly with the state of other modern European languages. Welsh lacked 'learning', in a contemporary humanist sense. This common complaint is really twofold, in

that it encompasses both the lack of learned texts in Welsh and the unsatisfactory state of the language itself as a means of learned expression. Siôn Dafydd Rhys, in the introduction to his grammar of 1592, speaks for his fellow humanists when he notes the supremacy of other languages in this respect:

the ordinary languages, such as Italian, Spanish, French, German, English and Scots ...which have met from time to time with scholars of language and supporters of language, most kindly disposed to protect and nurture and praise, each of them, his own language; so that in the end there is not a single one of all the ordinary languages that I have mentioned which does not have expressed in it all the arts in the world, described and ordered and preserved in print in books which will last as long as the firmament lasts.

Welsh scholars seem to take little cognizance of the fact that much the same criticism was being levelled at these other languages in their own countries.

Much of the effort of the Welsh scholars, then, was directed towards overcoming this perceived deficit and to making the Welsh language a suitable tool for humanist learning. It was the vocabulary of Welsh which gained most attention. Welsh words, in the first place, needed to be listed and explained and, from the outset, Welsh scholars addressed themselves to the task of producing vocabularies and dictionaries which would fulfil a wider function than some of the earlier word-lists, produced mainly by poets, which existed in manuscript form. Professor J.E. Caerwyn Williams has pointed out that these pre-Renaissance vocabularies are remarkable in being Welsh-Welsh lists; contemporary vocabularies in other European languages are almost invariably Latin-vernacular (or vice-versa). One conclusion which can be drawn from this is that Welsh was in fact, and was seen to be, a learned language, a language whose educated practitioners, poets, lawyers, doctors, divines, were working within a medium sophisticated and rich enough to require explanatory lists. There is a ring of self-confidence and self-sufficiency about the Welsh-Welsh nature of these lists. They point to a culture in which scholars felt at ease with their own language. Welsh

Renaissance scholars inherited this confidence in the Welsh language as a medium of learning. In other words, there is a marked duality in their attitude. They recognized and praised its past glories; and however much they criticized the deficiency of its vocabulary in terms of 'new' Renaissance learning, they remained conscious of the learned traditions of the past and confident of its potential as the vehicle of humanist learning.

When the scholars of the Welsh Renaissance set about producing dictionaries, their intentions were twofold. First, they wished to collect and classify, and to augment where necessary, the lexicographical resources of the Welsh language. Furthermore, they wished to undertake this work in the spirit of openness and breadth of learning which characterizes humanism and to lay open to the world the riches of the Welsh language. To this end, they produced not the Welsh-Welsh lists of their predecessors but Latin-Welsh (and less importantly English-Welsh) dictionaries.

The first of these dictionaries was produced by William Salesbury. Of all Welsh Renaissance scholars, he is the most ambivalent in his attitude towards his native tongue. His great and pioneering work as a scholar of Welsh and as a translator of the New Testament into Welsh testifies to his love and deep knowledge of his language and of his commitment to serving her needs. On the other hand, he is constantly critical of what he sees as the poverty of resources of the language, and compares Welsh most unfavourably with English in this respect. He encouraged his fellow Welshmen to learn English, so that they might partake of the learning to be found expressed in that language, and his Welsh-English dictionary was produced to this end. *A Dictionary in English and Welsh* (1547), is described as a 'guide to reading and understanding the English language, a language today adorned with all kinds of highest learning, a language replete with its gifted supremacy'. Notwithstanding the order implied in the title, the dictionary is Welsh-English. Its primary function, therefore, is not to display and explain the

riches of the English language nor to augment the resources of Welsh by seeking to provide 'new' words where deficiencies existed. William Salesbury was later to contribute to the work of enriching and enlarging the vocabulary of Welsh, particularly in his *Llysieulyfr* (Herbal) and in his translation of the New Testament, which lists alternatives and which also offers some very effective, newly minted words. Here, he is endeavouring to provide Welsh readers with a means of learning and understanding ordinary English words.

William Salesbury also comments on the pronunciation of English – comments which have, incidentally, been of great interest to phoneticists and historians of the English language. The introduction also reminds us how new the concept of a dictionary was. Mindful of his intended audience, he explains carefully in his introduction what a dictionary is, how it is arranged and how it should be used. Since the order is Welsh-English he must also explain that Welsh words undergo changes in initial sounds, and must be looked for in their proper, unmutated, forms. It is worth quoting some of Salesbury's instructions to his readers, so vividly do they remind us how new his work was and how much his readers needed to learn:

And so all words which have *a* as the first letter at their beginning have been brought together to the same place; and all words starting with *b* as their first letter have been placed apart; and the words with *c* at their beginning have also been separated and placed apart. ... And in this way have all the others been arrayed to stand under the banner of their initial Captain-letter. And, as a result, when you wish to find the English for some Welsh word, look first of all which letter properly begins that word, and if it is *a* look for it amongst the list of words which begin with *a*, and in that place, corresponding to it in the list of English words, you will find the English for it. But take great care not to be deceived by mistakenly searching for a word out of its proper and appropriate place, as you might search for one of these words in the shape and form in which they lie in this verse, *Mae i mi gangen deg o fedwen* (I have a beautiful birch bough), as it is no use for you when looking for the English for *gangen* to look for it amongst the words beginning with *g*, but you should look rather amongst the words beginning with *c* [*k* in the original orthography], and the English will be alongside it. For the original, unchanged word is *cangen* not *gangen* ...

William Salesbury's interest in sounds and sound-changes is seen again in a work published in 1550, described as *A brief and a plain introduction, teaching how to pronounce the letters in the English tongue*. The basic aim of this work is the reverse of that in the dictionary: it is to begin the task of describing and explaining the Welsh language to others. It is the earliest treatise on Welsh phonetics, and is therefore a good example of the pioneering nature of much of the scholarly activity of the mid-sixteenth century. Welsh scholars themselves were well aware of the newness of their work. They not infrequently apologize in their introductions for any deficiencies which may be found in their work 'as no-one has attempted to follow this path before us' (Gruffydd Robert), and, in a spirit of humanist generosity, invite others to utilize and improve upon the work which they have begun.

An interest in phonetics is also a feature of a dictionary produced later by another member of the Salesbury family, Henry Salesbury of Dolbeidr, near Denbigh. His dictionary remained in manuscript form, but seems to have been fairly well circulated, as parts of it are incorporated into later works, in particular a vocabulary compiled by the important eighteenth-century scholar and poet, Ieuan Fardd (Evan Evans). The dictionary, to which Henry Salesbury gives the title *Geirfa Tafod Cymraeg* (The Vocabulary of the Welsh Tongue), is a Welsh-Latin compilation. Among its most important features is that Henry Salesbury incorporates more than the lexicographical and semantic information normally found in dictionaries. In tabulated form, he also deals with matters of orthography, grammar and phonetics, though it must be added that his treatment of these matters is sometimes confusing. Another feature is that Henry Salesbury is catholic in his attitude to the words he includes: he appends a list of old words under the heading *Geiriau o hen Gymraeg a'u dehongliad* (Words from old Welsh and their interpretation), but he also devises new words when he sees the need. Thus, we have words like *arnofio*, *arsgrifen*, *arsyth*, using the prefix *ar*. Salesbury also draws from the bardic vocabularies and from dialect sources. It also appears that he added to his

work after seeing the *Dictionarium Duplex* of 1632. His work was a continuing labour, which remained incomplete and unpublished at his death around 1637.

There is a sense of urgency about the work of several of the Welsh Renaissance scholars, a sense of huge tasks needing to be done. That it is better that these tasks be done inadequately to begin with than to wait overlong for perfection is a recurrent theme. This sense of urgency is palpable in the early writings of William Salesbury: he insists that unless the work of perfecting and enriching the Welsh language is undertaken in his own generation, it will be too late thereafter – *bydd ry hwy y gwaith wedyn*. His Welsh-English dictionary, strange as it may seem on the face of things, was part of his urgent scheme. By teaching English, which he saw as a ‘learned’ tongue, to his fellow countrymen, he hoped to educate them in humanist ideas. This newly embraced, humanist learning could then be transferred to the Welsh language, thus saving it from becoming no better than the ‘twittering of wild birds or the roaring of beasts and animals’.

Nearly sixty years later, the same sense of urgency and impatience can be found in the work of another lexicographer, Thomas Wiliems, author of *Trysor yr iaith Ladin a'r Gymraeg* (The Treasure of the Latin language and the Welsh). His urgency is partly personal: ‘my age increases, and warns me, to gather my bits and pieces ready for my journey towards my true home, out of this present vale of sadness’. He did indeed write his dictionary within the space of four years between 1604 and 1608, having, he says, given up hope that other Welsh scholars, whom he names as Dr John Davies, Henry Salesbury, Henri Perri (or Parry), and David Powel, were about to fulfil their intention of publishing dictionaries. He must, he says, do his duty by his people: ‘I am bound ... to work to the uttermost limit of my ability for my country and my natural mother tongue and my dearly beloved fellow countrymen throughout the whole of Wales’. However, the Latin-Welsh

dictionary of Thomas Wiliems, which fills three thick manuscript volumes, had in reality been far longer in the making. 'For thirty years and more, constantly from that time to this', he tells us, he has been 'gathering a huge collection of Welsh words, old and new ... to preserve our language for ever (if God sees it fit), to the shame and discomfiture of Judas and all enemies of the shining British tongue'.

The evidence of his long, hard labour has survived in manuscript collections. Gwenogvryn Evans describes part of the contents of Peniarth 188, a manuscript in the hand of Thomas Wiliems, as 'materials for a *Welsh Dictionary*, consisting of vocabularies, glosses, a very considerable number of illustrative quotations from the poets, the Welsh Laws, the prose Romances, etc.'. We also have versions, enlarged upon by Thomas Wiliems, of Wiliam Llŷn's vocabulary (corrected by William Salesbury) and of a vocabulary by the scholar and collector of manuscripts, Roger Morris of Coedytalwrn. The completed dictionary also draws upon Thomas Wiliems's own wide stock of Welsh words, including local and dialect words.

Professor J.E. Caerwyn Williams has shown how interdependent Welsh, and other, dictionary-makers of the Renaissance were. Lexicography was a new and developing art, a matter of 'devising, making a pathway and cutting the ice' as Thomas Wiliems has it. He himself, as we have seen, drew upon the work of earlier scholars and collectors of Welsh words; he also found a structural pattern for his work in the Latin-Latin dictionary of Ambrosius Calepinus, *Dictionarium Decem Linguarum* (so named after its illustrative examples from ten languages) and, in particular, the *Dictionarium Linguae Latinae et Anglicanae* of Thomas Thomas, which itself was based upon Calepinus. Thomas Wiliems set himself the task of finding, or where necessary inventing, a Welsh equivalent to the Latin words in Thomas Thomas's dictionary; a very considerable task which drew on all the resources

available and which resulted in a wide-ranging work which included many archaic words, adaptations and neologisms.

In turn, Thomas Wiliems's dictionary constituted a source-book for the Latin-Welsh half of the celebrated *Dictionarium Duplex* of Dr John Davies, published in 1632. Dr Davies acknowledged his debt to Wiliems and his long labour, but is highly critical of his work and careful to point out that his own dictionary is more of a remaking than a wholesale borrowing: 'As for the Latin-British Dictionary, that of Thomas Wiliems, you will see it here, not directly copied from his manuscript, but having had added to it as many British equivalents of Latin words as was possible; cleansed of the almost endless faults of which it was full; so that it might be more concise and perfect ... it could indeed be considered something new and different'.

John Davies explains in what regard in particular he has pruned and edited Thomas Wiliems's work. He has sought to weed out all words which are derivatives of root forms: for example, where an adverb is derived from an adjective, the adjective only is listed. He is similarly stringent in his choice of Welsh words for inclusion in the second half of the dictionary, including only a sufficient number of composite words, which he rightly extols as one of the glories of the Welsh language, to provide exemplary patterns. This disciplined, scientific approach to the matter of derivatives and compounds is typical of John Davies: he was a profoundly scholarly man, the most authoritative of all Welsh Renaissance writers in the field of language and literature.

He was also a highly conservative scholar. His instinct always is to look to the past. His prescription for the perceived paucity of words in seventeenth-century Welsh is to search for those words which already exist; new inventions will in most cases be found to be unnecessary. His defence of historical precedent in matters of vocabulary is vigorous. His work, he informs us, is based upon careful study of manuscript sources, and in particular upon the work of the poets: 'for, in order that this laborious work

be more complete, I have read almost everything written in British, and especially the work of the poets, who claim for themselves (and that in every language) authority over words ... they were of the greatest help to me concerning writing British words correctly and looking into their true meanings'.

John Davies's comments in his erudite and considered introduction to the *Dictonarium Duplex*, written in Latin, are the most important manifestation of the conservative viewpoint in the struggle to provide for Welsh a 'learned' lexicon. Other scholars, particularly in the earlier part of the Welsh Renaissance, have a more liberal approach, and are more conditioned than John Davies to answering the need for the dissemination of learning among ordinary Welsh readers. As the author of *Y Drych Cristnogol* (The Christian Mirror) (1585), says:

For if I selected old Welsh words which are not in use, not one in a hundred would understand half of what I was saying, although it were good Welsh ...

To use old, scholarly words would therefore be an irrelevance (*amberthynas*), and he deliberately uses words in common usage, borrowed words and 'a mixture of the words of the South and of Gwynedd', in order that 'ordinary people may understand the book for their own good'. The same utilitarian argument is still heard at the end of the period, in 1630, when Robert Llwyd, the translator of a similarly hortatory work (Arthur Dent's *The Plain Man's Pathway to Heaven*), declares that he has 'avoided, to the best of my ability, words not in current use, settling on such well-used words as the ordinary people of the country recognize and are familiar with'. The result, incidentally, is a minor classic of lively prose.

The arguments heard are not merely utilitarian, however. Other scholars lay emphasis on the principles of the historical development of languages, and stress that words which are in common use, however debased (*sathredig*) they may seem, should be accepted as being natural and inevitable. Both Gruffydd

Robert and Maurice Kyffin advocate the same procedure: choosing first a word in common use, whether 'debased' or not; and then borrowing from other languages to remedy deficiencies. Kyffin puts the matter succinctly:

I thought it best to omit the old Welsh words [margin: It is not the practice of any learned person to resurrect such obsolete words in any language in the world], those which have outgrown the knowledge and the usage of ordinary people amongst themselves, and have chosen the easiest, most accessible and well-used words that I could in order to make the run of the expressions used clear and free of stumbling blocks for those who know only habitually-used Welsh. But for essential words, the substance of whose thrust or the significance of whose meaning could not be shown in Welsh, I have, according to the custom of the English language, French, the language of Italy, the language of Spain and a host of other languages, taken such from the Greek or the Latin, in the way in which it has been customary in most countries in Christendom for a long time.

Similarly, Gruffydd Robert emphasizes not just the need for borrowing, but its acceptability and its inevitability. One of the most important scholarly contributions made by him was his methodical and pioneering study of Welsh loans from Latin, which he used as a basis for devising new borrowings from Latin source-words.

Both these broad tendencies, the conservative/historic and the realistic/innovative, can be seen elsewhere in Renaissance Europe. In England, by the late Renaissance, there was in existence a school of linguistic scholars whose views correspond more or less to those of John Davies in Wales. The views of this school are partly a rebellion against the excesses of constant borrowing from Latin and other languages by those who 'so Latin their tongues, that the simple can not but wonder at their talk, and think surely they speak by some revelation', in the somewhat satirical words of Thomas Wilson, and partly an awakening of pride in native linguistic resources as a result of a resurgence of esteem for all things Saxon. Richard Verstegan, for instance, claims that to bring in borrowed words corrupts the proud Saxon heritage of the English language, which is rich enough in itself to meet all demands:

... if ourselves pleased to use the treasury of our own tongue, we should as little need to borrow words from any language, extravagant

from ours, as any such borroweth from us: our tongue in itself being sufficient and copious enough, without this daily borrowing from so many as take scorn to borrow any from us.

On the other hand, the views of such scholars as Gruffydd Robert and Maurice Kyffin are closely paralleled by such English scholars as George Chapman, the celebrated translator of Homer, who wrote:

All tongues have enriched themselves from their original (only the Hebrew and Greek which are not spoke amongst us) with good neighbourly borrowing, and as with infusion of fresh air and nourishment of new blood in their still growing bodies, and why may not ours?

The battle for learned words was fought from similar standpoints in both England and Wales, but this should not obscure the fact that there were important differences between what happened, and what was said, in both countries. When an overall survey is made of the opinions of English and Welsh scholars, it appears that the opinion of different schools of thought is more polarized in England than in Wales. There is a strong underlying unity of opinion amongst Welsh scholars which transcends any 'conservative' or 'innovative' approaches. This unity is rooted in a common respect for the recognized standards of the Welsh literary tradition, and for the linguistic resources of the poetic tradition in particular. This common ground prevents some of the excesses of theory and practice seen in England.

It must also be said that the effects of the Renaissance revolution in vocabulary proved to be more far-reaching on English than on Welsh. It is estimated that the vocabulary of English increased by one third during this period. Whatever complaints were voiced against 'inkhorn terms' or 'hard words', the end result of Renaissance linguistic endeavour was a language immensely enlarged and enriched. Welsh, too, was a richer language in 1650 than it had been in 1550, but its expansion was limited. No detailed study has yet been made of the vocabulary increases which occurred; none the less, it can safely be asserted that the enlargement of the Welsh lexicon was of a far smaller order than that of English.

Words did not just need to be revived, translated, or created anew; they also needed to be written down. Welsh scholars devoted part of their energy to the matter of orthography. The spread of printing had given impetus to the call for revision and standardization. A revised orthography was also considered a necessary aspect of elevating Welsh to the status of a learned language. It is noteworthy however that the attitude to orthography differs fundamentally from the attitude to enlarging vocabulary. In the case of the latter, emphasis is constantly laid upon custom and precedent in the matter of coining new words; in the case of orthography, the emphasis is rather upon reform based on rational and aesthetic principles.

Experimentation, therefore, is seen in the work of several important scholars. So radical were some of William Salesbury's reforms in the New Testament of 1567 that much opposition was engendered, and they may partly account for the fact that the translation as a whole did not receive the acclamation that later opinion accords it. He attempted to convey Latin affinities, some of them spurious, in the way Welsh words were written. One important innovation has survived to this day, although based on a false etymology. The singular and plural forms of the third person possessive pronoun, written as *y* in Middle Welsh, are written as *ei* and *eu* by Salesbury in an attempt to show that they are derived from the forms of *eius* in Latin. Other scholars were influenced by aesthetic considerations. So, Gruffydd Robert in his Grammar places a dot under *d* to convey *dd* [ð] or under *l* to convey *ll* [ℓ], 'in order to be rid of the unseemliness of doubling them', '*i ymward â gwrthundra eu dyblu*'. Others again wished to suggest morphological changes; Henry Salesbury thus writes *f / v* as *bh*, or *dd* as *dh*. The various reforms suggested by Renaissance scholars, of whom the above are examples, were incorporated into their own individual writing but did not in fact gain general acceptance. Maurice Kyffin, who, like Thomas Wiliems at a later date, opposed experimenting with orthography, knew that such efforts could not succeed: 'it is taking too much upon himself for one man, whoever he may

be, to give out new letters and orthography and to believe that it behoves everyone to follow him'. The establishing of Modern Welsh orthography in reality proved to be a gradual and organic process, and ultimately owed little to dramatic innovations by individuals – sensible though some of these innovations undoubtedly were.

The drive to improve and standardize orthography is in fact part of a larger plan: that of making Welsh an ordered and regulated language. It was in an effort to achieve this end that several scholars set about producing grammars. The aim of Renaissance grammarians was, in the words of the first of them, Gruffydd Robert, to lead the language to the privileged status of art, *ei dwyn i fraint celfyddyd*.

Gruffydd Robert's *Gramadeg Cymraeg* (Welsh Grammar) whose publication was begun in 1567, has, improbable as this may seem given the subject matter, a romantic, almost an exotic air to it. Not only is it set in an Italian garden, it was actually written in Italy when its author, a Recusant clergyman, was a member of the household of the famed cardinal archbishop of Milan, Carlo Borromeo. The Grammar is framed as a conversation between Gruffydd Robert and his friend and fellow-Recusant, Morris Clynnog. The work is conceived and written in a form and style deeply influenced by the court culture and Ciceronianism of Renaissance Italy. Their conversation is leisurely and discursive: the friends take time to describe their surroundings and to complain at the fierce heat of the Italian summer, 'which is heavy for those brought up in a country as cold as the land of Wales'.

The elaborate sentences and conversational framework do not, however, mask the serious purpose of this book. It is in essence a technical treatise, and the dialogue form, used by classical writers and revived during the Renaissance, is a useful device for setting forth arguments and counter-arguments. It is a device particularly suited to Gruffydd Robert's work. His Grammar was a pioneering study. He explored avenues of knowledge which

were new or barely trodden: it is a tentative work in many respects, and it is useful to have the testing mechanism provided by the dialogue form.

It is not only in style and format, however, that we discern the influence of the high Renaissance culture of which Gruffydd Robert was able to partake in Milan. His work was directly influenced by the ideas of the innovative Renaissance grammarians of Italy and France. It is not only in Welsh terms that Gruffydd Robert's work is to be considered new; it is noteworthy that it predates similar 'new' grammars in England. To use a modern turn of phrase, Robert's work is at the cutting edge of sixteenth-century linguistic learning. It is, as G. J. Williams has pointed out, a combination of new ideas and of Gruffydd Robert's own incisive and original analysis of the language:

But although he follows a pattern that he had seen in Italian and French grammars, yet, as far as I can judge, his work shows that he possesses more of the grammarian's talent for discerning what is important and to order his subject-matter than hardly any of his contemporaries.

Grammars, of a kind, had existed in Wales long before this. These were the bardic grammars intended as a digest of required learning and a kind of training manual for young poets. The best known of them, the *Pum Llyfr Cerddwriaeth* (The Five Books of the Poetic Art) of Simwnt Fychan, largely based on the work of Gruffudd Hiraethog, was in fact produced later than the first part of the *Welsh Grammar*, around 1570. From the point of view of comparison, and of what is meant in Welsh terms by 'traditional' and 'new' learning, a few points may be made. First, the bardic grammars, although intended as guidebooks for young poets, are in fact sparse in the information they give about the bardic craft. The poets' professional expertise was jealously guarded, and most bardic learning was transmitted orally. Second, the sections dealing with what we today would define as 'grammar' are based upon traditional Latin grammars. Third, in matters of approach and style they are prescriptive, direct, and plain.

Gruffydd Robert's very different style has already been described. In the other two respects also, his approach differs greatly from that of his predecessors. Like them, he considered matters of metrical and poetic craft to be part of Welsh 'grammar' but he is motivated by different considerations. His wish is to disseminate knowledge of the bardic craft to ordinary Welsh readers. He is very much aware that he himself is not a trained, professional poet and that there are, therefore, many gaps in his knowledge. He complains too that, exiled as he is, he has no means of collecting and studying manuscript sources. So aware is he of his deficiencies that he says that 'it is better for Welsh people to seek education orally from the poets amongst them'. However, since the poets do not recognize this duty of educating ordinary people and explaining the intricacies of their craft to them, 'it is necessary for someone other to take it upon himself to set it out, if it is desired that knowledge of it should be spread over the whole country and imparted to all who desire it, so that every learned, godly and poetical man may have instruction in the fashioning of songs and *cwyddau* which are spiritually uplifting and virtuous'.

Gruffydd Robert's analysis is, unsurprisingly, deficient in terms of traditional bardic learning. However, the two sections of the Grammar which deal with poetry are significant in the newness and the originality of the comments made. Gruffydd Robert's vision for the future of Welsh poetry was not restricted by the hallowed yet confining rules of traditional metrics. He wished to see, in Welsh, poetry in the classical tradition, a tradition which a poet such as Ariosto had harnessed for use in the vernacular. This could only be achieved by using the lowly 'free' metres, 'taking no account of any of the *cynghaneddion*', and by giving content precedence over form. Two centuries later, the poet Goronwy Owen, exercised by the same ambition for the future of Welsh poetry, was forced to the same conclusion. But Gruffydd Robert's words went unheeded (and to a great extent unheard) by his own, and succeeding, generations. Goronwy Owen's words, too, fell on deaf ears. It

was not until the middle of the nineteenth century that 'free' poetry was generally seen as a vehicle prestigious and elevated enough for the fulfilment of the highest poetic ambitions.

The greater part of Gruffydd Robert's work deals not with poetry, however, but with grammar in the more usual sense. As has been noted, the sections in the bardic textbooks dealing with conventional matters of grammar were in the medieval, Latinate tradition. Gruffydd Robert is once again new and radical in approach. Although he follows the bardic grammars in some matters, and uses their terminology, he sets out to do something which had not been done before, namely the description, by analysis and observation, of the living tongue. He aims at the general reader, or rather, the reader with an amateur's interest in reading and writing Welsh, not at the scholar, and he therefore writes in Welsh.

His considerable intellect, together with a particular bent for linguistic analysis, produced a description of contemporary Welsh which is frequently highly perceptive. Many of the most important features of Welsh grammar were noted for the first time by Gruffydd Robert.

Other grammars of Welsh were later produced by Henry Salesbury and Siôn Dafydd Rhys, but it was Dr John Davies who, in 1621, produced the definitive Welsh Renaissance grammar. Indeed, Dr John Davies's work remained the definitive grammar of the language until the early twentieth century, when Sir John Morris-Jones, product of the new scholarly interest in Welsh and other Celtic languages at Oxford and the newly founded University of Wales, published his major study of the language, *A Welsh Grammar, Historical and Comparative* (1913). John Morris-Jones saw himself as heir to the tradition of John Davies, of whom he said: 'the author's analysis of the Modern literary language is final; he has left to his successors only the correction and amplification of detail'. In the opinion of G. J. Williams, the

greatest historian of the Welsh scholarly tradition, Dr John Davies's Grammar is the crowning achievement of the Welsh Renaissance.

Antiquae Linguae Britannicae ... Rudimenta differs greatly from the Grammar produced half a century earlier by Gruffydd Robert. This is a work for scholars, written in Latin so that the world might know of the Welsh language and its glories. The preface written by John Davies, in the form of a dedication to his fellow humanist and churchman Edmwnd Prys, is a discourse upon the great antiquity of the Welsh language, its richness of style and vocabulary and its ancient status as a tool of learning. It provides an insight into John Davies's motivation for producing such a grammar, whose publication, he says, is the culmination of over thirty years' study during his leisure hours.

The Grammar is, then, a work of mature scholarship. That maturity has two aspects. First, John Davies wrote it at the end of an era. For eighty years, the Welsh language had been the object of study, analysis and steady enrichment by a body of humanist scholars whose devotion to it was remarkable and whose great efforts, variable in quality though they may have been, had laid some of the groundwork for John Davies. To say this is not to belittle his personal achievement in any way: his Grammar stands as the work of a prince among scholars. Second, John Davies's own thorough and painstaking preparations meant that he himself, after such lengthy study, was properly equipped to undertake the work.

His method is based to a great extent on careful use of manuscript sources. These sources were of fundamental importance for the whole field of humanist learning in Welsh. The printing press, for all its significance for the future, had thus far been used to publish a limited number of books, and most of these were religious in nature. The most important sources for the study of Welsh language and literature remained in manuscript form: no printed collections of prose or poetry, for instance, were published. Thus, any

scholar who desired, as John Davies did, to publish a definitive and detailed study of the literary language had to have access to as wide a collection as possible of manuscript sources.

In this, he was fortunate. He was a native of Llanferres, on the eastern edge of the Vale of Clwyd, the major centre of Welsh scholarly and literary activity during the sixteenth and early seventeenth centuries. During his youth, he was able to read, and sometimes borrow, manuscripts collected by such important antiquaries as Roger Morris of Coedytalwrn, Richard Langford of Trefalun, and, later, his own contemporary, John Jones of Gellilyfdy – all of whom were natives of this north-eastern part of Wales. Later, many of these collections began to be dispersed. Fortunately, Robert Vaughan of Hengwrt near Dolgellau acquired many of them, and John Davies, who became rector of Mallwyd nearby in 1604, was again well placed to continue his researches.

Many of the manuscripts in the Hengwrt collection carry marks made by him. It is significant that it was the manuscripts of poetry which received by far the greater part of his attention. His analysis of the Welsh language is firmly based on the traditional usages of the professional poets, who, as we have seen earlier, were considered the guardians of the highest linguistic standards. Thus, this influential Grammar became a very important link in the chain of conservative linguistic usage which stretches from the later Middle Ages to the earlier part of the twentieth century.

For John Davies, as for earlier Renaissance scholars, the manuscripts in circulation at the time formed the tip of an iceberg. It is a constant refrain among Welsh humanists, from Sir John Prys and William Salesbury onwards, that the work of making Welsh a modern, learned language is hampered by the paucity of the historical materials to hand: they considered that, hidden away in cupboards and dark corners in the homes of careless and uncaring members of the gentry were hoards of books and manuscripts which would

give weight to their dearly held belief that Welsh, in the past, had been a language of great richness and high learning. They also believed that much had been lost in fires and upheavals in times of struggle against the English. Bishop Richard Davies, for instance, urges his readers 'to recall to memory the loss of books of many kinds by the Welsh, books of art, of history, of genealogy, of blessed Scripture: all Wales has been entirely despoiled of them. For when Wales was subjugated to the English crown by force of arms, there is no doubt that many of her books were destroyed in that struggle'.

It will be noted that Richard Davies believed that a Welsh translation of the Scriptures had been in existence in earlier times. This too was a commonly held humanist belief, a belief which was allied to the theory that, before the missionaries of the Roman Church came to Britain, the British (or Welsh) Church existed in a form untainted and unsullied by the corrupt practices of Rome. Such an idea (which was also held in a more Anglicized version by Archbishop Parker and other leaders in England as a belief in the existence of an *Ecclesia Anglicana*) served to support and uphold the restoration of a non-Roman Church in Britain. For the Welsh, who considered themselves the true heirs to all past British glories, the English being but latecomers to this island, a belief in the existence of such a Church was a boost to self-esteem and to that sense of pride which is a hallmark of so much of their writing.

There is a third strand also to this sense of pride in past glories. To their belief in linguistic and religious greatness in earlier times, the Welsh humanists added their belief in an ancient and elevated lineage: 'we, the nation of Britons of the exalted nobility of Troy', as the chronicler Ifan Llwyd ap Dafydd has it. Welsh humanists believed that their lineage could be traced back to Troy, and that their heritage included the glorious history of Arthur. Their history was also one of constant battle against the English, and of honour even in defeat against such an enemy. So, Richard Davies talks proudly of the 'dignity,

respect, and worldly honour' due to the Britons, and of the 'valour, bravery, victories and adventures of the Welsh in former times'. The idea of Welsh history embraced by the humanists, and constantly referred to in their writings, is in fact that expressed in Geoffrey of Monmouth's *Historia Regum Britanniae* in the twelfth century.

The ideas of Geoffrey's history were roundly attacked by the Renaissance historians Polydor Vergil and William Camden, among others. The English, who for a long time had taken the greater part of the panoply of British and Arthurian history as their own, began to take a more critical view of the past and to emphasize their Saxon historical inheritance. By 1612, Michael Drayton, in his long topographical poem *Polyolbion*, could declare:

The Britons chant King Arthur's glory
The English sing their Saxons' story.

Drayton's words are, of course, an oversimplification. The ideas of 'British' history continued to hold sway among many in England, while in Wales, many of the details of Geoffrey's history were questioned and it was conceded by some that there was a grain of truth in a number of assertions made by Vergil and Camden. None the less, the idea of such a British history remained an extremely potent part of the intellectual stock of Welsh humanist scholars.

When Welsh sixteenth-century historians write, the defence of this history is their primary concern. Sir John Prys, in his *Historia Brytannicae Defensio*, published posthumously in 1573 through the offices of his son Richard, defends Geoffrey against the attack in Vergil's *Anglia Historia* of 1534. Humphrey Lhwyd, the most important historian amongst the Welsh humanists, also defends the tradition vigorously. In his three main works, *De Mona* (which was appended to the *Defensio* of Prys), *Cronica Walliae a Rege Cadwalader ad Annum 1294*, later used as a basis for the *History of Cambria* by David Powel of Rhiwabon (1583), and the *Commentarioli Britannicae Descriptionis*

Fragmentum, translated into English by Thomas Twyne as the *Breviary of Britain* (1573), his main thrust is the defence of his nation's traditional history. In the words of Ieuan M. Williams, 'he consecrated ... his life to the task of trying to interpret – and defend – his nation's past'.

These works of history were written in Latin. Like other products of Welsh humanist learning, they were directed at what Benedict Anderson described as the 'wide but thin stratum' of Latin readers in Renaissance Europe. It is somehow ironic that works such as these, which are at the very heart of the Welsh humanists' striving for a highly regarded and all-encompassing definition of themselves, their language, their religion and their history, should be directed mainly at scholars outside Wales. It is even more ironic to find versions of Lhwyd's work published in English, but not in Welsh. It is not that publishing scholarly works in Latin necessarily militated against the furtherance of native culture: recognition outside Wales was regarded as a *sine qua non* of progress. It is rather that the resources were not available to present the interested, but non-classically educated, Welsh reader with works which were as important in the much-desired development of the Welshman's pride and self-knowledge as in the educating and cultivating of outside opinion. To have had these works in Welsh as well as in Latin would have furthered the humanists' ambition considerably. Siôn Dafydd Rhys's ambitious attempt to write such a work in Welsh was doomed to remain in manuscript.

We are here at the crux of the problem faced by Welsh humanist scholars. They had set themselves a mission, which this chapter has sought to analyse and describe. Commentators have usually seen that mission as ending in ultimate failure, albeit a glorious one. The humanists did indeed fail to produce a wide-ranging body of learning in the Welsh language. Outside the fields of religious and linguistic scholarship, the harvest of humanism is slight. There are a few medical works, such as Elis Gruffydd's translation of Elyot's

Castle of Health or William Salesbury's *Herbal*, both of which remained in manuscript, but there is little else of substance. Nor did the valuable linguistic groundwork laid by the humanist scholars herald a new crop of writing in diverse branches of learning in succeeding generations. Welsh humanist learning remained confined by the problem of limited human and material resources. Given the constraints imposed by the social conditions of the Welsh language in the sixteenth and seventeenth centuries, it can be seen that the humanists had embarked upon a programme which was nigh on impossible to realize.

In their own terms, therefore, they did not succeed. From a wider historical perspective, however, two great areas of achievement stand out. The first is that they ensured that the Welsh language, whatever use might or might not be made of it in future, was refined and enhanced as a dignified and flexible instrument of learning and creative expression. They were the fathers of the modern tradition of Welsh prose. The second great achievement is less tangible. It is the bequeathing of a spirit of almost fierce love and the conviction that, for the Welsh language, given the right conditions, all things are possible. Such was the inheritance that they passed on to their heirs, the scholars of the eighteenth-century revival of learning. That inheritance of the spirit inspires and influences all scholars who make their acquaintance to the present day.

BIBLIOGRAPHY

The following brief bibliography lists articles of a general nature. A fuller bibliography will be found in Thomas Parry and Merfyn Morgan (eds), *Llyfryddiaeth Llenyddiaeth Gymraeg I* (Caerdydd 1976), esp. 124-5, 135-40 and 151-4, and in Gareth O. Watts (ed.), *Llyfryddiaeth Llenyddiaeth Gymraeg II* (Caerdydd ac Aberystwyth 1993), esp. 110-12. Meic Stephens (ed.), *The Oxford Companion to the Literature of Wales* (Oxford 1986) contains useful brief articles, with suggestions for further reading.

Ceri Davies, introduction to *Rhagymadroddion a Chyflwyniadau Lladin 1551-1632* (Caerdydd 1980).

Idem, 'Erasmus and Welsh Renaissance Learning', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1983), 48-55.

O.H. Fynes-Clinton, 'Davies's Latin-Welsh Dictionary', *Bulletin of the Board of Celtic Studies*, 2 (1923-5), 311-19.

T. Gwynfor Griffiths, 'Italian Humanism and Welsh Prose', *Yorkshire Celtic Studies*, 6 (1953-8), 1-26.

R. Geraint Gruffydd, 'Wales and the Renaissance', in A.J. Roderick (ed.), *Wales Through the Ages*, II (Llandybie 1960), 45-53.

Idem, 'The Renaissance and Welsh Literature' in Glanmor Williams and Robert Owen Jones (eds), *The Celts and the Renaissance* (Cardiff 1990), 17-39.

Heledd Hayes, *Cymru a'r Dadeni* (Caernarfon 1987).

R. Brinley Jones, *The Old British Tongue: the Vernacular in Wales, 1540-1640* (Cardiff 1970).

Nesta Lloyd, 'John Jones Gellilyfdy', *Flintshire Historical Society Publications*, 24 (1969-70), 5-18.

Enid Roberts, 'The Renaissance in the Vale of Clwyd', *Flintshire Historical Society Publications*, 15 (1954-5), 52-63.

G.J. Williams, 'Hanes Ysgolheictod Cymraeg yng Nghyfnod y Dadeni 1550-1700' in Aneirin Lewis (ed.), *Agwedddau ar Hanes Dysg Gymraeg* (Caerdydd 1969), 31-81.

Glanmor Williams, 'Dadeni, Diwygiad a Diwylliant Cymru' in *Grym Tafodau Tân* (Llandysul 1986), 63-86.

Ieuan M. Williams, 'Ysgolheictod Hanesyddol yr Unfed Ganrif ar Bymtheg', *Llên Cymru*, 2 (1952-3), 111-24, 209-14, 214-23.

J.E. Caerwyn Williams, *Geiriadurwyr y Gymraeg yng Nghyfnod y Dadeni* (Caerdydd 1983).

LLYTHYR SIÔN DAFYDD RHYS AT Y BEIRDD

Gwaith â'i wreiddiau yn syniadaeth Ewropeaidd y Dadeni Dysg yw Llythyr Siôn Dafydd Rhys at y beirdd. Cynnyrch beirniadaeth lenyddol ryngwladol y cyfnod ydyw, yn hytrach na chynnyrch unrhyw feddylfryd Cymreig. Clytwaith yw'r Llythyr o rai o syniadau poblogaidd yr oes am natur beirdd a barddoniaeth, a bron na ellid darn o ryddiaith union debyg yn y Saesneg neu'r Ffrangeg neu'r Eidaleg, gan mai prin ynddo yw nodau arbennig y traddodiad Cymraeg. Un o gynhyrchion nodweddiadol dyneiddiaeth ydyw, ac afraid pwysleisio mai rhyngwladol ac Ewropeaidd oedd y ddyneiddiaeth honno.

Ceisïaf yma olrhain rhai o themâu'r Llythyr a dangos sut y mynegir ynddo rai o gyffredinolion yr oes. O ddefnyddio'r term 'cyffredinolion' awgrymir ar unwaith nad anelir, o angenrheidrwydd, at olrhain ffynonellau'r themâu hyn. Rhan o stoc syniadol gwŷr llengar y cyfnod ydynt, ac er y gellir olrhain llawer ohonynt, yn y pen draw, at Aristotlys neu Horas neu Blaton, nid yw'n dilyn mai'r awduron clasurol hyn oedd ffynhonnell uniongyrchol Siôn Dafydd Rhys a'i debyg. Y cyfan y gellir yn ddiogel ei wneuthur yw dangos sut y mae syniadau'r Llythyr yn cyfateb i syniadau a fynegir yn ysgrifeniadau eraill y cyfnod, heb bwysu'n ormodol ar ddyledion penodol.

Ystyrier i ddechrau amgylchiadau cyfansoddi'r Llythyr. Y dyddiad sydd arno yw 1597. Ddwy flynedd ynghynt, cyhoeddwyd gwaith Philip Sidney, *An Apologie for Poetrie* (er ei fod yn cylchredeg mewn llawysgrif ers rhai blynyddoedd), yr enwocaf o'r gweithiau hynny a gyhoeddwyd yn y cyfnod hwn i amddiffyn beirdd a barddoniaeth. Cododd yr angen am amddiffyn yn sgîl ymosodiadau'r Piwritaniaid. Ateb *School of Abuse* Stephen Gosson a wnaeth Sidney; yn yr un modd, amddiffyn y beirdd rhag y 'nam a'r gogan a'r enllib ddihaeddedig a fwriawdd, yn ddigawn angharedig, Cymro a gwr o'ch gwlad chwi eich hunain arnoch yr awr hon'¹ a wnaeth Siôn Dafydd Rhys.

Ymosod ar y beirdd ar dir moesoldeb a wnâi'r Piwritaniaid: cŵyn Maurice Kyffin yw mai'r hyn a gynhyrchai'r beirdd fynychaf oedd 'naill ai cerdd faswedd, ai ynte rhyw fath arall ar wawd ofer heb na dysc, na dawn, na deunydd ynddi ... y mae'n dostur iawn gan fynghalon i feddwl ddarfod twyllo ag anrheithio llawer enaid dyn drwy'r fath erchyll ynfydrwydd'.² Hyn hefyd yw sylfaen cŵyn Stephen Gosson a'i debyg yn Lloegr, Savonarola yn yr Eidal, Cornelius Agrippa yn yr Almaen, a Bossuet yn Ffrainc.³ Yr hyn sy'n ddiddorol yw mai pobl o ysbryd Piwritanaidd oedd llawer o'r amddiffynwyr hefyd. Fel y dywed J. E. Spingarn:

Throughout the Elizabethan age, there was this similarity in the point of view of those who attacked and those who defended poetry. Both sides admitted that not poetry, but its abuse, is to be disparaged. ... A dual point of view was attempted in a work, licensed in January, 1600, which professed to be 'a commendation of true poetry, and a discommendation of all bawdy, ribald, and paganized poets'.⁴

Gŵr o dueddiadau Piwritanaidd cryfion oedd Philip Sidney. Ni chredai ef fod dysg yn bodoli er ei mwyn ei hun, ond bod iddi swyddogaeth foesol bendant: 'the highest end of the mistres Knowledge', meddai, 'stands ... in the knowledge of a mans selfe, in the Ethicke and politick consideration, with the end of well dooing and not of well knowing onely'.⁵ Y mae naws Biwritanaidd Llythyr Siôn Dafydd Rhys yn amlwg i'r neb a'i darlleno: safbwynt moesol a fynegir ynddo drwyddo draw. Ar yr un pryd, y Piwritan yn Siôn Dafydd Rhys a fu'n gyfrifol am yr ymosod llym ar y beirdd a gafwyd ganddo yn rhagymadrodd ei Ramadeg: 'onyd rhai o honynt ynn ymroddi euhûnain i ddiôgi, ac i lynna, a phiteinia, ac i ddywêdud celwydd ynn eu Cerdd, ac i bôb aflwydd gyd a hynny.'⁶ Y gwir yw bod yr ymosodiad a geir gan Siôn Dafydd Rhys mor llym bob tamaid â'r hyn a ddywed Maurice Kyffin. Beth felly a barodd iddo fynd ati, ar ôl ei ymosodiad, i amddiffyn y beirdd? Tybed a ddarllenodd lyfr Sidney yn y cyfamser ac mai dilyn ffasiwn lenyddol yr oedd felly? Byddai'n hawdd credu hynny, o gofio am ddyddiadau cyhoeddi'r *Apologie* a chyfansoddi'r Llythyr, ac o ystyried tebygrwydd safbwynt y ddau. Rhaid cofio hefyd fod Siôn Dafydd Rhys wedi bod yn cyfeillachu a chydweithio, yn y blynyddoedd cyn hyn, â Wiliam Middleton, ac y byddai

yntau'n ymweld â Wilton, cartref Mary Sidney, lle yr oedd Philip Sidney yn ymwelydd cyson.⁷ Yn wir, mae'n bosibl fod Middleton gyda Sidney pan laddwyd ef yn yr Iseldiroedd. Digon tebyg felly y byddai gan Siôn Dafydd Rhys ddiddordeb arbennig yn syniadau Sidney.

Ond dychwelwn at syniadau moesol a Phiwritanaidd y Llythyr. Mae'n amlwg mai celfyddyd ddefnyddiol oedd barddoniaeth i Siôn Dafydd Rhys. Syniadau didactig a goledai am swydd bardd: 'canmolwch rinweddau da a moesau da, a gogenwch rinweddau drwg a gwydiau';⁸ 'pryda'r prydydd dduwioldeb i ddynion' a 'cyweiria ef gerdd i feddygyniaethu dynion'.⁹ Y mae'r pwyslais drwy'r Llythyr ar ganu'n dduwiol a defnyddiol. Mynegir yr un syniad gan Sidney: 'the final end is to lead and draw vs to as high a perfection as our degenerate soules, made worse by theyr clayey lodgings, can be capable of'.¹⁰ Horas oedd ffynhonnell y syniadau hyn, yn y pen draw. Rhoddodd ef bwyslais, fel y gwyddys, ar yr 'utile' mewn cerdd, ochr-yn-ochr â'r 'dulce'. Yn wir, dywed un beirniad mai llinell Horas

Aut prodesse volunt aut delectare poetae

yw man cychwyn holl sylwadau ysgolheigion y Dadeni ar bwnc barddoniaeth.¹¹ Ceir y pwyslais hwn ar y 'dulce' a'r 'utile', y naill neu'r llall, neu'r ddau gyda'i gilydd, yn fynych fynych yn ysgrifeniadau'r cyfnod. Nid unwaith na dwywaith y dywed Sidney mai diben barddoniaeth yw 'to teach and to delight'. Ond er iddo roi lle i'r 'dulce', nid oes amheuaeth nad yr 'utile' a gaiff y lle blaenaf ganddo, fel y prawf yr hyn a ddyfynnwyd eisoes. Dysgu yw'r bwriad sylfaenol, er y gellir peri, trwy addurno'r gerdd mewn gwahanol ddulliau, fod y dysgu'n felys ddigon. Ar yr 'utile' yn bendant y mae pwyslais Siôn Dafydd Rhys, er y dywed yntau mai lle'r bardd yw rhoi gwisg addurnol am y defnydd: 'a chynnyscaeddwch a gwaddolwch chwithau y defnydd hwnnw o fesuron cerddaidd a chynghaneddion, ag odlau a chymmeriadau a chymmwys eiriau'.¹² Hoff gan feirniaid y cyfnod oedd cymharu'r bardd, yn y cyswllt hwn, â'r meddyg: ei waith, meddent, oedd rhoi siwgr am y moddion.

Y mae'n werth cofio yma mai celfyddyd i'w defnyddio i bwrpas moesoldeb oedd barddoniaeth i ddau fardd mawr y Dadeni yn Lloegr, dau Biwritan, Spenser a Milton. Dyfynnaf yr hyn sydd gan A. W. Satterthwaite i'w ddweud am Spenser:

Spenser's work shows a predominant concern with the moral and educational value of literature ... He is a didactic poet himself, and didactic in a Christian context ... This is not to deny that he worked long and hard over the element of the *dulce* in his work, or to deny that he valued this element. He did indeed, as hundreds of beautifully wrought lines will testify. But for him the heart of his work was earnestly *utile*.¹³

Ceir yr un pwyslais ar farddoniaeth fel celfyddyd ddefnyddiol yn yr Eidal ac yn Ffrainc. Pwysleisir y syniad yn fynych gan feirniaid y cyfnod yn yr Eidal. Dywed Giraldi Cintio mai diben barddoniaeth yw condemnio'r drwg a chlodfori rhinwedd (yn union fel y gwnaeth Siôn Dafydd Rhys), a Maggi mai dyrchafiad ysbrydol yw nod y bardd. I Varchi, gogoniant barddoniaeth yw mai hi yw'r cyfrwng gorau i ddysgu moesau da. Dysgu'n felys yw'r nod i Scaliger: 'Poetae finem esse, docere cum delectatione'.¹⁴ Gwelir mynegi syniadau tebyg yn Ffrainc gan feirdd a beirniaid ysgol y Pléiade. Gesyd Pierre de Ronsard bwys mawr ar swyddogaeth foesol barddoniaeth,¹⁵ ac i Jacques Peletier du Mans, beirdd yw'r 'maîtres et réformateurs de la vie'.¹⁶

Dilyn beirniaid fel y rhain, yn sicr, y mae Siôn Dafydd Rhys. Rhaid cofio ar yr un pryd nad oedd pawb o feirniaid y cyfnod yn derbyn yr agwedd hon; mynnai rhai ddilyn Aristotlys yn hytrach na Horas, a rhoi'r pwyslais ar farddoniaeth fel cyfrwng pleser. Dywed Aristotlys mai 'diben y celfyddydau cain yw rhoddi pleser, neu fwynhad deallol'.¹⁷ Dilynir ef gan ddau o feirniaid pwysicaf y cyfnod yn yr Eidal, sef Bernardo Tasso a Castelvetro, a mynegir eu safbwynt yn groyw gan Dryden yn ddiweddarach (1668): 'I am satisfied, if it cause delight: for delight is the chief, if not the only, end of poesie: instruction can be admitted but in the second place; for poesie only instructs as it delights'.¹⁸ Ond arall, fel y dywedwyd, oedd barn Siôn Dafydd Rhys.

Sylfaen y brotest foesol yn erbyn barddoniaeth oedd bod y beirdd yn canu celwydd. Yn yr unfed ganrif ar bymtheg yr oedd cysylltu beirdd â chelwydd yn llythrennol ddiarhebol. Mewn cyfieithiad o waith Ffrangeg a gyhoeddwyd gan Syr Edward Holy yn 1586, sef y *Politique Discourses upon Truth and Lying*, ceir y frawddeg hon: 'Hence grew the common proverb that all poets are Lyers'. Egyr y bennod ar farddoniaeth mewn traethawd cyfoes arall, *De Abusu Mendacii*, gan Alberico Gentili, â brawddeg sydd eto'n awgrymu mor gyffredinol y derbynnid y syniad: 'Sed & poetae, qui item Logici sunt, multa soliti mentiri: ut vetus et proverbium est'.¹⁹ Yng Nghymru, ymffurfiodd y gwrthwynebiad i ganu celwydd, wrth gwrs, fel protest yn erbyn gweniaith a gormodiaith y canu mawl (er bod cwyno yn Lloegr a Ffrainc hefyd yn erbyn ffalster y canu i noddwyr). Amgylchiadau cymdeithasol arbennig y cyfnod a barodd fod modd cwyno am roi 'mawl i Siac mal i Siôn', ond nid diffyg teilyngdod ac urddas y newydd-gyfoethogion yw'r unig reswm dros feirniadu'r canu mawl. Ni wnaeth amgylchiadau cymdeithasol cyfnod y Tuduriaid ond rhoi min ychwanegol i wrthwynebiad i farddoniaeth a geir yn gyffredin pan fo ystyriaethau diwinyddol neu foesol yn llywodraethu ym meddyliau dynion. Cyfnod felly oedd hwn drwy Ewrop, mewn gwledydd Catholig yn ogystal â rhai Protestannaidd. Gofid yr Eglwys Gatholig bod barddoniaeth yn milwrio yn erbyn y gwirionedd oedd wrth wraidd sefydlu'r *Index Expurgatorius* yn 1563. Y mae gwreiddiau'r gwrthwynebiad yn yr ysbryd piwritanaidd ac asetig a welir trwy'r oesau – fe'i cawn gan Blaton, a fynnai alltudio beirdd o'r gymdeithas ddelfrydol am fod celwydd yn eu canu; gan y Tadau Eglwysig, gwŷr fel Tertullian, Isidore o Sefila, ac Awstin; ac wrth gwrs, gan Siôn Cent yng Nghymru. Yn ei ffurf eithaf, mae'r feirniadaeth hon yn golygu condemnio pob barddoniaeth. Caiff safonau moesoldeb a gwirionedd fuddugoliaeth lwyr ar safonau estheteg. Pur eithafol yw'r hyn sydd gan y Ffrancwr Du Bellay i'w ddweud, mai oferedd yw darllen gwaith Petrarcha, Fyrsil, Horas, Ofydd a beirdd Groeg – nid yw dychmygion y beirdd hyn, meddai, ond celwydd.²⁰

Ceir graddau lawer i'r ymateb puryddol hwn, wrth reswm. Cymryd cam i'r cyfeiriad a wna Siôn Dafydd Rhys a'i debyg wrth leisio'u protest yn erbyn

canu celwydd mewn cerdd. Y mae tuedd y Llythyr, serch hynny, yn amlwg. Pan anogir y beirdd i ganu 'clod i wyrda yn ddiwenaith, mal ir haeddont',²¹ y safon feirniadol yw canu'r union wirionedd – nid canu i bethau fel y dylent fod, ond canu i bethau fel y maent. Y mae Siôn Dafydd Rhys felly yn ymwrthod â sylfaen esthetaidd y canu mawl traddodiadol, oherwydd er bod i ganu i bethau fel y dylent fod ei seiliau moesol, y mae'n rhydd o lyffetheiriau canu'r union wirionedd, a rhoddir cyfle felly i'r dychymyg creadigol. Rhydd Sidney, ar y llaw arall, ei briod le i'r math hwn o ganu:

For these third be they which most properly do imitate to teach and delight, and to imitate borrow nothing of what is, hath been, or shall be: but range, onely rayned with learned discretion, into the diuine consideration of what may be, and should be.²²

Mewn gosodiadau tebyg i hyn, ceid *rationale* i'r canu mawl, ond nid oes awgrym fod Siôn Dafydd Rhys wedi sylweddoli hynny.

Tybiai llawer o wŷr y Dadeni nad oedd modd i fardd ganu duwioldeb a moesau da onid oedd ef ei hun yn wŷr o fuchedd lân. I wŷr o deithi Piwritanaidd fel Siôn Dafydd Rhys, golygai hyn ymwrthod â bywyd 'tafarnoedd a choeg leoedd'.²³ Y cyntaf, mae'n debyg, o ysgolheigion y cyfnod i roi mynegiant llawn i'r syniad y dylai'r bardd fod yn wŷr bucheddol oedd yr Eidalwr Minturno, yn ei *De Poeta* (1559).²⁴ Dywed ef na ddichon dyn fod yn fardd da onid yw hefyd yn byw bywyd rhinweddol. Gellir olrhain y syniad wedyn i Ffrainc, yng ngwaith Pierre de Ronsard, ac i Loegr, yng ngwaith Ben Jonson a Milton ac eraill. Gwnaed awgrym mai ffynhonnell y syniad oedd *Daearyddiaeth* Strabo,²⁵ gwaith pur boblogaidd ar y Cyfandir yn y cyfnod hwn. Cyhoeddwyd ef am y waith gyntaf yn Fenis yn 1516, a chafwyd sawl argraffiad wedyn, gan gynnwys argraffiad esboniadol Causabon yn 1587.²⁶ Yr hyn a ddywed Strabo yw:

Wrth reswm, nid ydym yn sôn am rinweddau bardd yn yr un ystyr ag y soniwn am rinweddau saer neu of, oherwydd nid yw arbenigrwydd eu crefft hwy yn dibynnu ar fonedd ac urddas cynhenid. Y mae arbenigrwydd y bardd, ar y llaw arall, yn annatod glwm wrth rinweddau'r dyn ei hun, ac y mae'n amhosibl iddo ddatblygu'n fardd da onid yw, yn gyntaf, wedi tyfu'n wŷr daionus.²⁷

Deil Minturno yn *De Poeta* fod canmoliaeth Platon i'r athronydd yn rhinwedd ei alwedigaeth aruchel, yn ogystal â chanmoliaeth Cicero a Quintilian i'r areithiwr am yr un rheswm, bellach wedi eu trosglwyddo i'r bardd. Tybed ai adlais o'r hyn a ddywed Minturno a geir gan Siôn Dafydd Rhys wrth iddo yntau gyplysu'r tair swydd mewn modd tebyg, drwy annog i'r beirdd ymddyrfafu ac ymdebygu i'r 'philosophyddion a'r areithyddion neu oratoryddion o'r Groectir'? ²⁸

Ochr-yn-ochr â'r pwyslais hwn ar foes a buchedd, gellir canfod yn y Llythyr olion traddodiadau eraill am natur a swydd y bardd, sef y traddodiadau proffwydol, dysgedig, ac aristocrataidd. Wrth annog y beirdd i fod 'cyn galled a'r Memphitici Vates',²⁹ sylwer bod Siôn Dafydd Rhys yn ymglymu â'r traddodiad clasurol ac Ewropeaidd ynghylch proffwydoliaeth, yn hytrach nag â'r traddodiad Cymreig. Nid galw arnynt i fod cyn galled â Myrddin neu Daliesin a wneir, ond yn hytrach gyfeirio at eu galluoedd proffwydol yn yr un termau â Philip Sidney:

Among the Romans a Poet was called *Vates*, which is as much as a Diuiner, Fore-seer, or Prophet, as by his conioyned wordes *Vaticinium* and *Vaticinari* is manifest: so heauenly a title did that excellent people bestow vpon this hart-rauishing knowledge. ³⁰

Cyfeiria Siôn Dafydd Rhys hefyd at ddoethion Persia, sef y Magi, gwŷr o nodweddion tebyg i'r *vates* Rhufeinig.³¹ Diddorol sylwi y ceir cyfeiriad at y Magi gan Minturno yn ogystal.³² Eid â'r syniad proffwydol hwn ymhellach gan rai o feirniaid y cyfnod, a chysylltu'r beirdd yn uniongyrchol â'r duwdod, yn ôl y traddodiad Platonaid. Lladmeryddion y duwiau ydynt, medd y Ffrancwr Peletier du Mans: 'Les Poètes selon le divin Platon, sont interprètes des Dieux, quand ils sont en leur sainte fureur'.³³ Ond ni welaf ddim o olion yr estyniad hwn yn y Llythyr, er mor gyffredin ydoedd yn y cyfnod.

Celfyddyd ddefnyddiol a chelfyddyd broffwydol felly; celfyddyd ddysgedig, lafurfawr hefyd oedd barddoniaeth i lenorion y Dadeni. Pwysleisir mai mater o astudio a llafurio ac ymberffeithio yn y grefft yw cynhyrchu barddoniaeth

dda. Rhaid i feirdd, medd Siôn Dafydd Rhys, gan eu hannerch, ‘allu ohonoch ddilyn eich llyfrau a’ch dysc er perffeithiau eich cynhildeb a’ch cywreindeb’.³⁴ Myn fod yn rhaid wrth lafur caled i gynhyrchu barddoniaeth. ‘A chymmerwch attoch yn ddibrin ddiarbedawl, drwy lafur a phoen a godidog astudrwydd’,³⁵ meddai yn y Llythyr, gan daro’r un nodyn ag yn rhagymadrodd ei Ramadeg, lle y cwyna nad yw’r beirdd yn ‘ymâros nag wrth fyfyrdawt, na phóen na llafur i gwpláu chwaith cymhendod na llûn arr y Gerdd’.³⁶ Ceir yr un pwyslais yn gywir gan Du Bellay. Dywed ef fod yn rhaid i’r neb a fynno anfeidroldeb barddol dreulio’r amser yn unigrwydd ei ystafell; yn lle bwyta, yfed, a chysgu, rhaid iddo ddiodeff newyn, syched, a hirymdroi:

Qui veut voler par les mains & bouches des hommes, doit longuement demeurer en sa chambre: & qui desire vivre en la memoire de la posterité, doit comme mort en soymesmes suer & trembler maintesfois, & autant que notz poètes courtizans boyvent, mangent, & dorment à leur oyse, endurer de faim, de soif, & de longues vigiles. ³⁷

Rhydd yr Eidalwr Vida, yn ei *Ars Poetica*, bwyslais tebyg ar lafurio a pharatoi manwl. Ffynhonnell y syniad hwn, unwaith yn rhagor, oedd Horas.³⁸

Dywedais nad oes dim o olion y syniad Platonaid yr ysgogir y bardd gan ryw ‘sainte fureur’ gan Siôn Dafydd Rhys. Iddo ef llafur, nid yr awen ddwyfol, sy’n cynhyrchu barddoniaeth dda. Ar y llaw arall, pwysid yn drwm ar ysbrydoliaeth yr awen gan rai ysgolheigion, fel y dengys y llinellau hyn o un o gerddi pwysicaf y cyfnod, sef ‘Uranie’ Du Bartas. Dyfynnir o gyfieithiad Saesneg o’r ail ganrif ar bymtheg:

Each art is learned by art; but Poesie
Is a mere heavenly gift, and none can taste
The dews we drop from Pindus plenteously,
If sacred fire have not his heart embraced.

Hence is’t that many great Philosophers,
Deep-learned clerks, in prose most eloquent,
Labor in vain to make a graceful verse
Which many a novice frames most excellent. ³⁹

Ni ellir rhyfeddu mai tynnu at syniadau tebyg i rai Du Bellay, yn hytrach nag at syniadau Du Bartas, a wnaeth Siôn Dafydd Rhys. Gwyddai ef ormod am brentisiaeth hir y bardd Cymraeg i roi'r pwyslais i gyd ar ysbrydoliaeth.

Er rhoddi'r pwys hwn ar farddoniaeth fel celfyddyd lafurfawr, mynnid ar yr un pryd na ddylai'r bardd gyhoeddi i'r byd faint y llafur a gostiodd cerdd iddo. Ceir y traddodiad hwn yn Lloegr ac yn Ffrainc, ac adlewyrchu y mae syniadau'r cyfnod am le'r amatur aristocrataidd mewn cymdeithas. Ni bu erioed gyfnod mwy ymwybodol na hwn o drefn hierarchaidd cymdeithas, mwy gofalus o ddyletswyddau a breintiau'r dosbarth uchelwrol, a hynny o bosibl am fod y drefn gymdeithasol yn dechrau llacio, y dosbarth canol yn ennill grym, a dyrchafu'r ieithoedd brodorol i fod yn ieithoedd dysg yn agor meysydd diwylliant i'r cyffredin. Mynnid mai gŵr bonheddig oedd y bardd i fod: yn wir, tueddid i ddifriō'r sawl a gyhoeddai ei waith yn hytrach na'i gylchredeg ymhlith cyfeillion ar ffurf llawysgrif, heb sôn am feirniadu'r sawl a dderbyniai dâl am ei waith. Cywilyddiai John Donne yn 1641 fod yn rhaid iddo, oherwydd tlodi, ystyried argraffu ei waith. Meddai mewn llythyr at Syr Henry Goodyere:

One thing more I must tell you, but so softly that ... if that good Lady were in the room with you and this letter, she might not hear. It is that I am brought to a necessity of printing my poems ... I am at an end of much considering.⁴⁰

Y mae'r pwyslais yng Nghymru beth yn wahanol, fel y gellid disgwyl. Nid oedd llys brenhinol i fod yn ganolfan i'r math hwn o amaturiaid aristocrataidd, fel yn Ffrainc a Lloegr, ac at hynny, yr oedd grym arbennig i'r traddodiad proffesiynol. Ond sylwer ar bwyslais Siôn Dafydd Rhys: dylai'r beirdd fod 'fal gemmau a main gwerthfawr' i'w gwledydd – ac y mae'r union ffigur hwn gan Ronsard, gyda llaw, er mewn cyd-destun gwahanol⁴¹ – a dylent 'fucheddoccau ... ym mhlith y boneddigion a'r dyledogion a'r tywysogion'.⁴² Onid oes yn y geiriau hyn adlais pendant o dueddfryd aristocrataidd y cyfnod?

Tuedd a âi law-yn-llaw â'r pwyslais hwn ar fonedd oedd dibrisio a dilorni'r bobl gyffredin. Mynych y gwelir mynegi thema'r 'odi profanum vulgus', a defnyddio ymadrodd Horas. Gellid pentyrru enghreifftiau. Yr amlycaf efallai yw brawddeg gyfarwydd Luther 'Byddai'n well gennyf ddioddef tywysog yn gwneud drwg na phobl gyffredin yn gwneud daioni'.⁴³ Dywedir am yr agwedd meddwl a welir yn *Arcadia* Sidney gan un beirniad: 'Evidently, one could be "the president of Noblesse and Chevalree" and hold a base-born rustic of less account than a hound or a horse'.⁴⁴ Cwynid nad oedd y bobl gyffredin yn alluog i werthfawrogi celfyddyd, yn wir mai gelynyddion celfyddyd oeddynt. Cynghorir y beirdd i ddianc rhagddynt gan Du Bellay, 'fuyr ce people ignorant, people ennemy de tout rare et antique sçavoir', a bodloni ar ychydig ddarllenwyr os oes raid, 'se contenter de peu de lecteurs'.⁴⁵ Mynnai Siôn Dafydd Rhys i'r beirdd osgoi cwmniaeth 'llesciaid a choegiaid a dynion enbeidus' a geid mewn 'tafarnoedd a choeg leoedd'.⁴⁶ Y mae'r syniad yn gliriach yn rhagymadrodd y Gramadeg, lle y beir y prydyddion 'a geisiynt yn vnic fyned i ymadâra am fodlôni y cyphrêdin: dann chwennyh câel eu clodfôri gan y bobl am eu Gwanngerdd'.⁴⁷ Cymharer â hyn gŵyn Edmund Spenser am y beirdd, yn ei gerdd 'The Tears of the Muses':

They to the vulgar sort now pipe and sing
And make them merrie with their fooleries. ⁴⁸

Barn gyffredin oedd y dylid osgoi canu'r hyn a ddymunai'r bobl. Cyfeiria Minturno at awdurdod Platon ar y pwnc hwn: 'Poesim improbat Plato ad plebis voluptatem repertam'.⁴⁹

Yr oedd, felly, ymwybyddiaeth ddofn o haenau cymdeithas, ac o ba haen y dylai'r bardd berthyn iddi. Ond âi'r ymwybod hierarchaidd mewn llenyddiaeth yn ddyfnach na hyn: ymffurfiodd yn un o ganonau llenyddol pwysicaf y cyfnod. Byddai'n anodd dod o hyd i unrhyw feirniad llenyddol na cheir yn ei waith ryw gyfeiriad neu'i gilydd at egwyddor 'decorum'. Hen egwyddor glasurol yw hon wrth gwrs; pwysleisir hi gan Horas a chan y rhethregwyr. Fe'i mynegir mewn dull syml ac uniongyrchol gan Siôn Dafydd Rhys: 'a pha beth

arall i gyd a hynny mewn cerdd, ag o ran cerdd, a weloch fod yn gymmwysaf ac yn gymmesuraf i'r defnydd hwnnw, na chadarn na gwann, uchel nag isel, na chanolig ymadrodd cerdd a fo yn gweddu iddaw'.⁵⁰ Sylwer ei fod yn dilyn y drefn draddodiadol o restru'r haenau, yr un drefn ag a geir gan Scaliger, er enghraifft: 'altiloqua', 'infima', a 'media', yn y drefn honno; neu gan Minturno, a roddodd gryn sylw i'r pwnc yn yr adran sydd ganddo ar 'Il decoro': 'grande', 'humile', a 'mezzana' a geir ganddo ef.⁵¹ Cyfeirir at yr egwyddor yn yr *Apologie for Poetrie* hefyd, fel y disgwyliid: 'not speaking ... words as they chanceably fall from the mouth, but peyzing each sillable of each worde by iust proportion according to the dignitie of the subiect'.⁵² Ond er bod yr egwyddor yn gydnabyddedig gan Sidney, cwyna Ben Jonson nad yw, mewn gwirionedd, yn cadw ati yn ei farddoniaeth: parai i bawb siarad mor goeth ag ef ei hun, meddai.⁵³

Mynegi'r egwyddor mewn ffurf seml y mae Siôn Dafydd Rhys, fel y dywedais, heb geisio'i chymhwyso. Byddai beirniaid y cyfnod yn cymhwyso'r egwyddor i drafod gofynion y cymeriadau yn y gwahanol fathau llenyddol a gâi sylw – cerddi epig ac arwrol, dramâu comig a thrasig. Rhoid sylw i ba fath o ŵr a allai fod yn arwr cerdd neu ddrama arbennig yn ogystal ag i lunio arddull a weddai i safle cymdeithasol y cymeriad. Ar un lefel felly, mater o realaeth oedd 'decorum': os siarad bras a geid gan haenau isaf cymdeithas, yna siarad bras y dylid ei gael. Ar y tir hwn y byddid yn cyfiawnhau rhai o weithiau Chaucer. Ond o ddilyn yr egwyddor i'w phen draw, a'i hystyried yn ei chysylltiad â phortreadu cymdeithas, fe geir mai egwyddor gyfyng, ddiffrwyth yw hi. Wrth wneud i gymeriadau lefaru a gweithredu yn ôl patrymau disgwyliedig eu dosbarth cymdeithasol, cyfyngir ar gyfoeth ac unigolyddiaeth y portreadu. Dyna sut y gallai rhai o feirniaid yr unfed ganrif ar bymtheg osod Musaeus yn uwch na Homer, er enghraifft; tybid bod Homer yn tramgwyddo gormod yn erbyn egwyddor 'decorum'. Eithr nid oes a wnelom â'r dadleuon hyn yma, gan mai nodi'r egwyddor yn unig a wneir yn y Llythyr, ac na ddatblygir mohoni.

I haneswyr llenyddiaeth Gymraeg, cyfnod o argyfwng mewn nawdd yw hwn, ac yn wir, y mae'r gri ynghylch diffyg cefnogaeth a chynhaliaeth deilwng yn gyson gan y beirdd a'r ysgolheigion fel ei gilydd. Cyfeirir at anawsterau bydol y beirdd gan Siôn Dafydd Rhys yntau. Cydymdeimla â hwynt oherwydd 'deffyg ag eisiau ymgeisiau a chwi, a golygu arnoch, a'ch perchi herwydd eich rhyglyddiad a'ch teilyngdawd'.⁵⁴ Yr hyn y carwn ei bwysleisio yma, o gofio thema'r ysgrif hon, yw hyn: nad peth Cymreig o angenrheidrwydd oedd cyfeirio at dodi'r beirdd, ac at ddiffyg cefnogaeth faterol. Y mae todi'r beirdd yn gwyn gyson gan Du Bellay a Ronsard yn Ffrainc, a cheir digon o dystiolaeth i dodi beirdd a llenorion yn Lloegr. Daethpwyd o hyd i John Foxe, er enghraifft, bron â marw o newyn ym mynwent Powls yn Llundain. Pumpunt oedd swm holl eiddo bydol Michael Drayton pan fu farw, ac yr oedd yn rhaid i blant Richard Hooker ofyn cardod.⁵⁵ Credaf ei bod yn werth dyfynnu geiriau Phoebe Sheavyn ar bwnc nawdd yn Lloegr yn y cyfnod hwn:

But the plain fact was that the demands on patronage were too heavy to be met. The system was breaking down under the stress of changed conditions ... The noblemen and gentry who took their patronistic obligations seriously were neither very wealthy nor very numerous, and were heavily burdened by increased expenditure due to social conditions. On the other hand, the wealthy *nouveaux-riches* either held such obligations lightly, or held views which rendered them indifferent altogether to the literary art. ⁵⁶

Nid yng Nghymru yn unig felly yr oedd y newidiadau yn y drefn gymdeithasol yn peryglu bywoliaeth y beirdd, ond bod yr argyfwng yn ddwysach yma oherwydd natur y traddodiad.

Ond beth sy'n ddiddorol, mi gredaf, ynghylch yr hyn sydd gan Siôn Dafydd Rhys i'w ddweud ar bwnc cynhaliaeth y beirdd yw'r pwyslais ar 'resymmawll ddigonedd' fel nod. Nid oes angen cyfoeth a golud ar y bardd:

Eisiau eich caru ag eisiau rhoddi gwobrwyon iwch yn ol eich dysc a'ch haeddiad y sydd arnoch, ag eisiau modd a gallu, o ddeffyg golud byd, i fyw yn syberlan ag i gynnal eich teuluoedd ynghyd mewn rhesymmawll ddigonedd y sydd arnoch, ag eisiau caffael yn gwbl gwppledig y meint a berthynai ag a ddirperai ddamweinaw ar feirdd a phrydyddion dyscedig, i allu ohonoch ddilyn eich llyfrau a'ch dysc er perffeithiau eich cynhildeb a'ch cywreindeb. ⁵⁷

Y mae rhyw naws dawel, anfydol, i ofynion y bardd yma. Unwaith eto, troer at Horas; a cheir ei fod ef yn dal mai bywyd tawel, neilltuedig, dibryder, heb uchelgais bydol, a ddylai bywyd y bardd fod. Dilynir ef gan Vida a chan feirdd y Pléiade yn Ffrainc. Gwrandawer ar De Baïf, er enghraifft, yn dweud na feddiennir y gwir fardd gan uchelgais nac awydd am dda bydol:

La tromperesse Ambition
Un vray Poete n'enveloppe ...
Ny aux richesses il ne bâille.⁵⁸

Bellach, ystyriwn yr hyn sydd gan Siôn Dafydd Rhys i'w ddweud ar bwnc mater barddoniaeth, y wedd fwyaf diddorol ar y Llythyr, o bosibl. Wrth geisio olrhain syniadau'r Llythyr hyd yn hyn, cafwyd bod y llwybr, yn amlach na pheidio, yn arwain yn y pen draw at Horas. Ef, mae'n ddiau, oedd meistr llenyddol y cyfnod. Ond y mae i Aristotlys hefyd le hynod bwysig yn natblygiad syniadau llenyddol yr oes. Yr unfed ganrif ar bymtheg a ddarganfu *Farddoneg* Aristotlys. Ni wyddai'r Oesoedd Canol, yn ôl y dystiolaeth sydd ar gael, ddim am gynnwys y gwaith. Mynnai rhai o feirniaid llenyddol y Dadeni mai Aristotlys oedd eu brenin: 'Aristoteles imperator noster, omnium bonarum artium dictator perpetuus' meddai Scaliger.⁵⁹ Fel y gwyddys, egwyddor sylfaenol *Barddoneg* Aristotlys yw 'mimesis'. Bu ceisiadau di-rif gan wŷr y cyfnod i egluro'r egwyddor. 'Poesie therefore', meddai Sidney, 'is an arte of imitation, for so *Aristotle* termeth it in his word *Mimesis*, that is to say, a representing, counterfetting, or figuring foorth: to speake metaphorically, a speaking picture'.⁶⁰ Dynwarediad felly, drych o'r byd, yw barddoniaeth. Âi rhai beirniaid, a Sidney yn eu plith, ymhellach na hyn. Yr oedd barddoniaeth iddynt hwy yn greadigaeth newydd a ddatblygai o'r dynwared hwn. Creadigaeth ddelfrydol, cynnyrch dychymyg arbennig y bardd, yw prydyddiaeth:

Onely the Poet, disdayning to be tied to any such subiection, lifted vp with the vigor of his owne inuention, dooth growe in effect another nature, in making things either better then Nature bringeth forth, or, quite a newe, formes such as neuer were in Nature ... so as hee goeth hand in hand with Nature, not inclosed within the narrow warrant of her gifts, but freely ranging onely within the Zodiack of his owne wit.⁶¹

Dehongliad symlach na hyn o egwyddor 'mimesis' a adlewyrchir yn y Llythyr. Y mae ysbryd y rhan berthnasol o'r gwaith yn nes at un o ddiffiniadau Roger Ascham nag at ddiffiniad Philip Sidney. 'The second kind of Imitation', meddai ef yn *The Scholemaster*, 'is to folow for learning of tonges and sciences the best authors'.⁶² Dyma'r union bwyslais a geir yn y Llythyr, mai tarddiadol yw natur y deunydd a draethir. 'Cymryd a derbyn' a wna'r bardd 'gan y neb a fo celfydd a chynnil a chowraint yn [y] gelfyddyd i caffer y defnyddolion hynny ynddi ag ohoni'.⁶³

Y mae'r bardd felly yn dynwared yn yr ystyr ei fod yn 'benthycca neu yn echwyna' ei ddefnydd gan ysgolheigion a gwybodusion eraill. O ba feysydd y dylai'r bardd gymryd ei ddeunydd? Yr oedd ateb y cyfnod yn syml: o holl feysydd dysg. Dyma eiriau Gabriel Harvey yn Lloegr ar y pwnc: 'It is not sufficient for poets, to be superficial humanists: but they must be exquisite artists and curious universal schollers'.⁶⁴ Mynnai Siôn Dafydd Rhys hefyd i'r bardd fod yn 'universal scholler'. 'Pob rhyw ddefnydd yn y byd a phob celfyddyd a gwybodaeth a ellir eu cynnwys yn a than gelfyddyd prydyddiaeth',⁶⁵ meddai, gan fynegi'r un ysbryd catholig ag a welwyd yng ngwaith Webbe rai blynyddoedd ynghynt: 'Poetry is not debarred from any matter which may be expressed by pen or speech'.⁶⁶ Mynegir yr un egwyddor hollgynhwysol gan Minturno yn yr Eidal, ar seiliau Horasaidd.⁶⁷

Nid digon gan Siôn Dafydd Rhys ddweud fod pob math ar ddysg yn dderbyniol mewn cerdd. Eir ymlaen i enwi'r meysydd a argymhellir. Meysydd traddodiadol barddoniaeth yw rhai ohonynt – duwioldeb, moesau da, historiau, achoedd, rhyfeloedd. Wedi enwi'r rhain, deuir at argymhellion a ymddengys yn fwy dieithr, ar yr olwg gyntaf beth bynnag: 'cenwch o'r ddaear, o'r dwfr, o'r awyr, o'r tân' (sef y byd naturiol, yn ôl y ddysgeidiaeth draddodiadol ynghylch yr elfennau), 'o'r wybroedd a'r ser, ag o'u haniau a'u rhinweddau, ag o gymmaint ac a wnaeth y cyssefin a'r arbennicaf achaws yn y byd corphorawl, drwy gynnorthwy cyfarwyddyd anianolion philosophyddion, mathematicyddion, astronomyddion, astrologyddion a metaphysicsyddion'.⁶⁸

Cymharer y rhestr hynod debyg a geir gan Peletier du Mans: 'à notre poëte est nécessaire la connaissance d'astrologie, cosmographie, géométrie, physique, bref de toute la philosophie'.⁶⁹ Dylai barddoniaeth, mewn gair, adlewyrchu gwybodaeth wyddonol yr oes – ac y mae awgrym, gyda llaw, o rai o ddaliadau gwyddonol y cyfnod yn yr hyn a ddywed Siôn Dafydd Rhys. Wrth restru elfennau'r ddaear ar y naill law, a'r wybroedd a'r sêr ar y llall, y mae'n synied am y greadigaeth yn ôl y ddysgeidiaeth Blatonaid ynghylch y ddau fyd, daearol a nefol. Y mae'r cyfeiriad at 'y cyssefin a'r arbennicaf achaws yn y byd corphorawl' hefyd yn ddiddorol. Cyfeiria Ronsard at yr un syniad, sef bod i'r bydysawd un grym cychwynnol, yn ei gerdd 'Le Chat' (1569). Meddai ef yn honno:

Car de tout estre elle est commencement.

Yr oedd canu ar bynciau gwyddonol yn destun anghytundeb ymhlith beirniaid y Dadeni. Ceid patrwm clasurol i ganu am bethau byd natur mewn gweithiau fel y *Georgics* a *De Rerum Natura*. Eithr daliai rhai, gan ddilyn Aristotlys, nad disgrifio moel oedd barddoniaeth, ac nad oedd modd i farddoniaeth a gymerai'r byd naturiol yn destun gynnwys hanfod barddoniaeth, sef y dynwared creadigol y cyfeiriwyd ato wrth drafod syniadau Sidney. Dyn, ei weithredoedd a'i feddyliau, yn unig, a allai fod yn destun prydyddiaeth i'r beirniaid hyn. Gall y byd allanol fod yn gefndir i farddoniaeth, ond ni all ffurfio testun cerdd ynddo'i hun, am nad oes iddo fodolaeth foisol ac ysbrydol.

Y dyb hon oedd sylfaen pwyslais yr oes ar y gwahaniaeth rhwng y bardd ar y naill law, a'r ysgolhaig, mewn unrhyw faes, ar y llall. Yr oedd yn rhaid i farddoniaeth wrth yr hanfod prydyddol, sef yr elfen fimetig, ddynwaredol. Diffinnir y gwahaniaeth gan Aristotlys yn ei *Farddoneg* (i.8): 'os mynegir trafodaeth ar feddygaeth neu ffilosoffyddiaeth anianol ar ffurf cerdd, yr arfer yw rhoi teitl bardd i'r awdur; ond eto nid oes dim yn gyffredin rhwng Homer ac Empedocles onid eu deunydd. Gweddus felly yw galw'r cyntaf yn fardd, a'r

ail yn ffigwr yn hytrach na bardd?. Adlewyrchu'r un syniad a wna Spenser, dyweder, wrth drafod barddoniaeth hanesyddol:

The methode of a Poet historical is not such, as of an Historiographer. For an Historiographer discourseth of affayres orderly as they were done, accounting as well the times as the actions, but a Poet thrusteth into the middest, even where it most concerneth him, and there recourseth to thinges forepaste, and divining of thinges to come, maketh a pleasing Analysis of all.⁷⁰

Tynnir yr un gwahaniaeth rhwng y bardd a'r hanesydd gan Pigna, Giraldi Cintio, a Minturno yn yr Eidal, a chan Ronsard yn Ffrainc. Tybed ai dadleuon tebyg i'r rhain oedd yng nghefn meddwl Siôn Dafydd Rhys wrth iddo yntau geisio gwahaniaethu rhwng swyddogaeth y bardd a swyddogaeth y theologydd?

Ac os damchweinia i'r un dyn fod yn brydydd da ag yn theologydd da, i mae ef yn benthycia neu yn echwyna anian defnydd theologyddiaeth ganthaw e hunan, nid mal i mae yn brydydd, namyn mal i mae yn theologydd; can ni pherthyn i brydydd, mal prydydd, namyn prydu o ba ddefnydd bynnac, ag ar y theologydd i perthyn adrodd pethau a berthyn at ffydd a moesau.⁷¹

Ond er awgrymu fel hyn fod swyddogaeth arbennig i'r prydydd, ni thrafodir natur yr arbenigrwydd. Gan hynny, ni ddaw'r anghysondeb a welai rhai beirniaid rhwng yr elfen fimetig (yn ystyr helaeth Sidney i'r gair) a'r disgrifio gwyddonol i'r golwg yn y Llythyr. Condemniai Varchi ganu ar bynciau gwyddonol am y rheswm a nodwyd; ond amddiffynnir y canu gan Fracastoro, a wnaeth ddefnydd helaeth o bynciau gwyddonol yn ei waith ei hun.⁷² Cawn gan Pierre de Ronsard hefyd gorff mawr o ganu ar yr union bynciau a nodir gan Siôn Dafydd Rhys.⁷³ Bu'r syniadau cyfoes am y byd naturiol yn gloddfa helaeth i'r metaffisegwyr Saesneg hwythau; ond afraid dweud na chafwyd ymateb i her Siôn Dafydd Rhys yng Nghyrnru.

Cyfeiriwyd o dro i dro yng nghorff yr ysgrif hon at yr Eidalwr Minturno, un o feirniaid mwyaf dylanwadol y cyfnod. Ar derfyn *L'Arte Poetica*, y mae ef yn crynhoi ei ddamcaniaethau ynghylch barddoniaeth, ac yn rhestru'r hanfodion fel hyn: yn gyntaf, natur; yn ail, dysgeidiaeth; yn drydydd, gwybodaeth o gelfyddyd prydyddiaeth; yn bedwerydd, darllen helaeth; yn

bumed, dynward; ac yn chweched, ymarfer.⁷⁴ Bron nad yw ei grynodeb ef yn darllen fel crynodeb o Lythyr Siôn Dafydd Rhys at y beirdd. Yn sicr, y mae'n brawf mai cynnyrch y ddyneiddiaeth Ewropeaidd yw gwaith Siôn Dafydd Rhys, a saif y Llythyr yn un o gynhyrchion Cymraeg mwyaf diddorol y ddyneiddiaeth honno.

¹ Thomas Jones (gol.), *Rhyddiaith Gymraeg*, ii (Caerdydd 1956), 156.

² Rhagymadrodd *Deffynniad Ffydd Eglwys Loegr* (1595), yn Garfield H. Hughes (gol.), *Rhagymadroddion 1547-1659* (Caerdydd 1951), 92.

³ J. E. Spingarn, *A History of Literary Criticism in the Renaissance* (Llundain 1963), 6-7.

⁴ *ibid.*, 267.

⁵ G. Gregory Smith (gol.), *Elizabethan Critical Essays*, i (Rhydychen 1904), 161

⁶ *Rhagymadroddion*, 67-8.

⁷ G. J. Williams (gol.), *Barddoniaeth neu Brydyddiaeth* (Caerdydd 1930), 13.

⁸ *Rhyddiaith Gymraeg*, 159.

⁹ *ibid.*, 158-9.

¹⁰ *Elizabethan Critical Essays*, 160.

¹¹ Spingarn, 47.

¹² *Rhyddiaith Gymraeg*, 158.

¹³ *Spenser, Ronsard and Du Bellay* (Princeton 1960), 245.

¹⁴ Nodir yr enghreifftiau hyn yn Spingarn, 49-52, *passim*.

¹⁵ *ibid.*, 34

¹⁶ Dyfynnir yn Vernon Hall, *Renaissance Literary Criticism* (Efrog Newydd 1945), 146.

¹⁷ Spingarn, 47.

¹⁸ T. Arnold (gol.), *An Essay of Dramatic Poesy* (Rhydychen 1889), 104.

¹⁹ Robert J. Clements, *Critical Theory and Practice of the Pléiade* (Cambridge, Mass. 1942), 10.

²⁰ Henri Chamard (gol.), *Oeuvres Poétiques Françaises* (Paris 1908-19), iv, 147.

²¹ *Rhyddiaith Gymraeg*, 159.

²² *Elizabethan Critical Essays*, 150.

²³ *Rhyddiaith Gymraeg*, 156.

²⁴ Spingarn, 53.

²⁵ *ibid.*, 54.

²⁶ H. L. Jones (gol.), *The Geography of Strabo* (Llundain 1917), xxxix.

²⁷ *ibid.*, 63 (i. 2. 5).

²⁸ *Rhyddiaith Gymraeg*, 156.

²⁹ *ibid.*, 156.

³⁰ *Elizabethan Critical Essays*, 154

³¹ Braidd yn gymysglyd yw'r ddau gyfeiriad arall yn yr adran hon, at y 'Bungi ym mhlith yr Indiaid' a'r 'Gymnosophistæ ym mhlith yr Æthiopiaid'. Gwŷr duwiol o'r Dwyrain Pell, nid Indiaid, oedd y Bungi, os derbynnir mai cyfeirio at y Bonzees a wneir; a Hindwïaid, nid Ethiopiaid, oedd y Gymnosophistæ. Fel Hindwïaid yr adwaenid hwynt yn y cyfnod hwn, yn ôl yr OED.

-
- ³² Spingarn, 21.
- ³³ Hall, 142.
- ³⁴ *Rhyddiaith Gymraeg*, 157.
- ³⁵ *ibid.*, 155.
- ³⁶ *Rhagymadroddion*, 77.
- ³⁷ Henri Chamard (gol.), *La Deffence et Illustration de la Langue Francoyse* (Paris 1948), 105-6.
Dengys Chamard fod Du Bellay yma yn benthyg gan yr Eidalwr Speroni.
- ³⁸ Spingarn, 127.
- ³⁹ Spingarn, 197.
- ⁴⁰ Dyfynnir gan Phoebe Sheavyn, *The Literary Profession in the Elizabethan Age* (Manceinion 1967), 167.
- ⁴¹ Hall, 122.
- ⁴² *Rhyddiaith Gymraeg*, 156.
- ⁴³ Hall, 7.
- ⁴⁴ Dyfynnir geiriau R. W. Zandvoort gan Hall, 221.
- ⁴⁵ Hall, 119.
- ⁴⁶ *Rhyddiaith Gymraeg*, 156.
- ⁴⁷ *Rhagymadroddion*, 75.
- ⁴⁸ Dyfynnir gan Lilian Winstanley yn 'Spenser and Puritanism', *Modern Languages Quarterly*, iii, 1046.
- ⁴⁹ Hall, 55.
- ⁵⁰ *Rhyddiaith Gymraeg*, 158.
- ⁵¹ Hall, 58.
- ⁵² *Elizabethan Critical Essays*, 160.
- ⁵³ Hall, 209.
- ⁵⁴ *Rhyddiaith Gymraeg*, 157.
- ⁵⁵ Sheavyn, 6.
- ⁵⁶ *ibid.*, 20-1.
- ⁵⁷ *Rhyddiaith Gymraeg*, 157.
- ⁵⁸ Clements, 69.
- ⁵⁹ Spingarn, 141.
- ⁶⁰ *Elizabethan Critical Essays*, 158.
- ⁶¹ *ibid.*, 156.
- ⁶² *ibid.*, 7.
- ⁶³ *Rhyddiaith Gymraeg*, 158.
- ⁶⁴ Dyfynnir gan W. L. Renwick, *Edmund Spenser* (Llundain 1961), 27-8.
- ⁶⁵ *Rhyddiaith Gymraeg*, 158.
- ⁶⁶ *Elizabethan Critical Essays*, xlvi.
- ⁶⁷ Spingarn, 21.
- ⁶⁸ *Rhyddiaith Gymraeg*, 159.
- ⁶⁹ Hall, 148.
- ⁷⁰ Renwick, 53.
- ⁷¹ *Rhyddiaith Gymraeg*, 159.
- ⁷² Spingarn, 41.
- ⁷³ Gweler astudiaeth D. B. Wilson, *Ronsard Poet of Nature* (Manceinion 1961).
- ⁷⁴ *L'Arte Poetica* (adargraffwyd ym München, 1971), 444.

DILYN NATUR: SYLWADAU AR GANU
WILIAM LLŶN AC R. WILLIAMS PARRY

Bu Wiliam Llŷn farw yn 1580, yng nghanol ei ddyddiau – ‘cyn chwech a deugain’ medd Rhys Cain yn ei farwnad iddo. Tua’r flwyddyn honno, yn ôl un beirniad, y cyrhaeddodd un o ddulliau meddwl pwysicaf cyfnod y Dadeni, sef Stoiciaeth, ei benllanw.¹ Bu Stoiciaeth yn ddylanwad cryf ar feddwl Wiliam Llŷn. Y mae dros ddeg ar hugain o’i gerddi marwnad yn dwyn nodau digamsyniol yr athroniaeth hon. Un o nodweddion pwysicaf llenyddiaeth Gymraeg y Dadeni Dysg, a’r hyn a’i gwna’n wahanol i gynnyrch rhai cyfnodau eraill yn ein hanes, yw ei chyfoesedd. Cyfansoddodd llawer o lenorion ac ysgolheigion y cyfnod eu gwaith yng nghanol berw syniadau newydd yr oes. Nid dilyn o hirbell a wnaent, ond ymateb ar unwaith i’r bwrlwm o’u cwmpas.² Dyna a wnaeth Gruffydd Robert wrth lunio’r *Gramadeg Cymraeg*, fel y gŵyr y neb a ddarllenodd waith G. J. Williams arno, a dyna a wnaeth Wiliam Llŷn. Yr ydym, bellach, yn gyfarwydd â’r syniad ddarfod i’r Dadeni ddwyn rhyddiaith newydd i Gymru; fe ddug hefyd, yng ngwaith Wiliam Llŷn, elfennau newydd a chyfoes i’r canu caeth.

Fe’i cafodd Wiliam Llŷn ei hun yn byw mewn oes gythryblus. Cyfnod o ddadfeilio cymdeithasol oedd yr unfed ganrif ar bymtheg, a daeth y dadfeilio â thlodi ac ansicrwydd yn ei sgîl. Soniodd Saunders Lewis am ‘lygredd ysbrydol cyfnod y Tuduriaid’ ac am ‘bydru’r gydwybod gymdeithasol mewn byd ac eglwys’.³ Ceir digon o dystiolaeth i’r llygredd moesol a’r cyni materol yng ngwaith beirdd y cyfnod, ac yn enwedig yng ngherddi dychanol enwog Siôn Tudur, ‘Cywydd Usuriaeth’ a ‘Bustl y Byd’. Y chwalfa gymdeithasol yw’r rheswm a gynigir fel arfer dros apêl Stoiciaeth yn y cyfnod hwn. ‘Stoicism is the refuge for the individual in an indifferent or hostile world’, medd T. S. Eliot. ‘In Elizabethan England ... it was a period of dissolution and chaos; and in such a period any emotional attitude which seems to give a man something firm, even if it be only the attitude of “I am myself alone”, is

eagerly taken up'.⁴ Yr un oedd y sefyllfa ar y cyfandir. Parodd y rhyfeloedd crefyddol yn Ffrainc a'r Iseldiroedd boen a dioddefaint i dlawd a chyfoethog fel ei gilydd. Sylwodd Montaigne fod trefn gymdeithasol bron wedi diflannu'n llwyr yn Ffrainc.⁵ Mewn amgylchiadau tebyg i hyn, hawdd yw deall apêl dysgeidiaeth sy'n pwysleisio trefn a meistrolaeth yr unigolyn ar ei fywyd ei hun.

Ceir elfen gref o Stoiciaeth yng ngwaith meistr mawr llenorion y cyfnod, sef Cicero. Diddorol sylwi mai un o'i weithiau mwyaf Stoicaidd ei naw, *De Senectute*, a ddewisodd Gruffydd Robert i'w gyfieithu. Ond dramâu ac epistolau Seneca oedd prif gyfrwng dod â Stoiciaeth Rhufain i Ewrop yng nghyfnod y Dadeni. Dylanwadodd ei syniadau ef ar ddramodwyr oes Elisabeth yn Lloegr, a Shakespeare yn eu plith. Mae'n werth dyfynnu dadansoddiad T. S. Eliot o natur y dylanwad:

the ethic of Seneca's plays is that of an age which supplied the lack of moral habits by a system of moral attitudes and poses ... The ethic of Seneca is a matter of postures. The posture which gives the greatest opportunity for effect, hence for the Senecan morality, is the posture of dying; death gives his characters the opportunity for their most sententious aphorisms – a hint which Elizabethan dramatists were only too ready to follow. ⁶

Crynhoi rhyw sylw ar natur bywyd a marwolaeth, llunio dywediadau epigramatig doeth, a hynny pan fo'r gwrthrych yn wynebu'r angau – dyma hanfod y dylanwad Stoicaidd ar lenyddiaeth y Dadeni. Brithir gwaith Shakespeare ag enghreifftiau o'r ddyfais lenyddol hon. Mae llawer o'i linellau enwocaf yn dilyn y patrwm:

Men must endure
Their going hence even as their coming hither,
Ripeness is all,

neu:

Tomorrow, and tomorrow, and tomorrow,
Creeps in this petty pace from day to day,
To the last syllable of recorded time;
And all our yesterdays have lighted fools
The way to dusty death.

Dilyn y patrwm hwn hefyd a wna'r llinellau perthnasol ym marwnadau Wiliam Llŷn. Atgyfnerthwyd y ddyfais gan elfennau eraill yn ogystal. Perthyn yn agos iawn iawn i'r ddihareb o ran ei natur, ac afraid pwysleisio poblogrwydd diarhebion yn y cyfnod hwn. Bu *Adagia* y dyneiddiwr mawr, Erasmus, yn fawr ei ddylanwad, a dilyn ffasiwn yr oes a wnâi *Oll Synnwyr Pen* a chasgliadau eraill tebyg yng Nghymru. Ychwaneger at y dylanwadau allanol hyn draddodiad brodorol, sef cwpledi epigramatig cywyddau'r bymthegfed ganrif, ac fe gawn oleuni ar dras llenyddol rhai o linellau Wiliam Llŷn, o safbwynt eu dull a'u cynnwys:⁷

Ni all da'r byd ennyd awr
Estyn einioes dyn unawr;
Dyn dwl, mae'n meddwl am oes:
Duw a ran hyd yr einioes.

BWLI, t.134

Duw byw beth ydyw bywyd?
Drwy boen y newidia'r byd.

BWLI, t.130

Yn ych hoedl na wnewch hyder
Nid oes i falch ond oes fer.

BWLI, t.202

Twyllfraw fradog tywyllfrith
Yw'r bywyd brwnt a'r byd brith;
Bywyd tawdd yw'r byd diddim
Bywyd yw heb barhau dim.

BWLI, tt.215-6

Y drefn arferol yn y cerddi marwnad hyn o eiddo Wiliam Llŷn yw gosod y cyffredinoli Stoicaidd ar ddechrau'r gerdd neu ar ei diwedd, a manylu ar y gwrthrych, yn null traddodiadol y canu marwnad, yng nghorff y gerdd. Yn hyn o beth, y mae Wiliam Llŷn yn dilyn arfer cywyddwyr eraill – sylwodd W. J. Gruffydd ar y modd y mae Tudur Aled, er enghraifft, yn gosod ei linellau mwyaf trawiadol ar ddechrau ei gywyddau marwnad.⁸ Dyfais yw hi sy'n ychwanegu at yr elfen ddramatig yn y canu, elfen sy'n amlwg iawn yn yr ymagweddu Stoicaidd at farwolaeth, fel y dangosodd T. S. Eliot.

Lluniodd y Stoiciaid Rhufeinig batrwm iddynt eu hunain ym mherson y gŵr doeth neu'r *sapiens*. Cydiodd yr arwr Stoicaidd hwn yn nychymyg llenorion

y Dadeni. ‘Thus the Stoic *sapiens*’ medd C. S. Lewis, ‘... is the image really potent in Elizabethan, and in much later, literature’.⁹ Nod amgen y *sapiens* yw’r gallu i fyw mewn cytgord â’r greadigaeth, y greadigaeth y mae ef ei hun yn rhan ohoni. Rhaid iddo fyw mewn harmoni â’r byd allanol, ac â’i natur ef ei hun; yn wir, yr un yw’r ddeubeth yn y pen draw, gan mai’r un rheswm sy’n rheoli ei fywyd ef, y bod dynol, y microcosm, ag sy’n rheoli’r cosmos cyfan. Drwy fynd gam ymhellach, ac uniaethu Rheswm â’r Duwdod, gellir creu o ddyn ryw fath o ‘dduw meidrol’, a defnyddio ymadrodd Henry More. Dyma a wnâi Cicero. Dywed ef mai’r un yw hanfod y natur sy’n rheoli dyn â natur Duw: ‘eadem in homine ac in deo’. Fel y sylwodd Martin van den Bruwaene, creu duw o ddyn a wneir yn y pen draw drwy ddadlau fel hyn: ‘On voit à quelle conclusion logique devait aboutir Cicéron. L’homme allait être dieu’.¹⁰

Drwy ei uniaethu ei hun â’r greadigaeth, gall y *sapiens* anelu at y tangnefedd mewdol hwnnw y deisyfir ei gael. ‘Tranquillity, not glory, is his central object’ medd R. A. Sayce am Montaigne.¹¹ Ceir disgrifiad effeithiol o’r tawelwch Stoicaidd mewn cyfnod diweddarach gan Matthew Arnold, yn ei gerdd ‘To a Gypsy Child’:

Is the calm thine of Stoic souls, who weigh
Life well and find it wanting, nor deplore;
But in disdainful silence turn away,
Stand mute, self-centred, stern, and dream no more?

Gweledigaeth ynysig, anghymdeithasol yw hi yn ei chyflawnder, a gweledigaeth anghristnogol hefyd, gan nad oes ynddi le i gyfryngwr, nac arweiniad ar bwnc natur cymdeithas. Fel y sylwodd Pascal, un o’i heffeithiau enbytaf yw balchder ysbrydol.

Daw prawf ar y *sapiens* pan fo’n dod wyneb-yn-wyneb ag angau, yn enwedig ei angau ei hun. Yn y cyfwng hwn, rhaid iddo ddibynnu ar y doethineb Stoicaidd. ‘Que philosopher, c’est apprendre à mourir’ meddai Montaigne. Crynhoir y doethineb hwnnw yn yr ymadrodd *naturam sequere*, sef y cytgord â natur berffaith y greadigaeth a ddisgrifiwyd uchod. Dyma gyffes y Rhufeiniwr Marcus Aurelius:

Pa beth bynnag sydd orau er dy les di, o fydysawd, sydd orau er fy lles innau hefyd. Ni ddaw dim sydd yn ei bryd i ti, yn rhy gynnar neu'n rhy ddiweddar i minnau. Y mae'r cyfan a ddwg dy dymhorau di, Natur, yn ffrwyth yn fy ngolwg i. ¹²

Yn ymarferol, cyngor y Stoiciaid yw y dylai'r *sapiens* ddilyn creaduriaid byd natur a derbyn ei dynged yn urddasol ddiffwdan, neu'n wir fynd i gwrdd ag ef gyda phenderfyniad tawel. Dyma'r cyngor a ddilynodd Montaigne:

Yr wyf yn datod fy rhwymau ar bob llaw; yr wyf eisoes wedi hanner ffarwelio â phawb, ond myfi fy hunan. Ni pharatôdd neb erioed i adael y byd mewn ffordd drylwyrach a chyflawnach na myfi, nag i'w wahanu ei hun oddi wrtho mor llwyr ag yr wyf i yn bwriadu ei wneud. ¹³

Adlewyrchir ysbryd digon tebyg yn y llinellau nid anenwog hyn o waith Wiliam Llŷn:

Eryr gwyllt ar war gellytydd
Nid ymgêl pan ddêl ei ddydd;
A'r pysg a fo 'mysg y môr
A ddwg angau'n ddigyngor.

BWLI, t.214

Mae'r enghreifftiau o gymryd creaduriaid byd natur yn batrwm wrth farw yn dra niferus yn ei ganu. Fel y gellid disgwyl, creaduriaid urddasol y canu mawl traddodiadol a enwir fel arfer, carw, eryr, march, llew, a gwalch:

Y gwalch gwyllt a gylchai gwynt
Ni hwyliâ ond un helynt,
Un wedd medd pawb onaddyn
Y mesur Duw amser dyn.

Caerdydd 84, t.820

E nofia'r gleisiad nofiad nwyfawr
A da y damwain hyd ei dymawr,
Ac eryr ym min goror maenawr
A hed ar waneg hyd yr unawr.

BWLI, t.112

Yn aml, fel yn y llinellau hyn, clymir thema'r creaduriaid â thema arall sy'n nodweddiadol iawn o Stoiciaeth, sef bod tymor pawb wedi ei bennu. Gormes amser, a ddwg awr anochel angau yn ei sgîl – dyma dant a drewir yn gyson yng nghanu Wiliam Llŷn:

Oriau amserau y sydd – diamau
Yn mynd ymaith beunydd;

Einioes y dyn nos a dydd
Yn ddiorfod a dderfydd.

CLI, t.146

Taflodd yr ymwybod ag amser ac angau ei gysgod mor llydan dros farddoniaeth y Dadeni nes iddo'i amlygu ei hun yng nghanu serch y cyfnod yn ogystal â'i ganu marwnad. Dyma draddodiad Horasaidd *carpe diem*, a geir gan Shakespeare:

What is love? 'Tis not hereafter
Present mirth hath present laughter;
What's to come is still unsure:
In delay there lies no plenty;
Then come kiss me, sweet and twenty!
Youth's a stuff will not endure.

ac yn ddiweddarach hefyd gan Marvell, yn y gerdd enwog 'To his Coy Mistress':

But at my back I always hear
Time's wingéd chariot hurrying near;
And yonder all before us lie
Deserts of vast eternity.

Daeth thema *carpe diem* i'r amlwg yng Nghymru yn y canu rhydd. Fe'i gwelir yn un o garolau Richard Hughes o Gefn Llanfair:

Kymer dy amser tra fo i gael
a dal dafael ynddo
onid/e/ mewn enid fer
fo basia yr amser heibio.

CRhC, t.11

Mynegir hi hefyd yn y gân 'Pen i Mynnwn', y ceir copi anghyflawn ohoni yn llawysgrif Caerdydd 13:

[] vnwch i fiengtí gyrcv at lywenydd
[] lid yr owan fvaned i derfydd
[] i maer amser yn passio yn y byd
[] Jfan [k yn] darfod i gyd.

CRhC, t.83

Paganaidd yn ei hanfod yw traddodiad *carpe diem*, gan ei fod yn mynegi'r syniad croes i'r un Cristnogol fod cariad yn concro'r bedd. Yn yr un modd, paganaidd yw'r canu marwnad Stoicaidd. I Wiliam Llŷn, yr hyn sy'n bwysig yw terfynoldeb angau:

Ni chât fo yn iach o'i fedd
Godi awr gwedi'i orwedd.

BWLI, t.64

Gorwedd paganiaeth Wiliam Llŷn yn y pwyslais a ddyry ar derfynoldeb angau. Gwêl angau'n ddiwedd, a'r corff a'i gyneddfau'n darfod, ac y mae'n disgrifio hynny dro ar ôl tro, heb leddfu'r syniad â'r addewid am fywyd tragwyddol. Ffurfiol ac arwynebol gonfensiynol yw ei gyfeiriadau at nef ochr-yn-ochr â dwyster y weledigaeth hon o'i eiddo, a'r mynegiant grymus ohoni. Dyfynnaf ryw bedair enghraifft:

Mewn pridd mae wyneb breuddoeth
Heb dra lliw, heb dro llawen,
Heb aur bath, heb aur o'i ben ...
Nid yw Edwart yn doedyd
Yn y gro mwy no gŵr mud.

BWLI, t.87

Wedi'i farw, on'd oferedd
Alw dyn fyth a êl dan fedd?
Ni wyl liw â ohonoch
Ni chlyw nac organ na chloch.

Cwrt-mawr 27, t.181

Doe yn wych yn dwyn iechyd
A heddiw'r pridd ar y pryd.

BWLI, t.121

Y cnawd gwyn megis cnwd gwâr
Y mae'n duo mewn daear,
Y genau fu'n clymu clod
Y mae'n tewi mewn tywod.

BWLI, t.133

Yn yr un modd, yr oedd diwedd y corff yn arswyd i Shakespeare. Wele eiriau Claudio yn *Measure for Measure*:

Ay, but to die, and go we know not where;
To lie in cold obstruction and to rot
This sensible warm motion to become
A kneaded clod.

Anacronistaidd fyddai disgwyl mwy nag elfen o baganiaeth yng nghanu Wiliam Llŷn; yn wir, digon tebyg mai dychryn iddo fyddai meddwl fod ei ganu'n wrth-Gristnogol mewn unrhyw fodd. Plentyn ei oes oedd Wiliam Llŷn, fel yr awgrymwyd yn barod. Megis y nodweddir y Dadeni'n gyffredinol gan yr ymgymysgu ar elfennau Cristnogol ac elfennau hiwmanistaidd a Chlasurol,

felly y gwelir cymysgu'r un elfennau yng nghanu'r bardd hwn. Wrth ddisgrifio dylanwad meddwl Groeg a Rhufain ar wŷr y Dadeni a gweld yng ngwaith y cyfnod hedyn y meddwl rhesymegol a gwyddonol modern, tuedd haneswyr llên fu anghofio dyfnder a hollbresenoldeb y traddodiad Cristnogol. Yr oedd y ddau feddylfryd yn cydreddeg yn syniadaeth y cyfnod, ac yng ngwaith unigolion hefyd. Dyfynnwyd uchod enghraifft o draddodiad paganaidd *carpe diem* yng ngwaith Shakespeare, ond y mae'r syniad Cristnogol am rym cariad hefyd yn amlwg ganddo:

Love's not Time's fool, though rosy lips and cheeks
Within his bending sickle's compass come
Love alters not with his brief hours and weeks
But bears it out even to the edge of doom.

Yn yr un modd, cydreddeg a wnâi'r elfennau paganaidd â'r elfennau Cristnogol yng nghanu Wiliam Llŷn. Fel y dangosodd Bobi Jones, Cristnogol oedd ei weledigaeth ar bwnc trefniadaeth gymdeithasol, er enghraifft – mae 'yma fardd o Gristion ... Ei waith yw ceisio, a dyrchafu, egwyddorion Cristnogol yn y drefn gymdeithasol'.¹⁴

Mewn dau fan yng nghanu Wiliam Llŷn i angau, gwelir Stoiciaeth yn cwrdd â Christnogaeth, a'r bardd yn canu i angau mewn cywair tebyg i'r pregethwr Siôn Cent. Pwysleisir darvoudedigrwydd prydferthwch corff a bri bydol ganddo, fel gan ei ragflaenydd:

Concwerwyr ac emprwyr gynt
A wnâi frwydr, yn feirw ydynt.
CLI, t.131

Arthur fal Arthur filwr
A dro dau drwy dân a dŵr;
Heccdor gadarn medd barn byd
Dewr a fu drwy ei fywyd.
Er eu dewredd, wŷr diriaid,
A'u mawredd rym, marw oedd raid.
Caerdydd 84, t.854

Na fydd ryfalch, liw galchfawr,
Ni phery ei phryd ond ennyd awr
Ni phery, loywbryd seren,
Ei phryd ond ennyd i wen.
BWLI, t.252

Ond nid yw'r ddau fardd yn llwyr debyg chwaith. I Wiliam Llŷn, y mae harddwch gwedd a grym a mawredd bydol yn ddibwys am eu bod yn y pen draw yn darfod yn y bedd. Nid yw'r naill beth na'r llall yn cynnig ymwared. Yr oedd gweledigaeth Siôn Cent beth yn wahanol. Porth uffern oedd angau iddo ef, ac uffern, nid bedd yn unig, a arhosai'r sawl a roddai ei fryd ar bethau da'r byd hwn.

Ystyr gyffredin yr ansoddair 'stoicaidd' erbyn heddiw yw derbyn adfyd yn dawel, gyda meistrolaeth ar bob ymateb emosiynol. Gorffennwn yr adran hon â dyfyniad sy'n gweddu i'r dim i'r diffiniad hwn. Ni thâl wylo, medd Wiliam Llŷn:

Er a las, am wrol lew,
Peidiwn, nac wylwn, nid gwiw
Oferedd drin i feirdd draw
Wylo dim am a wnêl Duw.

BWLI, t.43

II

Fel pob pencerdd, bardd wedi'i drwytho ym marwnadau'r gorffennol oedd Wiliam Llŷn. Ceir yn llawysgrif Caerdydd 8 ddetholiad cynhwysfawr ganddo, yn ei law ei hun, o farwnadau o gyfnod y Gogynfeirdd hyd at Dudur Aled a Gruffudd Hiraethog. Dywed Ifan Wyn Williams, wrth ddisgrifio'i ganu marwnad, mai'r 'un yw ansawdd y cerddi hyn â cherddi beirdd y tywysogion'.¹⁵ Mawredd Wiliam Llŷn yw iddo lwyddo i ychwanegu at y traddodiad, a hynny mewn cyfnod pan oedd canu'r beirdd yn crebachu ac yn llesgáu, wrth iddynt lusgo ymlaen yn yr un rhigolau. Torrodd lwybr newydd drwy fyfyrion ar farwolaeth, yn ogystal â disgrifio bywyd y gwrthrych yn y dull traddodiadol; oherwydd bywyd, nid marwolaeth, fu pwnc pwysicaf y canu marwnad ar hyd y canrifoedd. A chafodd, yn ein canrif ni, gydymaith i droedio'r llwybr.¹⁶ Robert Williams Parry oedd hwnnw, a dystiodd unwaith iddo ddarllen 'popeth ganodd' Wiliam Llŷn; a chystal fydd edrych yn fyr ar brif nodweddion ei Stoiciaeth ef, yng ngoleuni'r hyn a ddywedwyd eisoes am Wiliam Llŷn.

'Trais Duw dad yn tristáu dyn' medd Wiliam Llŷn wrth ddisgrifio angau; yn yr un modd, cyfyd Williams Parry ei lais yn erbyn 'trais dilead'. Ond awen ansicr, 'gymysg oll i gyd' yw ei eiddo ef. Wrth iddo geisio wynebu'r ofnadwy-aeth a ddôl iddo wrth ystyried natur byd a bywyd, cafodd o dro i dro ei arwain ar hyd ffordd Stoiciaeth. Gwir mai elfennau Stoicaidd a geir ganddo. Nid yw ei weledigaeth mor unffurf gyflawn ag eiddo Wiliam Llŷn. Ni lwyddodd erioed i fygu gwae, a phlygu i'r drefn. Mynnodd leisio protest. Un o gerddi grymusaf yr ugeinfed ganrif ar bwnc marwolaeth yw eiddo Dylan Thomas:

Do not go gentle into that good night
Rage, rage, against the dying of the light.

Y mae 'rage' Dylan Thomas yn y pegwn arall i'r ymostwng Stoicaidd tawel, a cheir dogn helaeth o'r un ymateb yng nghanu Williams Parry. Methodd Williams Parry â chofleidio Stoiciaeth yn llawn, fel y methodd â chofleidio Cristnogaeth; serch hynny, y mae olion y naill ddysgeidiaeth a'r llall yn amlwg yn ei ganu.

I raddau wrth gwrs y mae Stoiciaeth yn oesol – neu'n hytrach, rhoddodd Stoiciaeth sylfaen athronyddol, creodd draddodiad ymenyddol a llenyddol i gwmpasu ymateb dynol sy'n rhan o brofiad pob oes. Fel y dangosodd Bedwyr Lewis Jones yn ei ymdriniaeth sensitif â gwaith Williams Parry, y mae englynion coffa'r Rhyfel Mawr yn fynegiant o'r un ymateb i farwolaeth ag a geir gan Aneirin yn y Gododdin.¹⁷ Y mae un peth yn gyffredin yng nghefnidir Aneirin yn y chweched ganrif, Wiliam Llŷn yn yr unfed ganrif ar bymtheg, ac R. Williams Parry yn yr ugeinfed: yr oeddynt ill tri yn byw mewn oes ddreng. I raddau, bu eu hamserau yn gyfrwng i foldio'u hymateb, ac ymateb yn y traddodiad Stoicaidd a phaganaidd ydyw. Ei nodyn amlycaf, fel y dywedwyd eisoes, yw'r pwyslais ar ddarfodedigrwydd y corff a'i gyneddfau. Mynegir hynny â llymder ymataliol, heb leisio 'gwae'. Hunanddisgyblaeth yn wyneb terfynoldeb angau – dyma a geir. Prin y mae angen dyfynnu:

Y bardd trwm dan bridd tramor, – y dwylaw
Na ddidolir rhagor:
Y llygaid dwys dan ddwys ddôr,
Y llygaid na all agor.

Nid diwedd ar y corff yn unig chwaith, ond diwedd ar y bersonoliaeth a'r deall:

O'u meddiant ac o'u moddion, – ac o'u dysg
Y'u diosgwyd weithion,
Y ddaear brudd ar eu bron
Gloes eiriau'r hen Glasuron.

Gofidiai Wiliam Llŷn yn yr un modd am 'gloi i fedd iach gelfyddyd'. Ond ceir ar yr un pryd elfennau gwrth-Stoicaidd yn rhai o'r englynion coffa. Fel y sylwyd droeon, nid dewrder y bechgyn a gollwyd a bwysleisir, ond eu lledneisrwydd a'u tynerwch. Rhinweddau'r gwareiddiad Cristnogol yw'r rhain, rhinweddau'r Bregeth ar y Mynydd. Yn sicr ddigon, nid rhinweddau diwylliant Groeg mohonynt. Nes at yr ysbryd Stoicaidd yw pwysleisio'r ddysg a aeth i golli, a'r llunieidd-dra. Yma, y mae Williams Parry yn clymu'n glòs iawn â Wiliam Llŷn.

Diau bod Stoiciaeth yn un o'r elfennau a dynnai R. Williams Parry at farddoniaeth A. E. Housman. 'A version of Seneca's Stoicism' yw disgrifiad un beirniad o'i ganu ef. Mae gan Ezra Pound gerdd iddo, 'Mr Housman's Message', sy'n crynhoi agwedd Housman at fywyd a marwolaeth drwy bwysleisio marwoldeb pob creadur:

O woe woe
People are born and die ...
The bird sits on the hawthorn tree
But he dies also, presently.

Personae, 1910

Hon oedd union weledigaeth Williams Parry yn y gerdd 'Angau':

Y mwyalch pêr a'i osgo
Mor brydferth ar y brig,
Mae pwt o bridd y berllan
Yn baeddu aur dy big.

Ymateb Housman i'w weledigaeth bersonol ef oedd ymateb y *sapiens*:

The troubles of our proud and angry dust
Are from eternity, and shall not fail.
Bear them we can, and if we can we must.
Shoulder the sky, my lad, and drink your ale.

Fel y dywedwyd eisoes, nid Stoic cyflawn mo Williams Parry o bell ffordd; ond y mae delw benodol y *sapiens* ar o leiaf dair o'i gerddi. Yr amlycaf ohonynt yw'r gerdd a luniodd i A. E. Housman. Gwelodd Euros Bowen yn y gerdd hon ddarlun o unigolyddiaeth ac arwahanrwydd yr arwr Rhamantaidd,¹⁸ ond credaf mai portread o berson a grewyd ar lun y *sapiens* Clasurol ydyw. Disgrifiad a geir o ymateb y 'doeth', neu'r *sapiens*, i 'drais dilead'. Yr oedd yr arwr Stoic, fel yr arwr Rhamantaidd, yn unigolyn. Rhaid oedd iddo ddatblygu ei adnoddau mewnol ei hun, a dibynnu arnynt. Ef ei hun oedd y ddinas noddfa. Yr ail yw'r soned a luniodd Williams Parry dan y teitl hwn. Yn llinellau cyntaf 'Dinas Noddfa' pwysleisir bod dyn yn rhan o'r greadigaeth, yn rhan o'r cosmos; marwoldeb yw ystyr y berthynas hon, ac y mae hyn yn dwyn ofn a dychryn yn ei sgîl:

Pan yrr y Sêr eu cryndod drwy dy waed
 Gan siglo dy gredoau megis dail;
 Pan brofo'r Nos y pridd o'r hwn y'th wnaed
 A'i hofn yn chwilio'th sylwedd hyd i'th sail;

Yna, awgrymir mai llwybr y *sapiens* yw'r ffordd y ceir ymwared; ac unwaith eto, sylwer ar ddefnydd Williams Parry o'r gair 'doeth':

Dilyn y doeth, a chyfod iti gaer
 Lle ceffi noddfa rhag eu gormes gref,
 Yn arglwydd dy ddiddymdra, ac yn saer
 Dy nef dy hun.

Megis yn y gerdd i Housman, lle y defnyddir geirfa'r grefydd Gristnogol i danlinellu paganiaeth yr ymateb:

Ei synfyfyrdod fe dry'n fwyd,
 Crea o'i freuddwyd fara,

felly yma, nid damwain mo'r defnydd o'r geiriau 'saer' a 'nef'.

Diau mai'r ymateb Cristnogol uniongred i'r llinellau hyn yn 'Dinas Noddfa' fyddai dweud eu bod yn fynegiant o'r balchder ysbrydol sydd ymhlyg mewn Stoiciaeth, ac y sylwyd arno gan Pascal. Bid a fo am yr ystyriaeth honno, y maent yn sicr yn fynegiant croyw o un wedd ar athroniaeth y Stoiciaid. Mae'r darlun Stoicaidd yr un mor glir yn y drydedd gerdd, sef 'Yn Angladd Silyn'.

Yma gwelir y darlun traddodiadol o'r anifail gwyllt yn batrwm i'r *sapiens* yn ei farw urddasol, yr un darlun ag a geir dro ar ôl tro gan Wiliam Llŷn:

Mor ddedwydd ydyw'r 'deryn gwyllt
Heddiw a hylt yr awel;
Yfory, pan fo'i dranc gerllaw,
Fe gilia draw i'w argel;
A neb ni wêl na lle na dull
Ei farw tywyll, tawel.

Daw'r dyfyniad hwn, a'r syniad y gall creaduriaid byd natur gynnig patrwm i ddyinion, â ni yn ôl at ddoethineb sylfaenol y Stoic, sef *naturam sequere*. Apeliodd Natur, y Patrwm, at ddyinion drwy'r oesau, yn arbennig mewn cyfnodau pan oedd crefydd dan gwmwl. Digwyddodd hyn i raddau gyda llenorion Saesneg y bedwaredd ganrif ar bymtheg – Ruskin, Mill, Pater – ac yn nechrau'r ugeinfed ganrif, y syniad mai Natur a ddylai reoli bywyd dyn yw thema lywodraethol D. H. Lawrence. Ond y llenor a ymdaflodd lwyraf i'r ddysgeidiaeth hon, mae'n debyg, oedd Wordsworth. Iddo ef, aeth Natur yn grefydd. Trwyddi hi, gellid ymglywed â'r gwerthoedd moesol ac ysbrydol uchaf:

The anchor of my purest thoughts, the nurse,
The guide, the guardian of my heart, and soul
Of all my moral being.

Y mae'r ysfa i addoli Natur yn hen, hŷn o lawer na Stoiciaeth, ac ysfa yw hi na lwyddodd y crefyddau goruwchnaturiol, a Christnogaeth yn amlwg yn eu plith, i'w dileu. Nid oes angen meddwl yn hir cyn darganfod cymaint o anawsterau a pharadocsau sydd ynghlwm wrth addoli Natur – os ceir ynddi harddwch ac ehangder ac urddas a threfn ceir ynddi hefyd greulonderau a gwendidau diddiwedd. Gwyddai Williams Parry hynny o'r gorau. 'Hen anachubol, annynol wrach' oedd hi. Ond er gwaethaf hyn, ac er gwaethaf y marwoldeb sy'n ddeddf sylfaenol ym myd natur, câi Williams Parry falm ac ysbrydiaeth yn y greadigaeth o'i gwmpas. Cymharodd grefydd â Natur, a Natur a orfu. Hon yw neges eglur 'Y Mynydd a'r Allor', ac awgrymir yr un cyferbyniad rhwng crefydd y llan a chrefydd y mynydd yn llinellau agoriadol 'Y Llwynog'. Yr oedd y cyferbyniad hwn yn bur gyffredin yn Lloegr yn y

bedwaredd ganrif ar bymtheg. Dywed Mark Rutherford, er enghraifft, i Wordsworth fod yn foddion ei droi oddi wrth Dduw'r bryniau, 'substituting a new and living spirit for the old deity, once alive, but gradually hardened into an idol'.¹⁹ Nid â chrefydd yn unig y cymharodd R. Williams Parry Natur; cymharodd hi hefyd â dyn, a gwaith ei law, ac unwaith eto, Natur a orfu. Ceir safon perffeithrwydd yn Eifionydd, lle nad yw llaw dyn a'i ddiwydiannaeth wedi ymyrryd dim:

O olwg hagrwch Cynnydd
Ar wyneb trist y Gwaith
Mae bro rhwng môr a mynydd
Heb arni staen na chraith,

a phle grymus ar i Natur unwaith eto goncro dyn ac ailfeddiannu'r byd a geir yn 'Rhyfeddodau'r Wawr'. Cawn ddychwelyd wedyn i'r cynfyd perffaith, a gwneud hynny 'heb groesi Iorrdonen'. I Williams Parry, megis i Marcus Aurelius gynt, ym mherthynas dyn â'r greadigaeth, ac nid ym mherthynas dyn â Duw na dyn â dyn, y gorweddai'r gobaith am gael 'cyrraedd paradwys'.

¹ R. A. Sayce, *The Essays of Montaigne* (Llundain 1972), 162.

² gw. erthygl Garfield H. Hughes, 'Ffasiynau'r Dadeni' yn *Ysgrifau Beirniadol*, V.

³ *Ysgrifau Dydd Mercher* (Llandysul 1945), 35.

⁴ *Selected Essays* (Llundain 1953), 131-2.

⁵ R. A. Sayce, op.cit., 162.

⁶ op.cit., 72.

⁷ Oni nodir ffynhonnell lawysgrifol, daw'r dyfyniadau o J. C. Morrice (gol.) *Barddoniaeth Wiliam Llŷn* (Bangor 1908) a Myrddin Fardd (gol.) *Cynfeirdd Llŷn: 1500-1800* (Pwllheli 1905). Er mwyn cysondeb diweddarwyd orgraff y dyfyniadau, ac eithrio'r ddau ddyfyniad o T. H. Parry-Williams (gol.) *Canu Rhydd Cynnar* (Caerdydd 1932).

⁸ *Y Llenor*, XVIII, 38

⁹ *English Literature in the Sixteenth Century* (Rhydychen 1954), 54.

¹⁰ *La Théologie de Cicéron* (Louvain 1937), 179.

¹¹ op.cit., 64.

¹² gw. Basil Willey, *The English Moralists* (Llundain 1964), 69.

¹³ Donald M. Frame (gol.), *The Complete Works of Montaigne* (Llundain s.d.), 61.

¹⁴ *Ysgrifau Beirniadol*, VIII, 42.

¹⁵ *Testun beirniadol ac astudiaeth o gerddi Wiliam Llŷn a geir yn llaw'r bardd ei hun* (M.A. Cymru, 1957), xiii.

¹⁶ Dylid nodi efallai i rai o'i gyfoeswyr iau, megis Siôn Tudur a Rhys Cain, geisio ei efelychu mewn rhai cyfeiriadau.

¹⁷ *Robert Williams Parry* (Caerdydd 1972), 35.

¹⁸ *Yr Einion* (1958), 85.

¹⁹ gw. Basil Willey, op.cit., 85.

LEWIS MORRIS, Y 'PHILOMATH' YMARFEROL

Yn ystod mis Awst 1760 aeth Lewis Morris, ar anogaeth Anne ei wraig, o'i gartref, Penbryn, yng ngogledd Ceredigion, i Landrindod i yfed o'r dyfroedd. Iechyd digon gwael a gafodd Lewis ar hyd ei oes, ac un o themâu cyson ei lythyrau yw ei fynych anhwylderau. Câl ei flino gan beswch mawr yn aml, a dioddefai bylliau drwg o'r fogfa. 'A rhyw Beswch, hwyrdwrch, hwyrdwrwm', meddai yn un o'i benillion, 'E geid aml ymgodymmu.' Roedd y gwynegon yn ei flino hefyd, ac ar ben y cymdeithion cyson hyn, câi yn ogystal, o dro i dro, gwmni rhyw lid neu haint a ymosodai arno yn ei wendid. Rhwng popeth, nid syn ei weld yn ceisio dal ar y cyfle hwn i wella ei gyflwr.

Yn gwmni ar y daith cafodd yr Ustus Griffiths. Ymfalchïai Lewis yn hynny. Meddai mewn llythyr at ei gyfaill Edward Richard yn Ystradmeurig: 'Who do you think of all the men in the world offered his service to come with me and keep me company there? No less a man than Justice Griffiths who dined here yesterday.' Gwnaed trefniadau hefyd i gwrdd ag Edward Richard yng Nghwmystwyth ar y ffordd.

Bu'r ymweliad â'r ffynhonnau yn llwyddiant mawr. 'I find myself much better, even my asthma and cough is much easier', meddai wrth William ei frawd. Ymhelaethodd ar yr hanes mewn llythyr at Edward Richard:

I drank of the waters but 6 days. The third I put on my shoes and stockings, which I had not been able to do for 6 months past. The sixth day I mounted my horse without a horse block and almost on a flat, which I had not been able to do for many years; urgent business called me home the 7th day. And I compute if I had staid some weeks longer, I should have been 10 years younger for every week.

I'r sawl sy'n ceisio deall diddordebau a meddylfryd Lewis Morris, fodd bynnag, nid hanes y gwellhad a gafodd drwy yfed dŵr y ffynhonnau yw'r peth pennaf ynglŷn â'r ymweliad. Yn ystod ei ddyddiau yn Llandrindod, bu Lewis Morris, gŵr na wyddai beth oedd diogi, yn brysur ynghylch gorchwylion eraill.

Pan gyrhaeddodd Lewis Morris ac Ustus Griffiths Landrindod, aethant, gyda'u gweision, i dŷ gŵr o'r enw Thomas Jenkins i letya. Edward Richard a gymeradwyodd y lle iddynt, ond siom oedd yn eu disgwyl:

It looked as if Tischer's corps had been there raising contributions, and had taken all the household stuff away, except an old man and his old wife, a sickly daughter, a few old chairs without bottoms, three broken tables, and had not left either glass on the windows or a pair of bellows.

Nid dianc yn wyneb y fath lanastr a wnaeth Lewis Morris. Yn hytrach, cydiodd ynnddi a rhoi trefn ar bethau:

my servant being a carpenter was set to mend the tables and chairs, and a glazier was sent for, and between the glazier and the carpenter the windows were made. We wanted an upholsterer, but there was none within reach, and very few feathers in the country.

Diau, pe na buasai saer a gwydrwr ar gael, y buasai Lewis Morris ei hun wedi gwneud y gwaith yn ogystal â'i drefnu. Mae digonedd o gyfeiriadau yn ei lythyrau at ei ddiddordeb mewn pethau ymarferol o'r fath, gan gynnwys gweithio offer gwyddonol a thechnegol. Gwnaeth feicrosgop i'w frawd Richard, er enghraifft, a gweithiai ei offer ei hun ar gyfer ei waith fel tîrfesurydd. 'At Holyhead makeing of woodpart waywiser & finishing eye-draught', meddai ym mis Gorffennaf 1737. Ond am y tro, cafodd gyfle i roi amser i un o'r pwysicaf o'i ddiddordebau, sef casglu gwybodaeth ynghylch geirfa'r Gymraeg. Tybiai ei frawd William mai 'gan y brawd Llewelyn y mae'r casgliad goreu o eiriau ag sydd'. O fynd i ardal ddieithr, rhaid oedd dal ar y cyfle i gasglu gwybodaeth newydd. Mewn gwlad o afonydd, holi ynghylch enwau pysgod a wnaeth; ond fe welir y naturiaethwr yn ogystal â'r heliwr geiriau ar waith yn y sylwadau a anfonodd at William:

It is a fine open country of a very wholesome air, and the rivers Gwy and Ieithon produce plenty of various kinds of fish, such as salmon, pike, eels, Lampreys, Trout, Chubs, Greylings, Salmon Pinks, Dace, Whelks. The Salmon is called by them in Welsh *cammog* and *chwiwell*, the male and female. The pike is *penhwyad*. The Chub is 3 or 4 pounds full of bones and eaten only by the poor, in Welsh, *cochgangen*.

The greyling is about ½ a pound and at Buellt called Glasgangenod; they have cross blue lines like a maccereel and are called maccereelod also higher up the river and at Rhaiadr Gwy called Glasannen. These are excellent eating. The salmon pink are 4 or 5 inches long and good eating, and called by some samlets. The Dace is about the size of a trout, good eating and called in Welsh Darsen.

Methiant, fodd bynnag, oedd ei gais i ddod o hyd i ddeunydd hynafiaethol ar gyfer ei gasgliad mawr, a phennaf gwaith ei fywyd, y *Celtic Remains*.

One piece of antiquity which I expected to have met with there is entirely lost with the common people, I suppose, which is a country or tract of land there once called Gwerthrynion. I have enquired among others of a man 102 years old, and he had never heard of such a territory . . .

Bu'n hel geiriau a hynafiaethau felly, yn ôl ei arfer yn gyson. Serch hynny, ar yr ymweliad hwn, mewn maes gwahanol iawn y bu'n ymchwilio'n bennaf. Mae'r brawddegau hyn o'r llythyr a ysgrifennodd at Edward Richard ar 23 Awst ymhlith y darnau mwyaf diddorol ac arwyddocaol yn ei lythyrau:

I brought with me a good microscope and proper apparatus's to examine the salts of the different springs there, before I ventured in earnest on either of them, and shewed the experiments to several gentlemen and ladies to their very great surprize. This determined my choice of the waters, and nature points each of them to their proper purposes from the very figure and make of their salts, which are better guides than all the experience of an undirected multitude. It is a pity there was not a treatise wrote on these waters by an experienced natural philosopher, it would save thousands of lives. Delinden's book is a mere puff. I read it with great attention, but it made me never the wiser, nor will it make any body else, for he observes neither method nor order nor truth. If there was a practical treatise of the method of cure for the various diseases of mankind by these waters, it is my opinion these living waters would be the greatest panacea ever yet discovered by Physicians. And what is all physic but a collection of experiments[?].

Mae'r pwyslais yn amlwg. Archwilio, arbrofi, sylwi, a hynny'n wrthrychol drefnus. Felly y cyrhaeddir at wirionedd. Ni ddaw'r gwirionedd drwy brofiad goddrychol a damweiniol, ni waeth pa mor eang fo'r profiad hwnnw, ond drwy arbrofion cynlluniedig a phwrpasol. Ac yr oedd Lewis Morris, drwy gludo ei feicrosgop gydag ef, yn gwneud mwy na rhoi mynegiant i'r meddylfryd hwn; yr oedd yn ei weithredu'n ymarferol.

Yr oedd cemeg, a rhoi i'r wyddor ei henw modern, yn un o wybodaethau newydd y ddeunawfed ganrif. Nid yw Lewis Morris yn dweud wrthym beth a

welodd drwy'r gwydr. Amatur yn y maes ydoedd, ac ni cheir ganddo ymdrech ofalus i geisio disgrifio a dadansoddi'n fanwl y prosesau a oedd ar waith. Yr hyn a geir yn hytrach yw gŵr bywiog ei feddwl, mawr ei ddeallusrwydd a'i ddiddordeb, yn dangos ei fod yn deall egwyddorion sylfaenol y wyddoniaeth newydd ac yn awyddus i ymwneud yn ymarferol â hi. Mae'n ddiddorol mai ymateb ei gyd-ddyfrwyr i'r gŵr hwn a'i feicrosgop oedd 'very great surprize'. Ymhlith ymwelwyr cyffredin Llandrindod, yr oedd yn dipyn o ryfeddod.

Un o 'wŷr y goleuni' oedd Lewis Morris. Yr wyf yn dewis yr ymadrodd yn bwrpasol, er mwyn pwysleisio'r ystyr yng nghyd-destun y ddeunawfed ganrif. Newidiodd arwyddocâd yr ymadrodd yn llwyr bellach. Erbyn hyn, y mae i'r gair 'goleuni', o'i ddefnyddio'n drosiadol, ystyr ysbrydol neu grefyddol. I'r gwrthwyneb yn hollol yng nghyfnod Lewis Morris. I'r Ffrancwyr, hon oedd canrif y goleuadau, 'siècle des lumières'; i'r Saeson, 'the age of enlightenment', ac yr oedd y 'goleuni' hwn yn seiliedig ar wirionedd gwrthrychol, ar yr hyn y gellid ei weld, ei ddisgrifio, ei ddsbarthu a'i brofi. 'An age that so deeply distrusted metaphysics', meddai un hanesydd, Thomas L. Hankins, amdani, gan fynd yn ei flaen i bwysleisio tuedd y cyfnod i brofi bodolaeth Duw, hyd yn oed, drwy batrwm cynlluniedig ei greadigaeth ddaearol.

I raddau yn unig y mae'n wir ei bod yn oes anfetaffisegol, wrth gwrs. Go brin fod yr ysbrydolrwydd dychmygus Methodistaidd a welai'r gwir realiti mewn byd y tu hwnt i'r byd hwn yn ffitio'r patrwm, er y dylid cofio ar yr un pryd am rai o'r dylanwadau cyfoes a fu ar feddwl Pantycelyn ac am eirfa ddiwinyddol David Charles, genhedlaeth yn ddiweddarach. Esbonio, trefnu, gwyllo y mae ei Ragluniaeth ef. Yn anorfod, y mae meddwl 'goleuedig' y cyfnod yn bellgyrhaeddol, ac yn dylanwadu ar y Methodistiaid hwythau, ond er hynny y mae eu meddylfryd, at ei gilydd, yn peri i ni amodi gosodiad cyffredinol Hankins. Fodd bynnag, y mae ei eiriau yn gweddu i'r dim i ddisgrifio Lewis Morris. Ni bu creadur llai metaffisegol nag ef – na llai hoff o'r Methodistiaid!

Nid oedd Lewis Morris yn ŵr hanfodol grefyddol nac ysbrydol ei fryd. Ni feddai ar natur ddefosiynol ddidwyll ei frawd William na phenderfyniad ymroddgar ei frawd Richard i weithio o blaid crefydd. Nid yw'n wrthwynebus i grefydd; yn wir, y mae'n derbyn y confensiynau yn ddigon parod. Ond i gyfeiriad 'goleuni' rhesymegol ei gyfnod y sianelwyd holl egni ei feddwl, a'r goleuni gwyddonol hwnnw (a defnyddio'r gair 'gwyddonol' yn ei ystyr eang) a symbylodd ei weithgarwch ymarferol.

Nid hwn fu'r unig symbyliad, wrth gwrs. Ni ellir deall Lewis Morris heb gofio am y gynhysgaeth deuluol. Nodweddid y pedwar brawd, gan gynnwys John, y bardd a'r llythyrwr bywiog o forwr a fu farw'n ifanc yn 1741 ar un o fordeithiau'r *Torbay*, gan ddeallusrwydd, egni, a natur hanfodol ymarferol. Gwneud, casglu, trefnu oedd eu hanian ac yr oedd eu diddordeb yn y byd naturiol yn elfen mor bwysig yn eu gwneuthuriad â'u cariad at y Gymraeg a'i phethau.

Etifeddasant lawer gan eu rhieni. Yn llythyrau William at ei frodyr cawn hanes y tad, Morris Prichard Morris, yn ei henaint. Mae'n wydn, gorff ac ysbryd, yn crwydro'r ynys i ffeiriau a gwyliau ac i ymweld â phobl ac yn fawr ei ddiddordeb yng ngweithgareddau ei feibion. Cafodd y fam, Marged, enwogrwydd yng nghywydd coffa Goronwy Owen iddi. Ynddo, mae'n disgrifio ei gallu fel meddyg gwlad answyddogol. Un hyddysg ym maes trin afiechydon a defnyddio planhigion meddyginiaethol oedd hi:

Rhôi wrth raid gyfraid i gant,
Esmwythai glwyfus methiant.
Am gyngor doctor nid aeth
Gweiniaid, na meddyginiaeth.
Dilys, lle bai raid eli,
Fe'i caid. Nef i'w henaid hi!

Nid oedd gan Oronwy unrhyw amheuaeth nad oedd Marged Morris wedi trosglwyddo doniau pwysig i'w phlant. Wrth sôn am ddiddordeb mawr William mewn planhigion, y mae'n nodi mai 'felly ei fam'; etifeddodd Elin, ei merch, hefyd ei galluoedd hi:

Dwedant ym Môn nad ydyw
Cyneddfau, doniau dinam,

Elin, ei merch, lai na'i mam.

'Ei theulu sy'n harddu'n hoes', meddai Goronwy, ac y mae ei eiriau yn arbennig o wir am Lewis Morris.

Ynndo ef, yn fwy nag yn yr un aelod arall o'r teulu, gwelir cyfuno'r gynhysgaeth deuluol a dulliau a meddylfryd oes newydd. Drwy gydol ei oes, ymddiddorodd Lewis yn yr hyn a alwem ni yn wyddorau bywydegol a chemegol, a'r hyn a alwai ef yn 'natural philosophy'. Yn y ddeunawfed ganrif, datblygu o'r maes meddygol a wnaeth llawer iawn o'r wybodaeth fywydegol a chemegol newydd. Y mae hanes Lewis Morris ym mynd â'i feicrosgop i Lan-drindod i geisio deall prosesau cemegol yn enghraifft dda o'r dilyniant hwn. Ceir enghreifftiau trawiadol hefyd ohono yn defnyddio dulliau gwyddonol y cyfnod, sef gwylio, gweld, a disgrifio er mwyn ceisio deall ac egluro anhwylderau anifeiliaid. Mewn un cofnod a ysgrifennodd, yn 1747, y mae'n disgrifio'n fanwl sut yr aeth ati i drin ceffyl claf. Aflwyddiannus fu'r driniaeth, a thrigo fu hanes y ceffyl. Er mwyn ceisio deall yr hyn a ddigwyddodd, aeth Lewis Morris ati wedyn i wneud archwiliad *post-mortem* o'r ceffyl:

I opened him found all the Entrails, Guts, Liver, Maw, sound and but a few small white worms in ye Maw, but the Chest (within the Pleura) full of a yellow Liquor to the Quantity of several Gallons, and the Lungs were rotted away in Threads by ye s^d water. Therefore I suppose nothing would have cured that Horse but Tapping in ye Breast or particular purges by urine taken timely. What the cause of this yellow water was, is worth the Enquiry of ye Curious, or how the Poysond grass produced the said water.

Gwelai Lewis Morris fod y mwynfeydd plwm yng ngogledd Ceredigion yn llygru'r tir, a bod anifeiliaid, ac adar yn arbennig, yn cael eu gwenwyno gan y dŵr a'r llystyfiant. Yr oedd adar gwyllt, meddai, yn cadw draw: 'No wild fowl will frequent these mineral mountains & Rivers, as if they foresaw the danger.'

Mae'r pwyslais hwn ar archwiliad *post-mortem* ac ar effeithiau llygredd yn swnio'n drawiadol o fodern. A dyna, mewn gwirionedd, fesur Lewis Morris. Dylanwadwyd yn drwm arno gan syniadau a dulliau gwyddonol cyfnod a welodd osod seiliau gwyddoniaeth fodern.

Mae'n ddiddorol fod y Morrisiaid eu hunain yn ymwybodol fod ganddynt doniau ymhell uwchlaw'r cyffredin, a'u bod yn ymfalchïo yn hynny. Dyma William, mewn llythyr at Richard ym mis Gorffennaf 1748, yn nodi'n falch fod ei fab bychan yn arddangos nodweddion y teulu: 'bachgenyn rhyfedd yw Sionach. Ni welais i erioed mo ei ail am ddysgu; gwaed Pentre'rianell sydd yn rhedeg yn ei withi mae'n debyg.' Un o'r teulu oedd y mathemategydd disglair William Jones o'r Merddyn, aelod o'r Gymdeithas Frenhinol a thad yr ysgolhaig ieithyddol Syr William Jones. Mae Lewis yn arddel y cysylltiad: 'for both my father and mother were related to your mother', meddai mewn llythyr at William Jones yn 1749.

Yr oedd gan Lewis Morris ffordd arbennig o ymagweddu at ei alluoedd ei hun. Parai ei natur ddiamynedd, drahaus ar brydiau, ei fod yn bur feirniadol o eraill. Hawdd iawn, meddai wrth William, y gallai ychydig o allu cynhenid a rhywfaint o ymdrech gael y gorau ar bobl a ystyrïd gan eraill yn ddysgedig:

The generality of learned people is not so knowing as you imagine, – a little happy nature, assisted with a very little diligence and application will outdo ye forced study of common unanimated clay such as ye mass of mankind are made of.

Ofnai Lewis Morris mai o'r clai cyffredin hwn y gwnaed ei feibion ei hun: 'they are extream dull', meddai wrth eu hysgolfeistr, Edward Richard. Nid oedd yn brin o ddweud hynny wrth y plant ychwaith: ' they ... are often told they are fit for nothing but to make shepherds and miners.' Mae'n ymddangos, serch hynny, mai diffyg amynedd Lewis Morris a oedd wrth wraidd y beirniadu, yn hytrach na diffyg gallu'r plant. Tystia Edward Richard i'w doniau:

The little Boys are in high spirits & begin to make Latin, why should you doubt their Capacity? I have fifty and upward under my care that are not equal to them: I am sure if they have fair play they will make much better scholars than their Master; & for aught I know may in time come up to their father, which I think is sufficient for them or any Body else.

Gwedd arall ar falchder Lewis Morris oedd ei awydd i adael enw ar ei ôl. Yn hyn o beth hefyd, gwelir bod yr ymdeimlad o fod yn greadur uwch na'r cyffredin yn elfen bwysig. Diau fod yr ymdeimlad cyson o agosrwydd angau a

godai o'i fynych gystudd hefyd yn rhoi min ar yr awydd hwnnw. Fel y dywedodd wrth Edward Richard, ddeufis cyn yr ymweliad â Llandrindod:

Time runs on very fast, and I am afraid we shall die like other men and be buried among the herd, without doing any thing to preserve our names, no more than Modryb Ellyn o'r ty bach ar y mynydd. This is a mortification to think of.

Ceir yma fwy na thinc o'r 'odi profanum vulgus' Horasaidd, y teimlad hwnnw o ddibristod o'r cyffredin a welir yn amlwg hefyd yn ysgrifeniadau rhai o ddyneiddwyr Cymraeg yr unfed ganrif ar bymtheg. Nid damwain mo hyn. Yr oedd Lewis Morris yn gyfarwydd iawn â gweithiau'r dyneiddwyr. Yn wir, y mae un o'i ysgrifeniadau cynnar yn dwyn nodau digamsyniol eu meddylfryd a'u harddull, i gymaint graddau nes y gellir ei ystyried yn ymarferiad bwriadol ar batrwm eu rhagymadroddion ffurfiol a chynlluniedig hwy. Rhaglith ydyw a luniwyd yn 1729, pan oedd Lewis Morris yn ŵr ifanc naw ar hugain oed. O'i blaen ceir y geiriau: 'The following treatise is a preface to a book composed by me, L. M. entitl'd *Yswlediad byr o'r holl gelfyddydau a gwybodaethau enwocaf yn y byd*. June 1729.' Ddeng mlynedd ar hugain yn ddiweddarach, ychwanegodd Lewis Morris nodyn bach ar ymyl y ddalen: 'A poor preface indeed, says L.M. 1759.' Bid a fo am farn Lewis Morris; mae'r rhaglith yn ddogfen ddiddorol a dadlennol i'r sawl sy'n ymddiddori yn ei hanes.

Mae'r rhaglith yn dechrau trwy daro'r un nodyn o falchder deallusol a chymdeithasol ag a welsom eisoes:

Attochwi y rhai sy'n deall natur y byd, sef philosophyddion, yr anrhegaf fy llyfr, ag nid at gyffredin werinos y wlad. Oblegid ni bydde hynny namyn taflu porthiant dan draed anifeiliaid anlywodraethus.

O ddechrau ei yrfa hyd at ei diwedd felly, ni newidiodd ymdeimlad Lewis Morris o'i ragoriaethau ef ei hun na'i ddirmyg tuag at bobl gyffredin.

Nid yw hon ond un o'r themâu sy'n cydio rhaglith Lewis Morris wrth waith ei ragflaenwyr. Ceir yma apêl i'r cyffredin, ar iddynt chwilio am addysg, mewn darn sy'n atgoffa dyn o rai o eiriau enwog William Salesbury ar yr un pwnc:

Wrthit tith e y gwerin gwladaidd y dwedaf bellach, Os oes genit ewyllys, ag os medri ddarllen, tyred yn nes a dysg. Ag oni fedri, cais ddysgu darllen gynta y galloch.

Megis y canmolwyd Salesbury am helaethrwydd ei ddysg gan Thomas Wiliems, felly y mae Lewis Morris yn canmol 'cyfeillion ... o ddiledryw waed Cymru' am eu campau gwybodaethol hwy, mewn geiriau sy'n rhyfedd o debyg i eiddo Wiliems:

Ond hyn a ddywedaf, ag a brofaf o flaen y byd os bydd achos, fod rhai o'r cyfeillion rhag-ddywededig yn fyw heddyw, ag o ddiledryw waed Cymru a welsant braidd ei cyffelib erioed am y ddysgeidiaeth y bont yn broffesu – megis philosophyddiaeth a'i rhannau, peroriaeth, physygwriaeth, meddyginiaeth, llongwriaeth, a'r rhannau eraill o'r mathematicaidd gelfyddydau.

Y mae Lewis Morris yn sôn hefyd am odidowgrwydd y Gymraeg a hynafolrwydd ei thras; mae'n ymffrostio yn y modd y mae'n rhagori ar ieithoedd eraill, yn enwedig y Saesneg; mae'n ymosod ar y boneddigion am ei hesgeuluso; brithir ei eiriau â chyfeiriadau clasurol ac â chyfeiriadau at ddysgedigion o Gymry. Themâu a nodweddion y dyneiddwyr yw'r rhain, gwŷr y mae Lewis Morris yn cyfeirio atynt wrth eu henwau yn ei raglith.

Mae gwythïen dyneiddiaeth Gymreig, gyda'i phwyslais ar y Gymraeg ac ar ehangder dysg, yn elfen amlwg yng nghyfansoddiad Lewis Morris. Ond nid iawn fyddai tybio mai'r ddyneiddiaeth honno, yn ddigyfnewid ac yn ddi-ddatblygiad, a welir yn ei waith ef. Gwir iddo dderbyn llawer gan Gruffydd Robert, William Salesbury, Siôn Dafydd Rhys, Richard Davies, John Davies, Edmwnd Prys ac eraill y mae'n eu henwi. Hwy, fe ymddengys, a fu'n bennaf cyfrifol am fegino fflam ei ddiddordeb yn yr iaith Gymraeg a'i hynafiaethau a'i barch at draddodiad barddol y canol oesoedd. Eto i gyd, nid yw'n rhannu'r sêl ddiwygiadol grefyddol sy'n annatod glwm wrth ddyneiddiaeth yr unfed ganrif ar bymtheg; ei frawd Richard, fel mae'n digwydd, a'i argraffiadau ef o'r Beibl a'r Llyfr Gweddi, sy'n etifeddu'r traddodiad hwnnw. Rhaid cofio hefyd fod y syniad o 'ddysg', yn enwedig dysg ymarferol a gwyddonol, wedi newid a datblygu cryn dipyn erbyn y ddeunawfed ganrif.

O droi'n ôl at y rhaglith, fe welir digon o arwyddion fod byd 'dysg' Lewis Morris yn wahanol i byd 'dysg' William Salesbury, dyweder. Y mae'n cynnwys cyfeiriadau at Edward Lhuyd a John Locke, ymhlith eraill. Mae cyfeiriadau

Lewis Morris at Edward Lhuyd yn bur fynych, a pha ryfedd hynny, o gofio am y tebygrwydd eithriadol sydd rhyngddynt o ran meddylfryd a diddordebau? Mae *Celtic Remains* Lewis Morris yn llinach uniongyrchol *Archaeologia Britannica* (1707) Edward Lhuyd, ac mae eu diddordebau gwyddonol hefyd yn gyswllt pwysig rhyngddynt. Gellir dweud bod y gyfatebiaeth rhyngddynt yn ddeublyg. Yn gyntaf, ceir cyfatebiaeth o ran natur ac amrediad eu diddordebau, sy'n ymestyn o ieitheg a hynafiaethau Celtaidd at ffenomenau'r byd ffisegol. Yn ail, ceir cyfatebiaeth o ran dull o feddwl. Mewn dadansoddiad tra diddorol, dangosodd Dr Brynley F. Roberts sut y mabwysiadodd Edward Lhuyd ddulliau newydd y cemegydd a'r bywydegydd i bwrpas astudio iaith. Yn yr un modd, y mae arfer Lewis Morris o ddisgrifio, dosbarthu, cymharu, yn nodweddu ei waith i gyd, ac nid ei waith a'i sylwadau gwyddonol yn unig. Yma, er enghraifft, wrth drafod sut y dylid egluro – neu ymgadw rhag egluro – enwau lleoedd, y mae Lewis Morris yn ofalus wyddonol ei agwedd:

Etymology requires a great deal of modesty ... As for my part, I am very cautious how I meddle with those things, and can say nothing positive, and abominate a fanciful derivation of an ancient name. If we can give a probable and grave account of a name, and back it by ancient authority or reason, it is all that can be expected, and we should stop there.

Dysgodd Lewis Morris lawer gan Edward Lhuyd am darddiad yr ieithoedd Celtaidd, ac am ddulliau cymharol o astudio eu geirfa. Ar yr un pryd, y mae pwyslais Lewis Morris ar fod yn bwylllog ac yn ymatalgar yn peri iddo, yn wyneb ymgais Lhuyd i roi tarddiad Gwyddeleg i enwau afonydd yng Nghymru a Lloegr, leisio rhybudd. Mae angen mwy o dystiolaeth hanesyddol cyn gwneud hynny, meddai, gan fod y defnyddiau sylfaenol sydd wrth law, sef ffurfiau cyfoes geiriau ac enwau, yn gymysg a llygredig.

Gwelodd Dr Roberts, yn ymdrech Edward Lhuyd i wrthbrofi haerriad Dr Edward Bernard yn 1689 mai chwarter geiriau'r Gymraeg yn unig a oedd yn Geltaidd eu tarddiad, ddulliau'r cemegydd ar waith:

he put Bernard's claim to the test, by comparing a sample of Welsh words, similar in sound to Latin words, with other similar words in languages not affected by Latin, e.g. Irish; he then carried out a similar exercise with Breton to isolate cognates in a language unaffected by English ... it is best described as a chemical experiment to isolate elements in a compound.

Yn yr un modd, a chan ddefnyddio'r un math o gymhariaeth gemegol, gellir gweld yma Lewis Morris yn mynnu bod yn rhaid puro a neilltuo elfennau cyn y gellir profi damcaniaeth yn foddhaol:

Many an alteration by conquest, by mixt colonies, and by several accidents, hath the Celtic tongue suffered from that day to this, and I know no man living that can tell me the meaning of a mountain in Wales called *yr Eijf*, another called *Pumlumon*, and many such. How then is it possible to explain the names of mountains and rivers in England, France, and Italy, &C., though purely Celtic, when disfigured by time, by bungling transcribers, by foreign conquerors of the Teutonic race, and by the great tyrant, Custom?

Nid yw'r sylwadau hyn yn ymddangos yn ddieithr erbyn heddiw; maent yn ymgorffori egwyddorion ysgolheigaidd sydd wedi eu hen dderbyn. Ond pan eir ati i gymharu'r hyn sydd gan Lewis Morris i'w ddweud â sylwadau pur ffansiol rhai o'r dyneiddwyr ynghylch tarddiad enwau, gellir gweld yn glir y symud a'r datblygu a fu yn y ffordd o feddwl dros gyfnod o ryw ganrif a hanner. Bu i Edward Lhuyd ei ran bwysig yn y datblygu hwnnw, er gwaethaf tuedd Lewis Morris i anghytuno â'i farn o dro i dro.

Un arall y ceir cyfeirio ato yn y rhaglith yw John Locke. Ni charwn awgrymu unrhyw ddylanwad pellgyrhaeddol y tro hwn, ond y mae'n amlwg ar yr un pryd fod y sylwadau ystyriol a geir gan Lewis Morris yn arwydd o'r diddordeb mawr a oedd ganddo mewn syniadau newydd. Yr hyn a welwn yw Lewis Morris yn ceisio cymhwyso rhai o syniadau Locke, 'rhyfeddod yr oes ddiweddaf', at y Gymraeg. Dau o bynciau mawr ei waith enwog, *Essay Concerning Human Understanding*, yw addaster geiriau at eu pwrpas a natur 'ideas', sef y cysyniadau sylfaenol, ffisegol a meddyliol, y mae'r deall yn eu hamgyffred. Gall y cysyniadau hyn, medd Locke, fod yn 'syml' neu yn 'gyfansawdd' ['complex'], hynny yw, yn gyfuniad o gysyniadau neu 'ideas' syml. Barn Lewis Morris – yn ei ymgais wastadol i ddyrchafu'r iaith – yw bod y

Gymraeg yn rhagori ar y Saesneg o ran nifer y geiriau sy'n cyfleu'r cysyniadau cyfansawdd hyn:

a phe i mynnwn, mi a ddangoswn eglurdeb ddigon o ragoroldeb ein iaith ni uwchlaw Saesonaeg, ar sylfaen a phrif bynciau Mr Lock ei hun, megis yn y cyfansoddedig ddelwau hynny a eilw ef COMPLEX IDEAS; y cyfryw ag Enllyn, Pentyr, Cnawd, a llawer o'r cyffelib, y rhai y mae ar y Saeson eisiau enwau iddynt.

Mae'r pwnc cyntaf, sef addaster geiriau o ran troi 'idea' ffisegol, hynny yw, seiniau corfforol, yn 'idea' yn y meddwl, hefyd yn rhoi cyfle i Lewis Morris ymffrostio yn natur yr iaith Gymraeg. Ond nid ymffrostio yn unig a wneir; fe'i gwelwn ef yma, fel y dywed ef ei hun, yn meddwl o'r newydd am deithi'r iaith dan ysgogiad syniadau Locke:

Yr stori hon [sef hanesyn y mae newydd ei adrodd] a wnaeth i mi ddal sulw ar beth na wn i i neb yn yr oes hon son am dano o'm blaen i, sef bod y Gymraeg yn llawn o eiriau cyfansoddedig yn y modd y dwedais uchod; sef â'r swm yn atebol i natur y gwraidd-beth, megis pan arwyddoceir rhyw beth ffaidd, budur, aflan, neu anghytunol; chwi gewch eiriau a'r lythyren *ch* ynddynt yn aml iawn.

Ceir ganddo wedyn ddetholiad o'r geiriau hyn i ddisgrifio pethau 'anghytunol', geiriau megis 'chwydu', 'crach-boeri', 'chwerw', 'echryslon', 'erchyll', 'chwyrnu', 'gwrrach', 'cuchio' ac 'ymgeintach'.

Enghreifftiau yn unig yw Lhuyd a Locke o'r meddylwyr ôl-ddyneiddiol a ddylanwadodd ar Lewis Morris. Mewn gwirionedd, y mae'r dylanwadau a fu arno yn eang iawn. Yr oedd gwyddonwyr mawr yr ail ganrif ar bymtheg a dechrau'r ddeunawfed ganrif yn sicr ymhlith ei arwyr. Mae'n defnyddio'r geiriau 'sacred' a 'glorious' i ddisgrifio dysg Halley, y ffisegydd a'r seryddwr enwog, a Newton. Lluniodd gwpld Saesneg – ystrydebol, rhaid cyfaddef – ar farwolaeth Newton:

Ambitious man! what makes you look so high?
the great as well as small are doom'd to Dye.

Ymhlith cenhedlaeth Lewis Morris, prin y ceid neb a oedd yn gwir ymddiddori mewn mathemateg a deddfau ffisegol na thalai'r math hwn o deyrnged i Newton. Oherwydd i Newton ddatrys y broblem gosmig fwyaf oll, a dangos bod symudiadau'r planedau yn ddarostyngedig i'r un deddfau â symudiadau ar y ddaear, nid oedd pall ar yr edmygedd ohono. Erbyn 1784, yr oedd ar gael

ddeugain llyfr Saesneg ar Newton, dau lyfr ar bymtheg mewn Ffrangeg, tri mewn Almaeneg, un ar ddeg mewn Lladin ac un bob un mewn Eidaleg a Phortwgaleg. Mae'n ddigon naturiol, felly, fod Lewis Morris yn rhoi mynegiant i deimlad a oedd yn bur gyffredin ymhlith gwŷr o ddysg, gan gynnwys ei gâr William Jones, un o ladmeryddion pwysig Newton.

Er mai lleisio un o gyffredinolion y cyfnod y mae Lewis Morris wrth ganmol Newton, nid peth arwynebol o bell ffordd oedd ei ddiddordeb mewn mathemateg. Yn wir, yn ei gyfnod cynnar, mathemateg a âi â'i fryd goruwch pob astudiaeth arall. Er iddo ddweud amdano'i hun 'Lewis o Fôn ... a gâr ... pob Celfyddyd', eto i gyd, mathemateg oedd ei ddilêit pennaf, a'r gelfyddyd hon, yn ei dyb ef, oedd yr agoriad i ddeall y byd yn ei gyfanrwydd. Yn 1726, atebodd un o lythyrau ei frawd Richard â'r llinellau hyn:

the mathematicks are my atmosphere
In which medium when I'm only there
It makes me think that I move everywhere.

Mathemateg fel uchel gelfyddyd sydd yma: pwnc a oedd yn tanio'r ysbryd a'r dychymyg. Ymddiddorodd mewn nifer fawr o feysydd eraill yn ddiweddarach, ond mae'n tystio yn 1761, tua diwedd ei oes, fod y diddordeb cynnar hwn wedi parhau: 'Natural Philosophy and Mathematics have taken up much of my attention from my childhood', meddai mewn llythyr at Samuel Pegge.

Ceir nodyn arwyddocaol ar ddechrau un o'r casgliadau cynnar iawn o ryddiaith a barddoniaeth a wnaeth Lewis Morris: 'Dechreuwyd ysgrifennu cynhwysiad y Llyfr hwn ynghylch y flwyddyn 1722 genifi Lewis Morris philomath o Blwy Penrhos Lligwy yn Sir Fon pan oeddwn yn 21 mlwydd oedran ac yn ddigon diwybodaeth'. Un o eiriau allweddol y ddeunawfed ganrif yw 'philomath'. Ei ystyr yw 'un sy'n caru gwybodaeth, yn enwedig gwybodaeth fathemategol'. Gall gyfeirio at bob cangen o ddysg, ond i fathemateg y rhoddir y lle pwysicaf. Cyfeiria un hanesydd at 'the triumph of mathematics during the Enlightenment'. Mae disgrifiad Lewis Morris ohono'i hun yn cydnabod yr oruchafiaeth honno.

Gallai Lewis Morris gyfiawnhau'r teitl 'philomath' arno'i hun o ran ei weithgarwch ymarferol yn ogystal ag o ran ei ddiddordeb cyffredinol yn y maes. Yr oedd diffiniad y ddeunawfed ganrif o'r gair 'mathemateg' yn llawer mwy eang na'n diffiniad ni. Cynhwysai 'mixed mathematics', fel y'i gelwid weithiau, beirianeg, ffiseg, daearyddiaeth, tîrfesuraeth, horoleg, astronomeg, morwriaeth ac amddiffynfeydd milwrol. O dan bennawd 'mathemateg gymysg', felly, gellid cynnwys llawer iawn o'r gweithgareddau y bu Lewis Morris yn ymwneud â hwy yn ystod ei oes, yn enwedig goruchwyllo a chynllunio mwynfeydd a mesur a mapio tir a môr. I Lewis Morris, yr oedd gogwydd ymarferol mathemateg yn hynod o bwysig. Mewn llythyr at Arglwydd Powis, tua 1754, y mae'n trafod yn fanwl rai o broblemau technegol mwyngloddio. Cyn dod at y materion hynny, y mae'n pwysleisio bod angen profiad ymarferol yn ogystal â gwybodaeth dechnegol i greu 'mwyngloddwr perffaith':

there is hardly a miner that is Literate, and few if any that have a tolerable notion of Natural philosophy & ye math. sciences requisite to make a perfect miner, and to be able to give a reason for what he doth, on the other side few of the persons that have those qualifications of ye Theory know any thing of ye practice which is ye reason that this Art of mineing is so little known in Britain.

Ni chafodd Lewis Morris hyfforddiant prifysgol ym maes mathemateg. Yn y llythyr at Samuel Pegge y dyfynnwyd ohono eisoes, y mae'n pwysleisio mai gŵr hunanaddysgedig ydyw: 'what little stock of knowledge I have attained to, was in a manner by dint of nature'. Er hynny, drwy brofiad a diddordeb, gellir ystyried Lewis Morris, yn ei gyfnod, yn un a enillai ei fara ym maes mathemateg gymhwysol, ymarferol. I'r graddau hynny, gellir ei ystyried yn fathemategydd proffesiynol, ac yn fathemategydd arloesol hefyd yn ei ymwneud â mwyngloddio a mapio.

Yr oedd meysydd dysg yn dal yn agored iawn i wŷr amatur yn y ddeunawfed ganrif. Yn wir, ffurfiolwyd cyfraniad amaturiaid drwy eu hymwneud â'r cymdeithasau dysg, a oedd yn cynnwys o'u mewn ysgolheigion prifysgol yn ogystal â gwŷr hunanaddysgedig. Cyfundrefnwyd dysg, ar gyfandir Ewrop yn ogystal ag ym Mhrydain, drwy'r rhain yn ogystal â thrwy'r

prifysgolion. Pan sefydlwyd Cymdeithas y Cymmrodorion yn Llundain yn 1751, a Lewis Morris yn llunio rhaglen ar ei chyfer gyda'r diben o hyrwyddo ymchwil a gwybodaeth ym maes hynafiaethau, iaith, a llenyddiaeth Cymru, yr oedd dysg Gymraeg yn dod yn rhan o batrwm Ewropeaidd mewn ysgolheictod. Yr oedd yr aelodau'n ymwybodol o hynny, fel y dengys un o sylwadau Lewis Morris: 'the Cymmrodorion who talk of publishing some Memoirs in the nature of those of the Royal Academy of Sciences at Paris'.

O ran cysylltiad Lewis Morris â chymdeithasau dysg, mae'n ddiddorol sylwi bod sôn wedi bod ar un adeg ymhlith ei gyfeillion am gynnig ei enw yn aelod o'r Gymdeithas Frenhinol ei hun. Ddiwedd Mawrth 1747 ceir William Morris yn holi Richard ynghylch y bwriad: 'Aie mae'n eich bryd efo'r hen ustus Pabodaro F.R.S. wrth enw Llewelyn? Mi glywais ryw son am hynny'. Erbyn mis Gorffennaf y flwyddyn ddilynol, fodd bynnag, ymddengys na ddaethai dim o'r cynllun, gan fod William yn holi eto: 'Nid yw'r brawd Llewelyn yn son dim am yr R.S. yn ddiweddar yma. Pa beth a ddaw or tair llythyren debygwch chwi?' Aflwyddiannus ai peidio, mae'r bwriad ynddo'i hun yn enghraifft o barch mawr ei gyfoedion at Lewis Morris fel gŵr o ddysg, parch y mae digon o dystiolaeth iddo ymhell y tu hwnt i lythyrau ei frodyr teyrngar.

Tueddwyd i ystyried Lewis Morris gan ysgolheigion diweddar yng ngoleuni ei ymwneud â'r mudiad hynafiaethol, ond mewn gwirionedd, yn ei olwg ef ei hun ac yng ngolwg ei gyfoedion, yr oedd yn gymaint o wyddonydd ag ydoedd o hynafiaethydd. Ym maes mapio a thirfesuraeth y gwnaeth Lewis Morris ei gyfraniad pwysig ym myd 'mathemateg'. Yn ddyn ifanc, cyflogwyd ef gan Owen Meyrick i wneud arolwg o holl diroedd stad Bodorgan. Cydiodd y syniad ynddo y dylid mynd ati i wneud map cyffredinol o arfordir Cymru, ynghyd â mapiau o'r porthladdoedd, gan fod y siartiau a oedd ar gael ar y pryd yn beryglus o ddiffygiol. Bu Lewis Morris wrth y gwaith am ddeng mlynedd. Yn 1748, cyhoeddwyd *Plans of Harbours, Bars, Bays and Roads in St George's Channel*, yn cynnwys cynlluniau porthladdoedd o Benygogarth yn y gogledd hyd at Ddinbych-y-pysgod yn y de.

Yr oedd hwn yn waith gwreiddiol, yn waith o safon dechnegol uchel, ac ar ben hynny, yn waith arwrol. Hwn, meddai Lewis Morris, oedd yr unig waith o'i fath a oedd ar gael: 'this Performance may be esteemed the only one of the kind hitherto made public'. Aeth ati i gyflawni'r dasg mewn ffordd drylwyr ac ysgolheigaidd:

The Exactness necessary in Operations of this kind, by Sea and Land, demands extraordinary Care and Application; the many Observations proper for determining justly the Situations and Positions of Places, and what regards the Tides, Soundings, &c, require the utmost Attention, and much Labour and Pains.

Codi o gysyniadau gwyddoniaeth 'oleuedig' y cyfnod y mae geiriau Lewis Morris yma. Tystia arbenigwyr ein cyfnod ni i arbenigrwydd y gamp a gyflawnwyd. 'His work on estate mapping in Anglesey and more particularly his survey of the coast of Wales from the Great Ormes Head in the north to Tenby in the south, give him a stature far above that of his contemporaries working elsewhere in Britain at the same time', meddai Dr Adrian Robinson mewn rhagymadrodd i argraffiad o waith Lewis Morris a gyhoeddwyd yn 1985.

Brwdfrydedd ac ymroddiad Lewis Morris ei hun a ddaeth â'r gwaith llafurfawr i ben yn llwyddiannus. Lluogoer fu cefnogaeth yr awdurdodau i'r gwaith, er mor bwysig ydoedd fel cyfraniad ymarferol i wybodaeth forwrol. Bu Lewis Morris mewn brwydr gyson â'r awdurdodau i sicrhau adnoddau ariannol i fynd ymlaen â'r gwaith, ond bu'n rhaid iddo gwrdd â llawer o'r treuliau o'i boced ef ei hun. Ar ben hyn, gorfu iddo adael y gwaith ar ei hanner am gyfnod o dair blynedd pan ddilewyd y trefniant i'w ryddhau o'i waith yn swyddog tollau. Ailgydiodd yn y dasg yn 1742, wedi i Owen Meyrick berswadio Thomas Corbett i eiriol ar ei ran gydag Arglwydd Gomisiynwyr y Morlys. Twmpathog hefyd fu llwybr y cyhoeddi ac ni chafodd gefnogaeth y Morlys i hynny tan 1748. Erbyn hynny, fodd bynnag, yr oedd mwy o frwdfrydedd swyddogol o blaid y cynllun, a phenderfynwyd cyhoeddi mapiau'r porthladdoedd yn ogystal â chyflawni'r bwriad gwreiddiol, sef cyhoeddi'r map cyffredinol o'r arfordir.

Mae llythrau Lewis Morris yn ystod y cyfnod hwn yn dyst i'w ddygnwch yn wyneb anawsterau lu. Gosododd dasg fawr iddo'i hun, ac yr oedd yn benderfynol o'i chyflawni, er i hynny olygu traul sylweddol mewn arian ac amser. I raddau helaeth, ymdreulio i fod o wasanaeth a wnaeth Lewis Morris ac, yn hynny o beth, y mae ei gymhelliad yn cyd-fynd ag un o ddyheadau sylfaenol ysgolheigion ac ymchwilwyr gwyddonol y ddeunawfed ganrif. Tystia Lewis Morris mai er lles cyffredinol y bu ei lafur, 'which was done purely with a Design, that the Whole might prove of greater Benefit and Advantage to the Country, and to the Public in General'.

Tystia'r dyneiddwyr, hwythau, gan ddilyn patrymau clasurol, mai er '[g]wneuthyr rhyw lês i'r iaith a'r wlad', chwedl Morris Kyffin, y llafurient. Yr oedd gan Lewis Morris, serch hynny, batrwm pwysicach a oedd yn nes ato o ran cyfnod. Yn yr erthyglau cofiannol a ddisgrifiodd ef fel 'Memoirs of the Royal Academy of Sciences at Paris', hon yw'r thema fawr. Perthynai i'r erthyglau hyn draddodiad arbennig, traddodiad a sefydlwyd gan Fontenelle tua diwedd yr ail ganrif ar bymtheg ac a ddatblygwyd ymhellach gan y Marquis de Condorcet yn y ganrif ddilynol. Pwysleisient fod ychwanegu at swm gwbyodaeth wyddonol yn ddyletswydd foesol. Gŵr anhunanol oedd y gwyddonydd, gŵr a lafuriai er mwyn eraill yn hytrach nag er ei fwyn ei hun. Er bod gwbyodaeth wyddonol, ynddi ei hun, i'w chasglu mewn modd gwrthrychol a diduedd, eto yr oedd cymhelliad moesol y tu ôl i'r ymdrech i ennill yr wybodaeth honno.

Gwedd ar berthynas fywiol Lewis Morris â syniadaeth ei gyfnod a welir yma. Wrth i ddarllenwyr yr oes hon synnu a rhyfeddu at faint ei lafur, ac at gatholigrwydd ac ehangder y meysydd yr ymddiddorai ynddynt, dylid cadw'r berthynas hanfodol hon mewn cof. Nid tan y bedwaredd ganrif ar bymtheg, mewn gwirionedd, y gosodwyd iaith a llên a hanes mewn un bocs, a gwyddorau'r byd naturiol mewn bocs arall. Etifeddu byd cynharach a wnaeth Lewis Morris, byd lle yr ystyrir dysg mewn ffordd gyfannol ac anarbenigol, byd a oedd, chwedl Immanuel Kant, yn 'cael ei oleuo' gan wybodaeth

wrthrychol, newydd, a byd lle y gallai'r amatur yn ogystal â'r ysgolhaig proffesiynol gyfrannu at y dysgu a'r trafod. Ymatebodd Lewis Morris i'r byd hwn gyda deall ac egni ac ymroddiad anghyffredin.

LLYFRYDDIAETH FER

- Hugh Bevan, 'Lewis Morris', yn *Gwŷr Llên y Ddeunawfed Ganrif*, gol. Dyfnallt Morgan (Llandybie 1966).
- J. H. Davies (gol.), *The Letters of Lewis, Richard, William and John Morris* (cyfrolau I a II, Aberystwyth 1907, 1909).
- A. R. Hall, *The Scientific Revolution 1500-1800* (Llundain 1954).
- Thomas L. Hankins, *Science and the Enlightenment* (Caer-grawnt 1987).
- Bedwyr Lewis Jones, 'Lewis Morris', yn *Gwŷr Môn* (Y Bala 1979).
- Tegwyn Jones, *Y Llew a'i Deulu* (Tal-y-bont 1982).
- Hugh Owen (gol.), *Additional Letters of the Morrises of Anglesey* (cyfrolau I a II, Llundain 1947, 1949).
- Hugh Owen (gol.), *The Life and Works of Lewis Morris* (Cymdeithas Hynafiaethwyr Môn, 1951).
- Brynley F. Roberts, *Edward Lhuyd: The Making of a Scientist* (Caerdydd 1980).
- A. H. W. Robinson, 'Lewis Morris – an early Welsh hydrographer', *Trafodion Cymdeithas Hynafiaethwyr Môn* (1968).

GORONWY OWEN

I

The eighteenth-century aesthetic contributes to the marked duality which exists in the work of Goronwy Owen. He is known as a writer of poetry and also, through his letters, as a writer of prose. The letters have to do largely with the day-to-day realities of his life. They reflect, more or less honestly and openly, the crises and difficulties with which Goronwy Owen was so often beset. His poetry, on the other hand, is written within that eighteenth-century literary convention which requires that poetry reflect a controlled, orderly, and even idealized existence. Herein lies that major irony which underlies Goronwy's work. As a poet, he longed for certain things in life, and expressed his longing in poems of clarity, precision, and elegance; but the actuality of his life was messily different. The reality and the dream were tragically far apart.

That apartness is not simply a matter of differing literary modes and conventions, however. It is true that Goronwy Owen's poetry is in part a reflection of classical aspirations and modes of expression. It is true also that the rumbustiousness of his letters reflects one of the other literary traditions flourishing at that time. The dichotomy in his work, however, reflects in addition the many-faceted complexity of his personality. The seeds of division lay ultimately within himself. And, as we shall see, he failed to reconcile inner hopes and longings with outward circumstances.

One cannot deny that outward circumstances were indeed frequently difficult. Goronwy cannot be blamed for all his woes, even if he can be blamed for many. During his early years in particular he showed determination, courage even, in the way he conducted his life.

Goronwy Owen, at the age of eighteen, was described as ‘a surprizing lad’. The words are those of Lewis Morris, best-known member of that Anglesey family of antiquarians, naturalists, and men-of-letters who were to be Goronwy’s mentors and chief support. ‘He ... understands Welsh, English, Latin and Greek Equally. He reads our old Welsh MSS and copies them with great Exactness.’ It is little wonder that Lewis Morris found Goronwy, already showing at eighteen the scholarly and methodical turn of mind that was to characterize his later work, ‘surprizing’. He knew enough of Goronwy’s background to realize that it was indeed inauspicious.

The poet was born in 1723 into a poor family at Rhos-fawr, Llanfair Mathafarn Eithaf, on the island of Anglesey. His mother, Siân Parry, had been a servant at Pentre-eiriannell, the home of the Morris family. ‘His mother’, said Lewis, ‘was my Fathers servant’. One of her duties had been to act as nurse to his brother Richard. Goronwy’s father, Owen Gronw, was an artisan. In spite of its lowliness, it was however a home where words, and the right use of words, were of some importance. Goronwy once said of his mother that he ‘never knew a Mother, nor even a Master, more careful to correct an uncouth, inelegant phrase or vicious pronounciation than her’. However much Goronwy’s judgement of her reflects his own eighteenth-century standards of linguistic propriety – words such as ‘inelegant’, ‘uncouth’, ‘vicious’ were part of the standard critical vocabulary of the age – it can hardly be doubted that Siân Parry had an ear for correct Welsh, and that she brought up her son to have a regard for right usage.

It is a truism of Welsh literary history that words cost nothing, and that poetry, even of a complex and sophisticated kind, can survive in a materially impoverished society. Goronwy Owen is a case in point. He was the son, and grandson, of men who, simple and uneducated though they might be, still knew something of traditional strict-metre poetry. His father owned a copy of Siôn Rhydderch’s popular bardic grammar, first published in 1728. This work served to introduce Goronwy formally to Welsh metrics. In a letter to William

Morris asking him for examples of poetry written in each of the twenty-four traditional metres he writes:

I suppose you either have or may borrow Gramadeg Siôn Rhydderch. I remember my father had one of 'em formerly, and that is the only one I ever saw, and as far as I can remember, it gave a very plain, good account of every one of 'em.

It would, however, be quite wrong to suggest that Goronwy inherited from his father a familiarity with strict-metre poetry in all its richness and complexity. Owen Gronw was part of a tradition in decline. His simple, frequently inept *englynion* are the work of a mere rhymester. They are at the tail-end of what had been high culture, a tradition of writing intricate and polished verse by men of learning, men who were professional practitioners of the art of strict-metre poetry; an art which, for all its conservatism of form and content, was yet constantly renewed and uplifted by the force of intellect and imagination of the finest poets in each generation. From the sixteenth century onwards, strict-metre poetry had gradually ceased to be the province of professionals, and had dwindled by the time of Owen Gronw into a sad and inadequate version of a once elevated art, practised now by men of little learning and no breadth of vision. 'Our Muse', said Goronwy in 1753, 'by long disuse has almost forgot to converse with Princes'. Any assessment of Goronwy Owen's poetic achievement must take account of this fact. What Goronwy Owen inherited from the folk-poets of Anglesey in the first half of the eighteenth century were mere dry bones, the skeletal remains of a once vigorous and vital body. They provided him with a frame, it is true; but a frame is all it was.

By the age of eighteen, Goronwy had, however, received a thorough grounding in the classics. Between 1737 and 1741 he was a pupil at Friars School, Bangor, and there learnt to express himself with ease in Latin, in both prose and poetry. He also learnt Greek. In September 1741 he wrote to Owen Meyrick of Bodorgan, trustee of a fund set up to enable two young men of Anglesey to attend Oxford or Cambridge. In the letter, he describes his background:

By the unwearied industry of my parents, who are exceedingly poor, I was enabled to attend the public school at Bangor, from the year 1737 to 1741. At this time, I had reached the limit proposed to me there, and gone through the studies of the School; and then returned to my parents. My mother being dead, and my father married to another wife, I was left to struggle on alone. Unaccustomed to labour, I see before me no means of getting a livelihood, and learning is but an additional light, by which I discern more clearly the wretchedness before me.[§]

In 1791, Edward Owen, a well-known classical scholar, gave his judgement of his Latin. His opinion is valuable in that Owen was an experienced schoolmaster, and was thus able to judge Goronwy's competence according to the appropriate standards:

His Latin poetry and especially his Latin epistle have great merit, for a boy so young and labouring under such disadvantages. There is a lively and happy originality in several thoughts, which surprized and pleased me much.

The 'Latin poetry' to which Edward Owen refers consists of a handful of poems of a conventional nature, written in 1741-2. The letter and poems are, of course, juvenilia. Nonetheless, they are proof that Goronwy's poetic turn of mind, at eighteen, was already disciplined and cultured. The same conclusion can be drawn from a poem written in Welsh during the same period, 'Englynion i Dduw' (*Englynion to God*), a series of eight religious *englynion*. These *englynion*, conventional in content, are written in classically correct style. They show quite clearly that Goronwy was set to follow a poetical path very different to that followed by his father and his fellow tavern-poets, even though he was still, to a certain extent, bound up with that tradition.

Indeed, at seventeen, according to his own account, Goronwy was well able to hold his own in the company of such poets, in spite of the fact that Friars School had already set him in another mould. In a letter to William Morris in 1754 he recalls a visit to Llanrwst where he met Elis y Cowper (the Cooper), a rough-and-ready country poet who was to be the butt of Goronwy's scorn in later years:

[§] Goronwy's Latin letter is quoted in Tegid's translation.

Mi fum i unwaith yng nghwmni Elis yn Llanrwst, er's ynghylch 14 blynedd i rwan, yn ymryson prydyddu *extempore*, ac fe ddywaid fy mod yn barottaf bachgen a welsai erioed ...

(I was once in Elis's company in Llanrwst, about 14 years ago, taking part in an *extempore* bardic contest, and he said that I was the sharpest boy he had ever seen ...)

The contest, however, declined into a slanging match, and Goronwy and Elis had to be prevented from coming to blows. The incident was nicely prophetic. The two poets were to represent widely divergent poetical traditions. And the taste for satire, sometimes degenerating into mere abuse, which Goronwy acquired at such meetings never left him.

II

Goronwy went to Oxford, but it seems that he stayed there for one week only, in the summer of 1742. We do not know why this should have been so. The reasons may have been practical and financial; on the other hand, it may be that we have here an early indication of the contrariness which characterized some of his decisions in later life. There were to be other instances of opportunities, dearly longed for, which were turned down for seemingly inadequate reasons. On occasions, one senses in Goronwy Owen an almost pathological fear of seeing the fulfilment of his most deeply held desires. Whatever it was that caused Goronwy to leave Oxford so suddenly, William Morris had been right to feel a sense of foreboding. In a letter to his brother Richard, he says:

Mae'r Grono wedi mynd i Rydychen. Nis gwn i etto par sut a fydd iddo drin y dreth: mae arnafi beth ofn am danaw.

(Grono has gone to Oxford. I do not yet know how he will face up to the strain: I am somewhat anxious about him.)

His formal education came, therefore, to an early end. A good part of his life henceforth was to be spent in isolation from men of like mind. An even more fundamental deprivation was his exile from Wales. He was to live his life away from the sound of Welsh as a living tongue, a fact which makes the racy colloquial vigour of his prose style all the more remarkable. His formal poetic style stood to lose less from this exile, but the loss worried him deeply, particularly during his early years in England. In a letter written to Richard Morris in 1752 he remarks:

Nid wyf ond Bwngler am ysgrifennu Llythyr Cymraeg, o eisiau arferu, er fy mod yn dyall yr Iaith yn o lew; ac am hynny gwell imi bellach droi'r Ddalen.

(I am but a Bungler in writing a Welsh Letter, from lack of practice, even though I understand the Language quite well; and because of that it would now be better for me to turn the Page.)

A sentence or two later, having duly turned to English, he refers to 'Cywydd y Farn', the poem which he has just completed, and assuredly not the

work of one whose knowledge of the language is merely 'go lew'. His self-excusatory words are evidently far from the truth.

His exile began in 1746. His fleeting period at Oxford had been followed by a period of two years as an usher at the Grammar School in Pwllheli. During his time there, he found some opportunity of reading the work of the Welsh poets. He tells us in one of his letters that the old Parson Price of Ederm showed him copies of the poems of Edmwnd Prys and Wiliam Cynwal, who engaged in a lengthy, and historically highly significant 'ymryson', or bardic exchange, towards the end of the sixteenth century. He may well have read Dafydd ap Gwilym's work too while he was in Llŷn, for he also knew William Elias of Clynnog (and later of Anglesey), who had copies. William Elias (or Ellis), to whom Goronwy refers several times in his letters, was known in the locality as a bardic teacher, and it may well be that he tutored Goronwy. In a letter written from Donnington to William Morris some years later, Goronwy sends 'my compliments to Mr. Ellis' and asks William to 'tell him I shall shortly send him the Cywydd prepar'd as he desires', a phrase which suggests some sort of pupil-teacher relationship.

Goronwy left Pwllheli at the end of 1744 and became an usher at the Denbigh Grammar School in January 1745. He remained at the school until November of that year, and during the following January was ordained a deacon at Bangor. He was sent by the Bishop's Chaplain to his native parish of Llanfair Mathafarn Eithaf as a curate. It must have seemed to Goronwy that Fortune was smiling upon him, but his happiness proved to be cruelly short-lived. He himself, in a letter to Richard Morris in 1752, tells us what happened:

Da iawn oedd gennyf gael y fath gyfleusdra i fyned i Fôn ... ac yn enwedig i'r plwyf lle'm ganesid ac y'm magesid. Ac yno yr aethum, ac yno y bûm dair wythnos yn fawr fy mharch a'm cariad gyda phob math o fawr i fach; a'm Tâd yr amser hwnnw yn fyw ac iâch, ac yn un o'm plwyfolion. Eithr ni chair mo'r melys heb y chwerw. Och! o'r Gyfnewid! Dyma Lythyr yn dyfod oddiwrth yr Esgob (Dr Hutton) at ei Gappelwr neu Chaplain, yn dywedyd fod un Mr John Ellis o Gaer'narfon (a young clergyman of a very great fortune) wedi bod yn hir daer-grefu ac ymbil ar yr Esgob am ryw le, lle gwelai ei Arglwyddiaeth yn oreu, o fewn ei Esgobaeth ef; ac ateb yr Esgob oedd, os Mr Ellis a welai'n dda wasanaethu Llanfair ... yr edrychai efe (yr Esgob) am rywbeth gwell iddo ef ar fyrder.

(I was very glad to have such an opportunity of going to Anglesey ... and especially to the parish where I had been born and brought up. And there I went, and there I stayed for three weeks greatly respected and loved by all kinds, great and small; and my Father at that time alive and well, and one of my parishioners. But sweetness is always accompanied by bitterness. Woel what a Reverse! A Letter came from the Bishop (Dr Hutton) to his 'Capelwr' or Chaplain, saying that one Mr John Ellis of Caernarfon (a young clergyman of a very great fortune) had been long imploring and begging of the Bishop some placement, wherever his Lordship thought best, within his Diocese; and the Bishop's reply was, if Mr Ellis would be pleased to serve Llanfair ... that he (the Bishop) would look for something better for him shortly.)

Goronwy, with no fortune and no connections, returned to Denbighshire and there heard of a curacy near Oswestry. The letter continues:

Gorfu arnaf fyned i Sir Ddinbych yn fy ol, ac yno y cefais hanes Curadiaeth yn ymyl Croes Oswallt yn sir y Mwythig, ac yno y cyfeiriais; ac er hynny hyd y dydd heddyw ni welais ac ni throediais mo ymylau Môn, nag ychwaith un cwrr arall o Gymru, onid unwaith, pan orfu imi fyned i Lan Elwy i gael urdd Offeiriad.

(I was obliged to return to Denbighshire, and it was there that I heard of a Curacy near Oswestry in Shropshire, and there I made my way; and from that day to this I have neither seen or set foot upon the borders of Anglesey, or any other corner of Wales, except once, when I had to go to St Asaph to be ordained a Priest.)

The letter was written in 1752. The words, simple and direct as they are, are a moving testimony to Goronwy's longing for Môn, five years after leaving her for ever. That longing for his lost beloved was to prove one of the most potent of his poetic themes.

At Oswestry, in August 1747, Goronwy married Elinor, or Elin, the daughter of a comfortably-placed merchant and alderman, Owen Hughes, and

his wife Margaret. She bore him four children, Robert (1748), Goronwy (1751), Elin (1753), and Owen (1757), of whom only Robert survived his father. Elinor Hughes had very little knowledge of Welsh:

Ni fedr fy Ngwraig i ond ychydig iawn o Gymraeg, etto hi ddeall beth.

(My Wife can speak only very little Welsh, yet she understands some.)

This scant knowledge of the language appears to have been gained after her marriage to Goronwy. What is evident is that the marriage, in a very real sense, furthered Goronwy's estrangement from Wales, for it meant that his home life also was to be English. This pained Goronwy, as he tells Richard Morris:

Ofni 'rwyf, onid âf i Gymru cyn y bo hir, mai Saeson a fydd y Bechgyn; canys yn fy myw ni chawn gan y mwyaf ddysgu gair o Gymraeg.

(I fear, unless I go to Wales before long, that the Boys will be English; for I cannot in my life get the elder to learn a word of Welsh.)

His worry was repeated in a letter to William some two years later. He is afraid 'that neither of them will ever learn Welsh to any perfection'. This particular battle was fought with some tenacity by Goronwy, for in 1754 he wrote, in another letter to William, that

My poor Bob Owen is in Anglesey with Twm Sion Twm, of Red Wharf, and has been there since the 1st of September; but what progress he has made in the language I can't learn. If he can once learn it, I will take care he shall not forget it.

It was a not uncommon practice to send boys from Wales to England to learn English, but the reverse was unusual indeed.

At Oswestry came the first public intimation of the fecklessness that was to mar his life. As he left his church one day late in July 1748, he was arrested for debt and trespass, and taken to Shrewsbury Jail. The 'Entry Book for Debtors in the County Gaol in Shrewsbury' shows that he was charged on the third of August, but he was subsequently released through the bounty of one Jonathan Scott, a draper, of Shrewsbury. His debts amounted to forty pounds; his annual stipend amounted to no more than twenty-two guineas. The overspending therefore was far from marginal. The embarrassment to him

and to his wife's family must have been acute, and, possibly as a consequence, he moved in September of that year to Donnington, near Shrewsbury. He was to be curate at Uppington, and schoolmaster at Donnington,

y cwbl oll am 26 punt y flwyddyn.

(all that for 26 pounds a year.)

The three years spent at Oswestry mark a kind of hiatus in Goronwy's literary development. 'Had I when I liv'd in Oswestry, been as nice a critic in valuable old books as I was in voluble young women, I might have furnish'd myself pretty moderately; but who can put an old head upon young shoulders?' he writes to William Morris, adding that his interest in Welsh, and poetry, had waned:

Nid oedd gennyf yr amser hwnnw ddim blas ar Gymraeg na phrydyddiaeth, na dealldwriaeth, na chelfyddyd yn y byd ynddynt 'chwaith.

(I had at that time no appetite for Welsh or poetry, and no understanding of them or proficiency in them either.)

He had, however, acquired several important Welsh books during his time there:

I bought at a Bookseller's Shop at Oswestry, a *Drych y Prif Oesoedd* (1st edition,) *Dadseiniad Meibion y Daran*, or a translation of Bishop Juel's Apology, (by one Morys Kyffin, of Glascoed, in the parish of Llansilin, in Shropshire, and formerly a fellow of a College, Oxon.,) into excellent Welsh, and Bp. Davies's *Llythyr at y Cembry*, prefix'd to Salusbury's New Testament in Queen Eliza's time, and *Prif-fannau Sanctaidd &c.*, by Dr Brough, Dean of Gloucester, and translated into very bad Welsh by Rowland Vychan of Caer Gai, and all for 8 pence!

He also bought there a copy of Dr Davies's Dictionary, for which he paid six shillings, a considerable sum for an impoverished curate. In spite of his having spent money at Oswestry on books such as these, it seems that we must accept as substantially true Goronwy's strictures regarding his lack of interest in literary matters at this time, for he also acquired there two manuscripts of Welsh poetry, but some years later could remember nothing at all of the contents of one of them.

Goronwy's troubled time at Oswestry shows us one side of his character: his seeming inability to manage the practical realities of his life. The two years spent at Donnington, however, reveal another Goronwy, a man whose enthusiasm for literature had been rekindled, and who set about the tasks of gaining knowledge, and of producing poetry, with that renewed enthusiasm burning fiercely within him. 'I am infected with a contagious distemper call'd scribendi cacoethes ...' he writes to Lewis Morris in July 1752. But there is more than fire; there is also in Goronwy's life at this time a disciplined determination. At Donnington, we are faced with a man who had set goals for himself, and who had every intention of achieving them. And achieve them he did.

His intentions were twofold. He was acutely aware of his ignorance of many aspects of the Welsh poetic tradition, and he was constantly seeking for knowledge. Knowledge, however, was to be put to immediate use in the writing of poetry. One is struck by the contemporaneity of the two objectives. No sooner had he an example of a new metric form before him than he himself set about producing a poem in that form. The intellectual achievement in itself was remarkable, when one considers the complexity of the metrics, the paucity of examples, and the speed with which Goronwy mastered the demanding practicalities of Welsh poetic art to produce poems of his own.

Goronwy's literary reawakening can be precisely dated. Lewis Morris had sent him examples of the work of Ieuan Fardd, a young poet whose work had impressed him. Goronwy, in a letter written to Richard Morris in August 1752, describes what happened:

ryw bryd Yngwyliau'r Nadolig diweddaf y dechreuais i, ac oni buasai'ch brawd Llewelyn, â yrrodd imi rhyw damaid praw o waith Ieuan, ac a ddywaid yn haerllug y medrwn innau brydyddu, ni feddyliaswn i erioed am y fath beth.

(it was sometime during the last Christmas holiday that I started, and had it not been for your brother Llewelyn (Lewis), who sent me a brief sample of Ieuan's work, and who said boldly that I too could compose poetry, I would never have thought of such a thing.)

It was to Lewis Morris that Goronwy turned for guidance and advice, though William and Richard also commented upon his work. William Elias, now settled in Anglesey and in touch with the brothers, also sent encouraging messages through them. Goronwy refers to Lewis as 'my tutor', a role which he also played to some degree in the lives of other poets such as Michael Prichard of Llanllyfni, Hugh Hughes, Y Bardd Coch, and Evan Evans, Ieuan Fardd. He corresponded with him on a more or less regular basis. 'I make shift to write some new thing or other to Mr L. Morris, about once every month.' Goronwy relied heavily upon his judgement, as he shows when writing to William about 'Cywydd y Farn':

Mr Lewis Morris was pleas'd to favour it with an examination, and mark'd out some few slips in it as to the poetry, which I have since endeavoured to correct, but with what success, I have not yet heard; and I am not willing that any thing of mine should be made public without the consent and approbation of my tutor.

The immediacy of application which is seen in his gaining of new knowledge in Welsh metrics is paralleled in his critical comments at this time. Again, one is impressed by his intellectual vigour. A new field of knowledge opened up for him in Donnington, namely the poetry of Milton and the critical canons enshrined within that poetry:

Milton's Paradise Lost is a Book I read with pleasure, nay with Admiration, and raptures: call it a great sublime, nervous &c. &c, or if you please a Divine Work, you'll find me ready to subscribe to anything that can be said in praise of it.

Goronwy Owen's immediate reaction was to seek to comment critically upon Welsh poetry in the light of his knowledge of Milton. In one matter he is critical of Milton, or rather of the English poetical tradition: he is loth to allow the title of 'poetry' to blank verse. Of 'Paradise Lost' he said:

don't call it 'Poetry', or, if you do so, that you would likewise allow our 'Bardd Cwsg' to take his seat amongst the Poets.

This suspicion of blank verse was general. Johnson, for instance, pointed out that blank verse required to be richly decorated to deserve the name of poetry:

If blank verse be not timid and gorgeous, it is crippled prose.

At the same time, Goronwy allows that the Welsh metres are far too restrictive: 'As the English Poetry is too loose, so ours is certainly too much confin'd and limited.' But in the all-important consideration of sublimity, Goronwy Owen found Welsh poetry sadly lacking. The lack is not due to poverty of linguistic resources. The Welsh language is 'abundantly fitted for copiousness and significancy, to express the sublimest thoughts in as sublime a manner as any other Language is capable of reaching to'. It is due rather to indolence:

Why do our learned men blame the indolence of their forefathers in former ages for transmitting so little of their learning to posterity and yet at the same time wallow in the same security and indolence themselves?

Goronwy Owen then does not merely acquire knowledge; he seeks also to apply it. In so doing, he is beating a path through virgin territory. He is one of the first to seek to apply the critical standards and ideas current in the eighteenth century to a poetical tradition which was largely medieval in character. 'Sublimity' was a new concept in Welsh poetry. The originality, in a Welsh context, of Goronwy's comments has been too little emphasized by literary historians. He himself was very well aware of the newness of his ideas:

But you'll say, 'Any innovation in our poetry will not be suffer'd, much less generally receiv'd and imitated.' Why so, I pray? Was there not a time when Epic poetry, nay, all poetry, was but a new thing amongst the Greeks and Romans, especially the latter?

This then is Goronwy Owen at Donnington: energetic, determined, disciplined, at a peak of creativity. Many of his best-known poems were written within a period of fifteen months or so between 1752 and 1754. And yet there is no sense of equanimity, no feeling that he was learning to accommodate either his circumstances or other people. He is vituperative in his comments on the incumbent at Donnington, Dr Douglas. Yet Douglas was a scholarly man, who shared Goronwy's passion for poetry. It was he who had introduced Goronwy to Milton, in the wake of his defence of 'Paradise Lost' against the attack of Lauder, a fellow Scot. His defence had entailed a study of the manuscripts and books at Oxford, which he had visited on a return journey from France. In fact, as tutor to the son of the Marquess

of Bath, he spent long periods away from Donnington, and seems to have left Goronwy in peace much of the time. The circumstances would suggest that a friendship might well develop between the two men; but it was not so. Goronwy possessed little gift for harmonious friendship, as his bitter poem 'Cywydd i Ddiawl' (*Cywydd to a Devil*) to Lewis Morris, who had undoubtedly given him much, was to confirm later.

He was also restless, still longing to return to Anglesey, or at least to Wales. 'Dyna gorph y gaingc', as he succinctly puts it: 'That is the heart of the matter'. The Morris family did their best to help him, but were unsuccessful. Goronwy is willing to consider a parish anywhere in Wales, even in the Diocese of Llandaff:

But if all fails I trust my good Lord of Landaff will not forget me.
This will be a bold push for drawing nigh to Mona else perhaps I may
never see it.

His attitude however is not a simple one. There is a certain contrariness here which is not always easy to understand, and which can give rise to an alienation of sympathy. In one letter to William Morris, he says that he 'should be very glad to hear of a curacy in any county of North Wales excepting Anglesey and Denbighshire, the first I except for the reason above mentioned ...'. The 'reason' to which he refers is in fact unclear, buried in a tortuous and unconvincing paragraph. It appears to have more to do with personal pride than anything else, as he seems to be saying that he does not wish to return to Anglesey unless he returns a richer man than when he left. This seems to be the attitude which he was resolved henceforth to adopt. Some years later, when his stipend was forty pounds a year, he wrote thus to Richard Morris:

Mi fum wyth mlynedd bellach yn ymddygnu am gael rhyw fath o
Offeiriadaeth yn Ghymru, ac nis cefais. Ond yr wyf weithion wedi rhoi
fy nghalon mewn esmwythdra; pe cynnygid imi le ym Môn heddyw, ni
fynnwn mo honaw oni byddai'n werth 50l. per annum o'r leiaf, h.y., oni
byddai ddegpunt gwell na hwn sy' gennyf.

(I have been for eight years now striving to obtain some sort of Living in Wales, but I have not obtained one. But I have now set my heart at ease; were I offered a place in Anglesey today, I would not take it, unless it were worth 50l. per annum at least, i.e. unless it were ten pounds better than this one I have.)

But it seems to me too easy to take his words at face value and to see in Goronwy's attitude mere awkwardness or indifference. Rather is his ambivalence due to a surfeit of longing. We appear to be face to face with a recognizable human reaction to a situation where love and longing, so deeply felt as to be almost obsessive, remain unfulfilled and hopeless. Goronwy appears to be building a protective, and to a certain extent a neutralizing, shell of denial around emotions which were intensely painful:

Mae fy meddwl wedi troi'n rhyfedda' peth a fu erioed; canwaith y dymunais fyned i Fôn i fyw, ond weithion ... ni fynwn, er dim, fyned iddi fyth, ond ar fy nhro.

(My mind has turned in the strangest way ever; a hundred times have I wished to go to Anglesey to live, but nowadays ... I would not for anything wish to go to her ever, save on occasion.)

Truth, in the matter of his attitude to Môn, is to be found in his poetry and in the occasional change of tone in his letters when he refers to her. His usual brusque realism changes to lyricism at such moments:

Pa bryd y caf weled fanwylyd Môn doreithiog a'i mân draethau?

(When shall I see my beloved fertile Môn and her tiny beaches?)

In 'Cywydd Hiraeth am Fôn' (*Cywydd of Longing for Anglesey*), written in Walton in 1753, he expressed his feelings in lines which impress the reader with their searing simplicity:

Pell wyf o wlad fy nhadau,
Och sôn! ac o Fôn gu fau;
Y lle bûm yn gware gynt
Mae dynion na'm hadwaenynt,
Cyfaill neu ddau a'm cofiant,
Prin ddau, lle 'roedd gynnu gant;
Dyn didol dinod ydwyf,
Ac i dir Môn estron wyf;
Dieithr i'n hiaith hydriaith hen,
Dieithr i berwawd awen ...
Mawr fy nghwynfan amdani
Mal Seion yw Môn i mi.

(I am far from the land of my fathers,
Woe is the telling of it, and from my own dear Môn;
In the place where I used to play,
There are men who do not know me;
A friend or two remember me,
A mere couple, where there were a hundred;

I am a man isolated, and of no account,
And to the land of Môn I am a stranger;
A stranger to our old expressive tongue,
A stranger to the sweet song of the muse ...
Great is my lamenting for her
Like unto Zion is Môn to me.)

There is another matter of the heart where we seem to be nearer to the innermost man in his poetry than in his prose. In April 1755, after Goronwy and his family had moved to Walton, near Liverpool, his daughter Elin died at the age of seventeen months. A few days after her death, Goronwy writes to the Reverend Hugh Williams, Rector of Aberffraw, enclosing a copy of his elegy to her. It strikes the reader as inappropriate that, in such circumstances, he should postpone any mention of the loss until he has discussed, at some length, matters relating to the Society of Cymmrodorion. Yet, there can be little doubt that Goronwy was deeply affected by the loss of his child. The days after Elin's death had been occupied in composing the elegy. The poem is highly conventional, stylized even, but it is a heartfelt expression of a father's grief, all the more moving for its dignity and lack of hysteria.

Comparisons are inevitable here. Goronwy's elegy to Elin is one of his best-known works. Indeed it is one of a trio of poems written in similar circumstances which are part of that central core of poetry known, and affectionately regarded, by all who profess acquaintance with the recognized canon of Welsh literature. The other two are the *cywydd* written by the fifteenth-century poet Lewis Glyn Cothi to his five-year old son, Siôn y Glyn, and the *awdl* written by the early nineteenth-century poet Robert ap Gwilym Ddu to his daughter Jane Elizabeth, who died at the age of seventeen, a poem which was directly influenced by Goronwy's elegy.

The three poems share more than subject-matter. Each is written within the conventional framework of traditional strict-metre elegiac poetry, and is therefore restrained both by the restrictions of metrical patterns and by the absence of emotional extravagance inherent in such poetry. The rein is held tight. The fusion of such discipline with intense personal grief can produce

poetry which is both profoundly affecting and intellectually satisfying, in the sense that the reader remains aware of wider evaluations of individual circumstances which are rooted in man's general and common experience.

It must be admitted that Goronwy's poem does not rise to the level of the other two. Both the other poets have succeeded in writing, within the generalized elegiac mode, poems which are also highly individual and specific in their imagery. Goronwy's elegy suffers from a lack of specificity, where the subject demands that particular quality. It is a poem which has one dimension only, the general; whereas the best poetry of this kind is a fusion of several dimensions.

III

The move to Walton cut across Goronwy's creative momentum. Materially, his circumstances were improved, though things were difficult at first as he had had to sell most of his furniture to pay off his debts before leaving Donnington. There is however a deep sense of relief in his words:

Mawl i Dduw nid oes arnaf un ffyrlling o ddled i neb.

(Praise God, I owe not a farthing of debt to anyone.)

The upheaval, however, caused him to stop writing poetry for the time being, partly because his books had not arrived at Walton. He writes apologetically to William Morris:

Rydych bellach, nid oes ammeu, 'n disgwyl dau neu dri o Gywyddau yn iawn am Fesgeulusdra, ac achos paham. Ond os coeliwch y gwir, ni fedrais unwaith ystwytho at Gywydd nag Englyn er pan ddaethum i'r fangre yma. Nid oes gennyf lyfr yn y byd, na Chymraeg na Saes'naeg, yma, ond y Bardd Cwsg yn unig; ond gobeithio y caf fy llyfrau attaf cyn y bo hir.

(You are by now, without a doubt, expecting two or three Cywyddau as amends for my neglect, and a reason why. But, truth be told, I have not once been able to exert myself to write either Cywydd or Englyn since coming to this place. I have no books at all here, either Welsh or English, excepting only the Bardd Cwsg; but I hope I shall have my books with me before long.)

Goronwy's knowledge of the Welsh poetic tradition was significantly widened at this time by his discovery of the poetry of the Gogynfeirdd, in particular the poet Gwalchmai. The Gogynfeirdd are the poets of the early medieval period, preceding the early Cywyddwyr. Their work is highly wrought metrically and syntactically, with frequent use of words archaic even in their own time. It is poetry which makes no concession to the limitations of its audience, though the style became simpler and more direct as the period wore on. The poetry appealed to Goronwy in that it is conceived, intellectually and stylistically, with a broad, majestic sweep. In particular, the Gogynfeirdd composed *awdlau*, not *cywyddau*: both in the length of lines, and in the variety of available metrical patterns, they had far more room to manoeuvre.

Goronwy set about writing *awdlau* of his own. They are in the nature of being exercises, however; Goronwy was still learning, still experimenting, still hoping to find the right pattern for his proposed epic poem. Poems such as ‘Brut Sibli’, written in the style of the Gogynfardd Meilyr Brydydd, and ‘T’r hybarch Gymdeithas o Gymmrodorion yn Llundain, ac i’r hen odidawg Iaith Gymraeg’, an exemplar of all the twenty-four traditional metres, are best regarded as means to an end, and not as an end in themselves.

It was William Morris who introduced the Gogynfeirdd to Goronwy, sending him copies from his own collection of manuscript material. Once again, on reading Goronwy’s letters to William, we are reminded of his isolation, of the inaccessibility of the materials he craved, and of the constant hunger for more knowledge:

Rhof a Duw cedwch yr hên MS, tros undydd a blwyddyn, ac yno odid nad ellwch hepgor y copi i ddiddanu Gronwy Ddû druan, na welodd erioed y fath beth. Da chwi, byddwch cyn fwyned a gyrru imi weithiau ambell Glogyrnach llithryg, neu ryw hên fesur mwyn arall, allan o waith Gwalchmai, Cynddelw, Prydydd y Môch, neu’r cyffelyb; ac nid yw ludded mawr yn y byd i *daro un* (o’r lleiaf) ymhob Llythyr.

(In God’s name, keep the old MS for a year and a day, and then surely you can do without the copy in order to comfort poor Gronwy Ddu, who never saw such a thing. For goodness’ sake, be so kind as to send to me sometimes the occasional Clogyrnach llithrig, or some other sweet old metre, from the work of Gwalchmai, Cynddelw, Prydydd y Moch, or the like; and it is no great exertion to *include one* (at least) in every Letter.)

However, the petulant tone of this request is hardly defensible, in view of the fact that on one occasion Goronwy pawned one of William Morris’s most valued manuscripts in Liverpool to meet a debt.

His sense of isolation was lessened by his election in 1753 as one of the first ‘corresponding members’ of the Society of Cymmrodorion. As he lived far from the Society’s London base, the lightening of the burden of intellectual loneliness was more psychological than real, but nevertheless brought him joy:

Gwychach genyf fi na dim yr anrhydedd a wnaed imi o’m dewis yn Aelod anwiw o Gymdeithas y Cymmrodorion.

(I value above all the splendid honour done to me in choosing me as an unworthy Member of the Society of Cymmrodorion.)

It was Goronwy Owen who later prepared the Welsh version of the *Constitutions* of the Society (for which he received the sum of five guineas), to which was appended his *awdl* 'to the honourable Society of Cymmrodorion in London, and to the ancient and splendid Welsh language'.

The Society, which was to become highly influential in Welsh public and cultural life in the nineteenth century, was in its beginnings as much concerned with conviviality as with higher things. Members met monthly in London taverns, and were thus able to enjoy the regular society of fellow Welshmen. The underlying aim of the Society was, however, deeply serious: it was to provide cultural leadership in Welsh matters, to fulfil a lack described by Lewis Morris as 'the want of a Society or body of people to encourage and promote knowledge amongst themselves', which 'hath been a great occasion of our indolence and indifference'. Its 'principal End', as Lewis Morris's Introduction to the Constitution states, was 'the Cultivation of the *British* Language, and a Search into Antiquities', though philanthropic matters and wider fields of learning were also to have their place.

The fundamental point about the founding of the first Cymmrodorion Society, and Goronwy's whole-hearted delight at his inclusion in its activities, is this: the Cymmrodorion is a public and corporate mirror image of Goronwy's own spirit. On reading Goronwy's letters, one is constantly made aware that he is a man with a serious and wide-ranging mission. He wishes to know all there is to know of Welsh language and literature and antiquities; he wants that knowledge to be perceived in the light of scholarly principles through 'the establishing of the critical parts'; he intends to add richly to the store through his own poetry; and he wants to secure widespread recognition of the glories of Welsh, 'retrieving the antient splendor of our Language ... laying open its worth and beauty to Strangers'. The founding of the Society,

and Goronwy's poetry and criticism, are two important facets of what has rightly been described as 'the eighteenth-century renaissance' in Wales.

The letters of the Walton period show that renaissance in action. They reveal Goronwy at his liveliest as a critic, discussing matters both linguistic and literary. They are concerned with discovering the true and detailed meaning of early Welsh poetry, through a careful analysis of all difficult words and phrases, and by study of all the old vocabularies and dictionaries that were to hand; in other words, a rediscovery of Wales's literary past, and an appraisal in a rational and scholarly light. This is not to say of course that Goronwy's analyses are never erroneous or misguided. In the light of present-day knowledge, they are obviously deficient. But with these letters we are recognizably in at the birth of modern Welsh literary scholarship.

Nor are his comments confined to linguistic and textual analysis. He is concerned with the quality of a poet's imagination, and with comparative evaluations. Welsh poetry is to be judged in the widest possible terms, in particular with reference to classical poetry, especially that of Homer and Virgil. In his critical comments, we are aware not only of the profundity of his attachment to his native literary tradition, but of a commonwealth of literary knowledge and concern that was also his.

IV

Goronwy left Walton in May 1755. He moved to London at the invitation of the Society, an invitation which was the result of the machinations of Richard Morris on his behalf. The Society's plan is explained by him to the Reverend Hugh Williams:

canys dyna fi yn myned yn union i Lundain, cyn pythefnos o'r haf, lle mae'r Cymmrodorion yn addo i mi a'r teulu ddigon o gynhaliaeth hyd oni chaffont imi Bersonoliaeth yn rhyw wlad. Mi gaf gyflog am fod yn ysgrifennydd ac yn gyfieithydd etc. iddynt, ac y maent yn bwriadu llogi rhyw Eglwys neu Gappel a thalu i minnau am ffeiriadu yn Gymraeg ynddi unwaith bob Sul. Peth cyffredin yn Llundain yw bod gwasanaeth Ffrengig, Seisnig, etc. yn yr Eglwys ar yr un diwrnod, ond ar amrafael oriau. Maent yn rhoi imi addewidion mawr; nis gwn i beth a wnant; ond gyda Duw, mi fynnaf weled.

(for here I am, going straight to London, before a fortnight of the summer is over, where the Cymmrodorion promise me and the family sufficient support until they find me a place as a Parson somewhere. I shall receive a salary for being a secretary and translator etc. to them, and they intend to hire some Church or Chapel and pay me to officiate there once every Sunday. It is a common thing in London for there to be a French, English, etc. service in the Church on the same day, but at different hours. They give me great promises; I know not what they will do; but God willing, I intend to see.)

On the face of it, the decision to leave Walton for London on the strength of such uncertain arrangements seems rash. But Goronwy had already resolved to leave Walton. Obviously, circumstances there had become too difficult for him, though we are not told the specific cause of his decision:

Yr wyf yn ymadael a'r fangre hon ddiwedd Ebrill, ac a rois ar fy holl ffrindiau ymofyn am offeiriadaeth yn Ghymru. Gwnaed Duw a fynno. Gan i'r byd a minnau unwaith syrthio allan, 'rwy'n tybio na chymmodwn byth drachefn.

(I am leaving this place at the end of April, and have charged all my friends with enquiring for a living in Wales. God's will be done. Since the world and I quarrelled once, I think that we shall never again be reconciled.)

Goronwy, then, was still hoping to return to Wales, but nonetheless accepted the Society's invitation to go to London with alacrity. Within a short time of his arrival, by July 1755, he had been placed in a curacy at Northolt.

This living was a reasonably comfortable one, as Lewis Morris tells his brother William; but Goronwy, once again, had needed money to tide him over:

But he hath just now got a curacy and a pretty one at North Holt, about ten miles from London towards Oxford. Ond pa fodd a fydd cael gwely i orwedd arno yno? Mae'n rhaid cymortha. (But how shall he obtain a bed to lie on there? One has to give help.) It is a poet's fate to be distressed.

Nowhere are the ironic sadnesses in Goronwy's life and work more apparent than in the poems of the Northolt period. He himself was not unaware of some of these ironies. Soon after arriving in London he wrote, with a light but sure touch, a self-mocking *gywydd* called 'Arwyrain y Nenawr', sometimes referred to in English as The Garret Poem. Following a popular contemporary theme, he castigates the noise and squalor and immorality of London street life. He, in his attic, is physically and spiritually above such dross:

Pêr Awen i nen a naid
Boed tanodd i buteiniaid.

(The sweet Muse leaps heavenward
Let the underside be for prostitutes.)

But lo, the quiet of his attic is the quiet of empty poverty. He has his faculties, but he has little else:

A gwiwfaint fy holl gyfoeth
Yw lleufer dydd, a llyfr doeth ...
Deuryw feddwl diorwag,
A pharhaus gof, a phwrs gwag,
A lle i'm pen tan nenawr
Rhyw fath, drichwe' llath uwch llawr.

(And the fine extent of all my wealth
Is the light of day, and a wise book ...
A very full mind of two kinds,
A constant memory, and an empty purse,
A place for my head under the eaves,
Of some sort, thrice six yards above ground.)

Poverty was a constant in his life, as was longing. It was at Northolt that he gave his feelings for Môn their finest and most poignant expression. The major irony of his life, that his love and longing were to be ever unrequited, was daily becoming more apparent. Indeed, in 'Cywydd Ateb i Annerch Huw ap Huw'r Bardd o Lwydiarth Esgob, ym Môn' (*A Cywydd in Response to the*

Greeting of Huw ap Huw the poet, of Llydiarth Esgob in Anglesey), he accepts that it may well be God's will that he should never return.

The poem is generally known as 'Cywydd Molawd Môn' (*Cywydd of Praise for Anglesey*), but I have deliberately given its full secondary title. This title is a key to resolving the major difficulty posed by this poem, namely its seemingly unsatisfactory structure. It seems, at first reading, to be two poems in one, and to lack unity of purpose and design. Yet we know that Goronwy was acutely aware of the importance of structure; he talks several times in his letters of the necessity of writing poetry to a plan. Why then is this important poem conceived in two disparate halves?

It is conceived thus precisely because the poem is what the title tells us it is: a response to another poem. Goronwy himself tells us how the poem should be approached. It is to be considered in two halves: 'fe gŷst gwahanu'r cywydd yn ddwy ran'. The original poem had, first, addressed Goronwy as a poet and priest; and second, had complained of his ill fortune in failing to secure a living in Môn. The first half of the *Cywydd Ateb* is a meditation on the function of a poet and, especially, the function of a priest; the second, and best-known half, is a poem of praise to his native region.

The poem is possessed too of more fundamental unities. For all its apparent objectivity, both in its analysis of a priest's function and in its description of the glories of Môn's countryside and traditions, this is a profoundly personal poem. The underlying subject of both halves is Goronwy himself. The description of the priest's function is not merely a general description: it defines also Goronwy's view of his own deeply-regarded role as an intermediary between God and man, whose responsibilities branch out in both directions:

Ateb a fydd ryw ddydd raid
I'r Iôn am lawer enaid.
I atebol nid diboen
Od oes 'Barch', dwys yw y boen;
Erglyw, a chymorth, Arglwydd,
Fy mharchus arswydus swydd.

(Some day, it will be necessary to answer
To the Lord for many souls.
For the responsible, there must be pain;
If one is Reverend, profound is one's concern;
Hearken, and support, Lord,
My revered, terrible calling.)

The key word in these lines, and throughout this particular part of the poem, is *parch*, reverence, which is also in Welsh the shortened form of a priest's title. Goronwy plays upon this dual usage in the quotation. The word, in its various parts, is repeated many times, emphasizing Goronwy's conviction that the reverence due to him as a priest is derived wholly from his own reverence for God.

Similarly, the description of Môn, though to a large degree factual, is elevated and transfigured by the poet's profound and abiding love for her. Again, one feels that this section of the poem has, as its true core, not Môn itself, but Goronwy's emotional rootedness in her. The force of his love carries the lines along with a powerful and ineluctable lyricism:

Clywaf arial i'm calon
A'm gwythi, grym ynni Môn ...
Dy feichiog ddeiliog ddolydd
Ffrwythlon megis Saron sydd;
A phrennau dy ddyffrynnoedd
Crwm lwyth, megis Carmel oedd.

(I feel a vitality in my heart
And in my veins, the force of Môn's energy ...
Your pregnant leafy meadows
Are fertile as those of Sharon;
And the trees of your vales
Bend with their burden, like those of Carmel.)

The most important underlying unity, however, is philosophical. From start to finish, the poem recognizes the supremacy of God's will: all, ultimately, is in God's hand and Goronwy accepts unquestioningly God's design for him. It is this conviction which gives the poem its wide and long perspective. Goronwy's longing for Môn, seen in the light of God's eternity, fades in its significance, and, therefore, in its capacity to cause pain. The

poem's final passages are suffused with a sense of the deep tranquillity which Goronwy had gained, not by disregarding earth's pain and responsibilities, but by meditating upon them in terms of life everlasting:

Pan fo Môn a'i thirionwch
O wres fflam yn eirias fflwch,
A'i thorrog wythi arian
A'i phlwm a'i dur yn fflam dân,
Pa les cael lloches o'r llaid?
Duw ranno dŷ i'r enaid!
Gwiw gannaid dŷ gogoniant,
Yng nghaer y Sêr, yng nghôr Sant:
Ac yno'n llafar ganu,
Eirian eu cerdd i'r Iôn cu,
Poed Gwŷr Môn, a Goronwy,
Heb allael ymadael mwy.

(When Môn and her gentle beauty
Shines red-hot from the heat of the flame,
And her bulging silver veins
And her lead and iron are aflame,
To what avails shelter from the molten earth?
May God provide a home for the soul!
A fine shining house of glory
In the fortress of the Stars, in the Holy choir;
And there chanting aloud
Their brilliant song to the beloved Lord,
May the Men of Môn be, and Goronwy,
Henceforth unable to take their leave.)

The third important poem of the Northolt period is 'Cywydd y Gwahodd', a poem of invitation to William Parry, a fellow member of the Cymmrodorion, to visit him at his home. There he will be hospitably received, and together they will enjoy the beauties of the garden:

Ceir profi cwrw y prif-fardd
A 'mgomio wrth rodio'r ardd.

(You may taste the beer of the chief poet
And converse, as you wander through the garden.)

There they will see the miracles of God wrought in the rare fashioning of the leaves, 'Gwyrth Duw mewn rhagorwaith dail'.

The poem however is a parable of the brevity of life. His guest must hurry to visit him, for as the beauty of the garden is short-lived, so is man's sojourn

on earth. 'Cywydd y Gwahodd' is an expression of the classic theme of *carpe diem*:

Diwedd sydd i flodeuyn
Ac unwedd fydd diwedd dyn.
Gnawd i ardd, ped fai'r harddaf,
Edwi, 'n ôl dihoeni haf.

(There is an end to a flower
And such is the end of man.
The habit of a garden, though it be the loveliest,
Is to wither, after the decline of summer.)

There is, in this poem as in 'Cywydd Ateb Huw ap Huw', a profound seriousness. Its effectiveness is perhaps lessened for the modern reader by what one critic has termed 'the sense of too complete deliberation' prevalent in eighteenth-century poetry. Nevertheless it conveys Goronwy's deep awareness, while he was at Northolt, of the frailty of human life. Yet he knew too that life held delights. The first half of 'Cywydd y Gwahodd' is based on his appreciation of the gentle and civilized pleasures of companionship in pleasant surroundings. Other men than Goronwy could have lived their outward lives at Northolt within the pattern suggested by the poem. The irony is, of course, that Goronwy failed singularly to do so. The two years spent at Northolt were stormy and difficult.

Almost as soon as he had arrived in London, his assertiveness began to cause trouble. Lewis Morris writes that 'Gronow is here ... He wants pruning sadly, he hath been among positive people, and positiveness will not always do, though we are in the right.' It was his drinking, however, that aroused most concern, and, as William writes to Richard, his wife Elin was also afflicted by what seems, in modern terms, to be incipient alcoholism:

Da iawn clywed fod Grono wedi cael lle i enill tamaid o fara, rhaid cael llymaid o ddiod hefyd iddo ei hun ac ir wraig Elin rywiog oleu, y cebystr ir sut nad ellid byw heb lai o'r gwlych. Digon bychan esgobaeth lle bo'r wraig yn sychedig beunoeth.

(It is very good to hear that Grono has found a place to earn a little bread, he must also have something to drink for himself and for Elin his fair comely wife,[§] the hell that he could not live with less of the liquor. A bishopric is little enough where the wife be constantly thirsty.)

By September, 1756, Goronwy was again in serious trouble:

Rwy'n ofni am Ronwy ei fod yn cael ei droi allan oi offeiriadaeth, mi glowaf fod ei bennaeth yn achwyn, medd'dod neu redeg mewn dyled i'r wlad neu ryw ddiawl

(I fear for Gronwy that he is being turned out of his living, I hear that his superior is complaining, drunkenness or running in debt to the country or to some devil),

says Lewis, who also recounts a few weeks later how Goronwy narrowly escaped being served a writ by a creditor.

The two men quarrelled. We do not know the direct cause of Goronwy Owen's quarrel with Lewis Morris: it may be that Lewis's generosity, as well as his patience, had been strained to breaking-point by Goronwy's demands, and that he had refused to supply him with more money. Goronwy retaliated by writing his infamous 'Cywydd i Ddiawl'. The vicious and uncontrolled attack on Lewis in this poem can perhaps be explained by assuming that drink was beginning to wreak its havoc on Goronwy's vulnerable personality. It is certainly the work of a man who has, albeit temporarily, lost touch with any sense of fair and rational judgement. The contemporary fashion for sometimes cruel satire seems insufficient reason for such an attack on a personal friend:

Gŵr o gynneddf anneddfawl
Lledfegyn, rhwng dyn a diawl;
Rhuo gan wŷn, rhegi wna
A damnio'r holl fyd yma:
Dylaith i bawb lle delo
Llawen i bawb lle na bo;
Ofnid ef fel Duw nefawl
Ofnid ef yn fwy na diawl ...
Nis dorai, was di-arab
Na chrefydd, na ffydd, na Phab,
Cod arian y cyw diras
Yw crefydd y cybydd cas,
A'i oreudduw oedd ruddaur

[§] An ironic reference to a line of Goronwy's in 'Awdl y Gofuned'.

A'i enaid oedd dyrnaid aur
A'i fwnai yw nef wiwnod
A'i Grist yw ei gist a'i god ...
A'i brif bechod yw tlodi –
Pob tlawd sydd gydfrawd i gi.

(A man of lawless nature,
A half-breed, between man and devil;
He roars with rage, and utters oaths,
And damns this whole world:
There is destruction to all where he is
And joy for all, where he is not;
He was feared as God in heaven
Feared more than the devil ...
He cares not, witless oaf
For religion, or faith, or Pope;
The money bag of the graceless scamp
Is the religion of the evil miser,
And his supreme god was ruddy gold
And a fistful of gold was his soul;
And his riches are his esteemed heaven,
And his Christ is his chest and purse ...
And his chief sin is poverty –
All poor men are brother to a dog.)

Little wonder then that Lewis reacted bitterly. The protégé for whose poetry no praise had been high enough could now be mentioned only at one's peril, according to Lewis's nephew John Owen:

Fe ddygwyddodd i'r Llew weld y gwaith yn rhywle ac nid eill o byth aros son am Oronwy druan, ni thal gwaith Goronwy faw yr awron: ond ai nid cof gan bobl onest, ddiragrith, diymffrost fal chwi a minnau ... fod gwaith Gronwy gynt fal Salmau Dafydd yngolwg Llewod, ac na basai erioed y fath ddyn celfyddgar ar wyneb y ddaiaren o'r blaen? ond yn awr na soniwch am dano rhag ofn drwg.

(It happened that Llew (Lewis) saw the work somewhere and he can never stand any mention of poor Goronwy, Goronwy's work is like dirt nowadays: but is it not the recollection of honest, unhypocritical, modest people like you and me ... that Gronwy's work used to be as the Psalms of David in Llewod's view, and that no such accomplished man had existed on earth before? but now make no mention of him lest harm be done.)

However, the tone of John Owen's letter suggests that Lewis too could be difficult and moody. Indeed, he and his uncle were also to quarrel seriously later.

Goronwy had fled from Oswestry in disgrace; he fled from Walton to Northolt too, when life became unbearably difficult there. His flight from Northolt was the most momentous of all. He was offered a position in Virginia, at two hundred pounds a year. The salary, four times his stipend at Northolt, was difficult to refuse. It must have seemed also to Goronwy that the move, drastic though it was, offered the possibility of escape from the increasing misery of his life.

The position offered to him was that of Professor of Humanity (that is, Latin), at the College of William and Mary in Williamsburg. The post was within the gift of the Bishop of London, to whom representations were made on Goronwy's behalf by Dr Samuel Nicholls, the incumbent at Northolt. On 15 December 1756 therefore Goronwy, his wife, and their three sons sailed from Spithead aboard the *Trial*. The faithful Richard Morris was at the quayside to bid them farewell.

The voyage lasted three months. Never was a ship so aptly named. The horror of that journey cannot but impress itself upon the imagination. The ship, before it sailed, had been becalmed at Spithead, and Goronwy sent Richard a remarkably vivid letter describing conditions on board. It is, let it be said, also a vigorous and energetic letter. However miserable the circumstances while the ship was at Spithead, Goronwy's spirit was as yet undefeated. Most of those aboard ship were thieves and prostitutes. The captain was a cruel and violent man who appears to have had a decided streak of sadism in his character. There was only dirty water to drink: the captain delighted in flaunting before Goronwy the supply of ale that was his alone, to be shared only by the harlot of the moment. Before the ship sailed, Goronwy had already read the funeral service for three passengers.

Such, then, were the conditions to be endured for three months at sea. These circumstances however, nightmarish though they were, merely compounded the real tragedy of the voyage. Goronwy's wife Elin and their youngest child Owen both succumbed to the illness which was rampant on

board the ship, and were buried at sea. When Goronwy finally arrived in Virginia, he was accompanied only by his two surviving children:

Llwydais i gan golledion;
Oer a fu'r hynt i'r fro hon.

(I have grown grey from my losses;
Cold was the journey to this land.)

That letter to Richard Morris is a valediction in several ways. It marks not only Goronwy's departure to a new land and another life, but also the virtual end of his literary output. He wrote few letters from America, and he composed only one poem, the elegy to Lewis Morris written in 1766, ten years after he arrived there. Time and distance had obviously removed the bitterness of 'Cywydd i Ddiawl', and the exemplar awdl he composed in memory of his mentor is unstinting in its praise and in its recognition of his indebtedness to him. Lewis Morris too, it must be remembered, was much concerned in the years following Goronwy's departure with the attempt to secure publication of his poems. The letters of the three brothers contain many references to the plan, finally realized when Goronwy's poems were included in *Diddanwch Teuluaidd*, 1763, published under the auspices of the Society of Cymmrodorion. Some of the poems had also appeared in 1759 in *Dewisol Ganiadau yr Oes Hon*. Both collections were edited by Huw Jones of Llangwm.

The unexpected elegy to Lewis Morris caused Richard Morris great joy when he received it. It was, however, no harbinger of a new harvest of poems. It was a poem composed in isolation, and when the complete pattern of Goronwy's creative life is considered, it appears almost an aberration. Goronwy the writer did not, in any significant way, survive the journey to America.

Goronwy Owen spent twelve years in Virginia. He died there in the summer of 1769 at the age of forty-six. His life there was as stormy as his life in England had been. Just as it had been the pattern for him to have to move on when circumstances overwhelmed him, so the pattern repeated itself in

America. After some two years at Williamsburg, he and another master at the College, Jacob Rowe, were involved in an affray. It appears to have been a town/gown affair, with the two masters taking part with their pupils in a fight against some of the youths of the town. The two were summoned to appear before the Board of the College charged also with drunkenness within College bounds and with using unseemly language. On 14 August 1760, Jacob Rowe was ordered to leave his position at the College.

Goronwy Owen, however, forestalled dismissal by resigning. He moved to Brunswick County to take up the living of St Andrews, in a place now called Lawrenceville. The parish records show that the Vestry of St Andrews had wanted Goronwy Owen to serve for a trial period of three months, together with another applicant, the Reverend Patrick Lunan, before a final decision was taken on the appointment. They were, however, overruled by Francis Fauquier, President of the State of Virginia, who insisted that Goronwy be appointed permanently. It may well be that the appointment was secured for him by his connections, for Goronwy had married Mrs Clayton, the 'Dame' or Matron of the College of William and Mary, a widow who was the sister of the President of the foundation, Thomas Dawson. Her death within a year however ended Goronwy's second marriage.

His third marriage, in 1763, was to Joan Simmons, daughter of one William Simmons. By this time Goronwy had acquired, in addition to his living at St Andrews, a tobacco plantation of some four hundred acres near the river called Reedy Creek, also in Brunswick County. The last years of his life appear to have been shared between his living at St Andrews and the plantation, some distance away, which was largely run by his wife. Joan bore him four children, Richard, Goronwy, Jane, and John. By the time of Goronwy's death, the only surviving child of his first marriage was the first-born, Robert.

The final years of his life appear to have been financially comfortable. His living was worth about one hundred and fifty pounds a year, and he also derived an income from the plantation. The inventory of possessions taken

after his death reveals that he had amassed a considerable library of books; among his other possessions were four negro slaves. Ultimately then he escaped from the poverty which had plagued him for most of his life. But he never escaped from drink. The records of the Courthouse of Lawrenceville show that a charge of drunkenness and unseemly language was again brought against him in July, 1765.

In writing about writers, the degree of importance attached to a life history must inevitably vary. In some cases, the connection between biographical facts and literary output seems minimal. In other cases, the interrelation between the two is extensive. So it is with Goronwy Owen, and that is why the first half of this study has been largely concerned with biography.

In Welsh literary history, Goronwy traditionally finds his place amongst the poets. Yet he was an important writer of prose. Much of his creative energy was channelled into letter-writing. His letters have two subjects: literary opinion is one, the life he lived is the other. His life history therefore is the very stuff of one important part of his output. When we write of Goronwy's life, we deal with one of his own most important themes. When we consider his poetry, we see that his life history impinges far less upon what he wrote. As has already been pointed out, its significance is largely as counterpoint, and tragic and ironic counterpoint at that.

One other thing needs to be said here. The story of Goronwy's life, through all its vicissitudes from its beginnings at Rhos-fawr to its premature end on a Virginian plantation, is sadder, stormier, more dramatic than any story a novelist would dare to create. Inevitably, such a history works upon the feelings and the imagination. Goronwy Owen has generated powerful reactions among succeeding generations of readers, and those reactions frequently have as much to do with Goronwy the man as with Goronwy the writer.

Goronwy Owen was heir to several classicisms. As we have seen, one was the Welsh classical tradition of strict-metre poetry; another was the literature of Greece and Rome. But he was heir also to the ideas and opinions of the Renaissance. The classicism of the Renaissance, though deriving in part from a rediscovery of Greek and Roman literature, nevertheless developed its own features. Goronwy was an admirer of the poetry of Milton, and was versed also in the ideas and opinions of Welsh writers of the sixteenth and seventeenth centuries.

Goronwy Owen was also profoundly a child of his own times. His poetry, and the literary opinions expressed in his letters, are a testament to eighteenth-century neo-classicism. The neo-classicism of the age, though necessarily bound to the past, is nevertheless, like the classicism of the Renaissance, only partly derivative. It stands as a movement in its own right, and Goronwy Owen was deeply affected by it. Its influence on his work was all-pervasive. Wherever we turn, we find evidence of his adherence to contemporary literary creeds.

Take, for instance, his attitude to the making of a poet. It has often been noticed that Goronwy Owen nowhere mentions Shakespeare. This omission, however, need not surprise us. The intense metaphorical complexity of Shakespeare's language seemed to many eighteenth-century minds unacceptable. To them, it reflected the unbridled imagination of a writer whose work was the product not of a disciplined rationality but of the mere light of nature; and nature, decidedly, was not enough. It was Dryden, at the end of the seventeenth century, who had led opinion in this matter. Nature uncultivated was what he saw in the work of Shakespeare and other writers of what he termed 'the last age'.

The attitude of mind which caused many to condemn Shakespeare is plainly apparent in Goronwy Owen's writings. The deficiencies of one of his

early poems, he explains, are due to the poem being 'the mere foetus of uninstructed nature'. It is not that nature, by which is here meant a writer's innate poetic abilities, is not required. Far from it, says Goronwy, quoting the proverb 'Poeta nascitur non fit' before going on to offer an aphorism of his own:

Nid oes a wna brydydd onid Duw a Nattur.

(Nothing can make a poet save God and Nature.)

He echoes Dryden's words in his discussion of 'A Parallel of Poetry and Painting' (1695):

A happy genius is the gift of nature ... 'tis the particular gift of Heaven, say the divines ... How to improve it, many books can teach us; how to obtain it, none.

But nature must go hand in hand with learning and art:

Er na ddichon dysg *wneuthur* prydydd, eto hi a ddichyn ei wellhau ...
Er na ddichon y saer maen *wneuthur* maint y mymryn o faen mynor, etto fe ddichon ei 'sgythru a'i gaboli, ei lunio a'i ffurfio a gwneuthur delw brydferth o honaw, yr hyn ni ddichon byth ei wneuthur o'r grut brâs a'r gwenithfaen.

(Though learning cannot *make* a poet, yet it can improve him ...
Though a stonemason cannot *make* the least bit of marble, yet he can chisel and polish it, fashion and form it, and make a beautiful image from it, which he could never have made from coarse grit or granite.)

Goronwy Owen's conclusion in the argument between nature and learning is judicious and typical of the age's spirit of moderation. He wishes to possess reasonable parts of both: 'dewisach a fyddai ... feddu rhan gymhedrol o bob un o'r ddwy'.

The tendency to form antitheses was marked in eighteenth-century literary critical writing. The antithesis between nature and learning was one; a similar one was that between imagination on the one hand and wit, or judgement, on the other. The eighteenth century regarded the imagination with suspicion. The English writer Richard Hurd, contrasting contemporary poetry with that of the preceding period, saw that the imagination, once free, 'was now constrained ... to ally herself with strict truth, if she would gain admittance into a reasonable company ...'. In this matter Goronwy Owen was, however,

somewhat left of centre, to use a modern phrase. His discussion of Gwalchmai's 'Gorhoffedd' reveals that he responded with delight to the poet's exaggerated images, though the images of his own poetry are kept well within restricted limits. Gwalchmai in his poem describes soldiers dying in a battle on the shores of Menai, but he 'does not tell you who killed who, or how many were killed of the enemy, but you may guess at the slaughter of that day by ebb tide not being discoverable at Menai, the ebbing of water being supplied by a torrent of blood (so I understand gwaedryar, from gwaed & rhe) which even turned the colour of the water in Menai. Tho' it is an hyperbole, yet it is a sublime and beautiful one, and gives you a higher idea than the matter of fact, or any thing related as much could ever have raised.'

The passage is an important one. In it Goronwy Owen eschews fact in favour of hyperbole, claiming that sublimity of imagination leads one to a higher truth than the merely factual. The concept of course is Longinian, and in terms of neo-classical criticism it is revolutionary. What must however be said is that Goronwy's own imagery remained firmly within accepted neo-classical bounds.

The eighteenth-century mind loved general truths, and in this Goronwy was no exception. As a corollary, many writers of the period abhorred the particular. Goronwy, in a reasoned passage, also condemns particularization. His grounds for doing so are revealing: too great an insistence on detail is inimical to a wide-ranging and imaginative response:

Therefore when the poet has given us (in the elegance and sublimity of his art) a sketch of the great and worthy feats of his hero in general without descending to particulars, every man of capacity will finish the picture and description in his own breast, by framing to himself such an idea of the hero's worth as no human tongue could yet ever express, and which the compass of an Iliad is too scant to comprize.

Once again, the trend of Goronwy's thought is pre-romantic. It would be misleading, however, to suggest that his critical opinions in general are anything other than neo-classical. He insists always that poetry should be the balanced product of judgement and good sense. He writes 'for rational

creatures that have sense enough to form a right judgment of things'. His poetry here accords with his critical comments: it is pre-eminently the poetry of good sense. It was for this quality, above all others, that Lewis Morris praised his work. Writing of the poetry of Goronwy, and that of his contemporary, William Wynne of Llangynhafal, he says that 'our poetry in their hands has recovered its right channel. There is a design and connection in their performances ... good, sound sense maintained thro. the whole'. In another letter, he states his opinion that Goronwy's poetry 'will endure while there is good sense, good nature and good learning in the world'. The other side of the Augustan coin, the poetry of 'low cheerfulness' which Lewis admired and produced himself, was however alien to Goronwy's poetic temperament.

Originality was no virtue to the eighteenth-century mind. Indeed, given the generally accepted creed of 'follow the ancients', it was scarcely possible. Goronwy assumes as much when writing of Homer and Virgil:

Meddwl yr oeddwn nad oedd neb a ddichon ysgrifennu dim mewn
Prydyddiaeth, na cheid rhyw gyffelybiaeth (neu Parallel) iddo yn y ddau
Fardd godidog hynny.

(I thought that there was no-one who could write anything in Poetry
without there being some similarity (or Parallel) to it in those two
magnificent Poets.)

He goes on to say that he was mistaken in this belief, but his point is merely that Homer and Virgil are not the only possible sources. The fundamental assumption, that poetry cannot but be derivative and imitative, is unquestioned. The assumption does not rest only on the insistence on using the literature of the past as a pattern and guide. It follows also from one of the most important philosophical tenets of neo-classical writing, namely that men of good sense remain essentially unchanged in their thoughts and reactions from age to age. Goronwy neatly sums up the idea: 'the conceptions and ideas of all mankind always were and ever will be pretty much alike'. There is no doubt that he would agree with these remarks of Addison in the *Spectator*, and

no doubt either that it is in the light of words such as these that we must judge his poetry:

Wit and fine writing doth not consist so much in advancing things that are new, as in giving things that are known an agreeable turn. It is impossible for us, who live in the latter ages of the world, to make observations in criticism, morality, or in any art or science, which have not been touched upon by others. We have little else left us, but to represent the common sense of mankind in more strong, more beautiful, or more uncommon lights.

What Addison calls the 'common sense of mankind' was the norm, the accepted and recognizable endowment of men of learning and good sense. Any human being not possessed of this endowment was regarded with suspicion as being somehow outside the pale of civilized life. There is a distinct sense of 'us' and 'them' in eighteenth-century writing. Thus Hobbes, wishing to elevate rational thought and to discount the power of the imagination, makes imagination the characteristic of 'them': it belongs in full measure to children, old women, lunatics, and rustics. To say that something belonged to the world of children was a common expression of disapprobation. Goronwy Owen joined with glee in the ridiculing of the poet Ambrose Philips, the 'laureate of children', by such men as Swift, Pope, and Addison. He pours scorn on the measure called *gorchest y beirdd* by comparing it to the 'Infantile Style' of Philips. He states unequivocally that he writes, not for 'them', but for 'us':

I never wrote any thing (designedly) for children, no, nor fools, nor old women, and while my brains are sound, never shall ... Whatever I wrote was design'd for men, and for men of *sense* and *ingenuity* ...

To 'them' also belonged folk verse, *dyriau* (*songs*), as he called them. These were the province of 'y llangciau tywod a'r merched nyddu' ('the sand boys and the spinning girls'), and were treated with nothing but derision. His blanket condemnations of simple country poetry can only be described as prejudice, for there was in eighteenth-century Wales a living tradition of composing stanzas in free metre which, though simple and unassuming in style, could at their best be subtle and poignant distillations of the common stock of human experience, particularly on the themes of love, longing, death,

and nature. They are, in fact, one of eighteenth-century Welsh literature's best-known and best-loved bequests to our own period. Lewis Morris, in this, was far more percipient than Goronwy. He was a devoted collector of such verses. For Goronwy however, true poetry was, and always had been, exclusively the province of men of learning. No doubt too he felt that 'rhyme taggers' as he called them posed a threat to the standards enshrined in what was the high poetic art of classical Welsh verse. He was part of the eighteenth-century rediscovery of that art. Such knowledge, once gained, needed to be buttressed and protected.

A fundamental element in this buttressing was Goronwy's insistence that the language of poetry should be the language of men of learning and culture. He condemns the lexicographer Thomas Richards of Coychurch, Glamorgan, for following Moses Williams, Henry Salesbury and Baxter, and allowing dialect forms a place in his dictionary:

Dictionaries are or should be made to understand Authors by, and to teach us to write correctly in imitation of 'em, and not to acquaint us with the different corruptions that words may be perverted to by the lispng prattle of Nurses and Children, and vicious phraseology and pronunciation of Clowns and Rusticks.

The only admissible words therefore were those hallowed by the literary usage of the past. He accepts with equanimity the charge that he prefers 'hard words to market Welsh' and claims that 'there is a design in it, and a deep one too':

But give him (Elis y Cowper) '*Cynydd y Farn*,' or any other of mine, and he'll be tempted to read it, if it were but in order to criticize ... and then we shall shortly have good Welsh, if not good poetry.

It must be admitted that Goronwy's optimistic comments here fly in the face of the evidence of the ways in which languages change and develop. They ring less true than Johnson's pragmatic and far-seeing comments, also made in 1755, in the preface to his *Dictionary*:

Those who have been persuaded to think well of my design require that it should fix our language, and put a stop to those alterations which time and chance have hitherto been suffered to make in it without opposition. With this consequence I will confess that I flattered myself for a while; but now begin to fear that I have indulged expectation which neither reason nor experience can justify ... may the lexicographer be derided who ... shall imagine that his dictionary can embalm his language.

The charge that he attempted to 'embalm' the language is one that can fairly be brought against Goronwy's poetry. Yet, in no sense did he wish to darken meaning by the introduction of 'hard words'. Clarity of expression was for him a prime consideration, as it was for many other eighteenth-century writers. What he did presuppose was that readers would be prepared to take trouble to find out the meaning of any literary or archaic words that he used. He was also prepared to meet his readers half way: several of his poems have explanatory notes appended to them, on matters of vocabulary and literary reference. Given this, his poetry is indeed direct and clear in style, presenting few difficulties of intelligibility. F. W. Bateson said that the poetry of 'the early eighteenth century ... is characterized by lucidity'. That lucidity is found in full measure in Goronwy's work.

Goronwy's insistence on using literary words rather than 'market Welsh', his insistence also on using traditional and incorrupt forms in speech and in writing, are aspects of his central creed, namely that the essential historical character and purity of the language must be observed and promoted. It is this basic consideration which also governs his opinion on translating: 'the propriety of the British idiom' must be observed. The idiomatic character of the language must be the translator's first consideration, over and above literal exactitude:

I make no doubt but you, as well as myself, have observ'd the shamefull barbarisms, and harsh metaphors, &c, that are but too visible in some ill-translated Acts of Parliament, &c, and can be attributed to no other cause. You know there are many Metaphors, Phrases, &c, that are familiar enough, and not without their beauty in English, which, in Welsh, would make a most monstrous & shocking figure, and so on the contrary.

Through all Goronwy's observations on the use of Welsh, there can be no doubt about the underlying motivation. His profound love of the language, and the literature enshrined in her, is the bedrock on which his writings are founded. 'The more I know of the Welsh Language, the more I love and admire it.' He has no doubt that the Welsh language stands comparison with any:

For our language, I'm certain, is not inferior for copiousness, pithiness, and significancy, to any other, antient or modern, that I have any knowledge of.

There is one matter concerning attitudes towards the vernacular in which Goronwy Owen is at one both with contemporary English opinion and with Welsh Renaissance thought. Weaknesses in the vernacular (whether English or Welsh) as a literary instrument are to be blamed, not on any inherent defect, but on the limitations of those who use it. 'If we had some men, of genius and abilities, of my way of thinking, we should have no need to despair of seeing it in as flourishing a condition, as any other antient or modern.' It is a sentiment which finds many echoes in contemporary English writing, and in Welsh writing some two hundred years earlier.

However, it seems to me that in the matter of general attitude towards the native language, Goronwy Owen partakes of a spirit that is fundamentally Welsh, for the generality of English writers, both of the Renaissance and of the eighteenth century, display a certain reserve when praising their own tongue. Their praise is measured and qualified to a far greater degree than amongst Welsh writers. A marked difference in intensity can be observed. There was also far less uniformity of sentiment amongst English writers of the Renaissance than amongst Welsh writers of the same period. William Salesbury, who tended to compare Welsh unfavourably with other languages, and English in particular, is something of an exception in Wales. In England there were many who held similar views regarding their own tongue.

It is not, of course, that Welsh writers fail to see any defects in their language. They do, but their criticisms are subordinate to the overriding con-

viction that the Welsh language is possessed of a splendour which is limited only by the user's own deficiencies, and, in particular, by lack of knowledge of the finest literature of the past. The explanation for this is possibly to be found in literary history, especially the history of poetry. Welshmen of the Renaissance, and of the eighteenth century, looked back at the poetry of the Gogynfeirdd, and at the work of the *cynyddwyr* of the fourteenth and fifteenth centuries, and found there a degree of polish and sophistication such that could not but colour their attitudes. It seems to me that we must here take account of the differences, both of time-scale and of tradition, in the development of Welsh and English poetry. Welsh poetry starts earlier and peaks earlier. Saunders Lewis used the phrase 'y ganrif fawr' (*the great century*), to describe the period 1435-1535. That of course is a twentieth-century perspective, but it is a perspective implicit also in the opinions both of Goronwy Owen and of Welsh Renaissance writers. They looked back to what was recognizably a Golden Age. In addition, there is a significant congruity of taste between the eighteenth century and this 'Golden Age' of Welsh poetry. The poetry of the past, highly formalized and conventional, was very much in tune with the neo-classical outlook. To many eighteenth-century Englishmen, Chaucer and Shakespeare were rough diamonds, lacking the refinement and formal graces on which they set such store.

It may be then that history provides us with an explanation of Goronwy's attitudes. There can be little doubt, however, that the explanation is also partly one of temperament and personal feeling. As it happened, Goronwy found an emotional ally amongst the prose writers of the Renaissance. Goronwy shares with the grammarian and lexicographer Siôn Dafydd Rhys a vigorous and colourful prose style. He shares also his opinions of the Welsh language and its detractors:

Rwyf fi'r un feddwl ag yntef am y rhai a wadant neu ddirmygant eu
Cymraeg,

(I am of the same opinion as he about those who deny or deride their
Welsh.)

says Goronwy before going on to hurl abuse at such people in more or less the same coarse terms as those used by Siôn Dafydd Rhys. Goronwy loves, and hates, with intensity. Nowhere is this more apparent than in his attitude to his native tongue.

It is easy to over-emphasize Goronwy's dependence on the classical tradition of Welsh poetry. His letters, full as they are of references to the poetry of the past, can be somewhat misleading. The truth is that it was in metrical matters that he followed Welsh tradition. In matters of style, he owes as much to his own time as to the strict-metre poets of the past. His *cywyddau*, for instance, have none of the stylistic complexity and involved syntax of early poets such as Dafydd ap Gwilym (whose works he knew). They are clearer and more direct also than those of the later *cywyddwyr*, though they in turn are less complex than those of their forerunners. The most obvious stylistic feature shared with the past is his use of the *cywydd* metre for lines and couplets of an epigrammatic nature, though even this can be attributed to his reading of Pope. By and large it is true to say that the overriding eighteenth-century concern with clarity of expression sets Goronwy's work somewhat apart from that of earlier writers.

In matters of content, however, there is no doubt where Goronwy belongs: it is to his own time. Thematically and philosophically, his links with his English contemporaries are stronger than his links with the Welsh classical poets of the past. That is not to say, of course, that his poetry is at odds with the Welsh poetry of the past. There is a broad base of similarity between the two traditions which enables them to fuse quite easily in his work. His poetry however belongs pre-eminently to the eighteenth-century neo-classical mode.

Indeed, when Goronwy sets about writing an elegiac poem to Marged Morys, the relative weakness of his links with the Welsh poetry of the past becomes apparent. The related themes of eulogy and elegy are after all

pre-eminent in the strict-metre tradition (though not, significantly, in the work of Dafydd ap Gwilym and Siôn Cent, the two *cywyddwyr* with whose work he appears to be best acquainted). A poet immersed in the tradition would have felt none of the diffidence expressed by Goronwy as he approached the writing of the poem:

I don't remember that I ever saw a 'Cywydd Marwnad' by any of ye antients – whom I would willingly imitate – and so can't tell how such a 'Cywydd' ought to be made.

This comment of Goronwy's, albeit early, points to a substantial truth about his work, then and later.

Nonetheless, whether accidentally or not, his 'Cywydd Marwnad Marged Morys' lies well within the Welsh classical tradition of elegy: it is more a celebration of life than a statement of grief, and the quality praised above all is generosity. The ending too, with its committal to God's care in heaven, is traditional, as is the emphasis on the continuity of family gifts and traditions. The poem as a whole is a gentle and civilized portrayal of a remarkable woman, a noted herbalist who was nurse and mother to a whole community:

Llawer can torth o borthiant
Rôl hon, lle bai lymion blant;
Can hen a ddianghenodd,
I'r un ni bu nag o rodd;
Gwiw rodd er mwyn goreu-Dduw
Gynnes weinidoges Duw.
Gwraig ddigymar oedd Marged
I'w plith am ddigyrrith ged ...
Am gyngor Doctor nid aeth
Gweiniaid, na meddyginiaeth;
Dilys, lle bai raid eli,
Fe'i caid; nef i'w henaid hi.

(Many a hundred loaves for sustenance
Did she give, where there were needy children;
Of a hundred old people did she meet the need,
Never to any one did she deny a gift;
A fine gift for the sake of the supreme God,
The warm-hearted minister of God.
An incomparable woman was Marged
In their midst, for unstinting gifts ...
The advice of a Doctor was not sought
By the weak, or his medication;

Where there was need for balm, fittingly
Was it given; heaven rest her soul.)

'Cywydd Marwnad Marged Morys' was written at the same time as 'Cywydd y Farn' (*Judgement*), one of Goronwy's best-known works, and one with which he was much engaged during his time at Donnington. Goronwy's frequent references to the poem in his letters – they outnumber the references to any other – reveal that 'Cywydd y Farn' was for him a major undertaking. Judgement Day poems were an important feature of the contemporary literary scene. It was a set topic, one to which serious poets addressed themselves almost as a matter of course.

'Judgement Day' was also a subject on which the *cwyddwr* Siôn Cent had written. His 'Cywydd i'r Farn Fawr' is one of the relatively few *cwyddau* of which Goronwy Owen possessed a copy when he set about writing his own poem on the theme. Goronwy Owen's indebtedness to Siôn Cent is, however, not great. There is a strikingly similar 'trawiad' (use of particular words in *cynghanedd*) in the line 'Cryn y gethern uffernawl' to one of Siôn Cent's lines. Otherwise, the similarities seem to me to be of a very general nature, no more than would be expected in two poems dealing with a well used and highly conventional theme. The similarities have been over-emphasized by critics in the past. Certainly, the two poems have a very different impact upon the reader. Siôn Cent's *cwydd* is highly dramatic. The essential tension of the Judgement is heightened by his use of dialogue and by the force and emotional conviction of his descriptions of heaven and hell. It is a lively and effective piece in primary colours. Goronwy Owen's poem is altogether gentler and less incisive: in parts, it seems to be a polite eighteenth-century treatment of a theme which is better served by the medieval mind and imagination. Its beginning and its end, in particular, lack dramatic impact. Judged as descriptive poetry, however, some of the middle passages are masterly. Goronwy describes the earth in tumult on the Day of Judgement in lines which bend *cynghanedd* magnificently to his own will. The correspondence of sense and sound is stunning. Nowhere has the hard, clear, quality of Welsh

consonants, which sometimes verges on the explosive, been utilized to such effect:

Hyll ffyrnbyrth holl uffernbwl
Syrthiant drwy'r pant draw i'r pwll;
Bydd hadl y wal ddiadlam
Yrhawg, a chwyddawg a cham;
Cryn y gethern uffernawl
A chryn, a dychryn y diawl;
Cydfydd y Fall a'i gallawr,
Câr lechu'n y fagddu fawr.

(The hideous furnace mouths of the entire pit of hell
Fall through the depths into the abyss;
The impassable wall will lie in ruins
Henceforth, all bulging and crooked;
The hellish family of demons trembles
And the devil himself trembles and takes fright;
The Evil One seeks his cauldron,
He loves to lurk in the depths of darkness.)

The effect of such passages is enhanced by Goronwy's confident and inventive use of compounds, and also by his carefully contrasting use of passages which have quieter and smoother rhythms and sound-patterns.

Goronwy's poem is also unified and disciplined. Here and there, there are certain similarities to some of the best-known poems written in English on this theme. There may well be debts to Edward Young and John Pomfret, though the evidence is not conclusive. Fortunately, however, he eschewed the rambling and loose structure which makes the poems of Pomfret, and particularly of Young, unpalatable to the twentieth-century reader. 'Cywydd y Farn' is, architecturally, a precise and satisfying work.

In other respects, however, it is less successful. Dr Lewis Edwards, an astute nineteenth-century critic, drew attention to its defects: it is lacking in imaginative power, and its concern with generalities weakens its appeal to the reader, 'for we sympathise with men individually, and not in general'. The second point is particularly telling, for 'Cywydd y Farn' is unquestionably a didactic poem. It is a poem intended to make the reader aware that Judgement awaits him. The doctrine, and the poem, lose their force unless the reader

imaginatively comprehends that the true significance of 'Judgement for all' is judgement for him, as a man alone.

'Cywydd y Maen Gwerthfawr' (*Precious Stone*), is another didactic poem, written just after 'Cywydd y Farn'. The subject-matter of this poem also is mainly rooted in two places, in Goronwy's own undoubted Christian conviction and piety, and in the fashionable poetic themes of his period. Its subject is the pursuit of happiness, a subject popular to such a degree that one critic, S. A. Grave, has been led to comment that 'the eighteenth century engaged in obsessional talk about happiness'. Happiness and contentment were frequently considered synonymous, so that the *Encyclopédie* edited by Diderot and d'Alembert defines 'bonheur' as 'un état tranquille, semé çà et là de quelques plaisirs'. (*a tranquil condition, scattered here and there with occasional pleasures.*) The 'precious stone' for which Goronwy is searching is precisely such a state of tranquil contentment:

Chwilio y bûm, uwch elw byd
Wedi chwilio, dychwelyd;
Chwilio am em berdrem bur,
Maen iasbis, mwy annisbur;
Hynodol em wen ydoedd,
Glaerbryd, a Dedwyddyd oedd.

(I have been searching for that which is above worldly riches
And, after searching, made my return;
Searching for a gem of fine, pure aspect
More pure than the jasper stone.
It was a remarkable fair gem,
Brilliant in its appearance, and it was Contentment.)

For Goronwy Owen, as for Wesley and Johnson, and many other lesser writers who tackled the theme, happiness was to be found only in God. 'For He alone all human Bliss completes', as one of these lesser writers, Robert Nugent, expresses it. Goronwy concludes that there can be no lasting happiness on earth; only in heaven will the precious stone be found.

'Cywydd y Maen Gwerthfawr' is a poem affecting in its simplicity and sincerity. It is written in the first person, and the search for contentment is Goronwy's own, though it is also unmistakably mankind's search. To read the

poem is to be made aware of the benefit that can be conferred on poetry by the classical spirit. Nowhere is there any self-pity or gratuitous emotionalism. It is direct, dignified, and restrained, and these qualities outweigh its undoubted unoriginality.

Goronwy Owen does not, in this poem, define 'dedwyddyd'. That he had already done in 'Awdl y Gofuned' (*Wish*). In 'Gofuned' he described what he would like from life: a living in Anglesey, his family around him, a little land, books to read. His underlying conviction that, ultimately, contentment was to be found in heaven rather than on earth did not prevent him from describing what he considered to be the best that life on this earth can offer. His was an attainable dream, and it embodied much of the classical vision of the ideal life. It is a life of quiet contentment, of reasonable plenty, of ordered and cultured habits, the life of a man who is essentially part of society rather than a man alone. Goronwy's 'wish' finds many echoes in the work of other classical writers, not least those of the Renaissance. He would have sympathized instinctively with such portraits of the ideal life as we find in Montaigne: for Montaigne's *Vaucluse*, read Goronwy's *Môn*. The very accessibility of the dream, from an orthodox Christian standpoint, can be problematic. The central doctrine of an imperfect man in an imperfect world, for whom redemption is only possible through Christ, is imperilled by it. There is a distinct attenuation of Christian thought in the work of many of Goronwy's contemporaries. Goronwy's vision, however, remains Christian rather than humanist. His poetry escapes also from another charge that can be levied against some of the ostensibly Christian poetry of his day, that of Christian sentimentalism. The poetry of some of his contemporaries reduces Christian thought to a kind of humanitarian benevolism, fuelled by the cult of feeling. Not so Goronwy's poems. When he deals with religious themes, as in 'Cywydd y Farn' and 'Cywydd y Maen Gwerthfawr' there can be no doubt about the centrality in his work of traditional Christian doctrine.

Goronwy's poetry is not, of course, restricted to religious subjects. Nonetheless he believed that all poetry is divinely inspired. His *cynydd* 'Bonedd a Chyneddau'r Awen' (*The Noble Ancestry and Qualities of the Muse*), was composed to tell us so. Once again, Goronwy's theme, and his treatment of it, are highly conventional. His poem can be compared to that of Bishop Ken, for instance, written some years earlier: he too insists on a Christian muse, and cites scriptural precedents for his art. This is the methodology followed in Goronwy's *cynydd*. He refers to the nine muses of Homer before stating that he has only one:

Un Awen a adwen i
Da oedd, a phorth Duw iddi.

(One Muse do I know
She was good, and under God's protection.)

His muse is that of Adam, Abel, Moses, and above all of David and Solomon. She has her beginnings in the joyful song of the angels at Creation, a song heard by Adam and passed on to virtuous men in other generations.

'Bonedd a Chyneddau'r Awen' leads us therefore to the same starting-point as others of Goronwy's poems: his profound religious conviction. Goronwy's attitude to his role as a poet is governed by this conviction. He approaches the role with the same committed seriousness that we saw in his approach to the role of a priest.

VI

Doubtless the sacred nature of the poet's calling, as Goronwy saw it, has much to do with the differences of style and content we find in his prose. His letters are unfettered by any idea of high calling. His poems are restricted, restrained, disciplined by the calls of tradition and artistry and an elevated view of the subject-matter of poetry. With his letters, though they too have their literary antecedents, we are in a world which is altogether freer and less hidebound.

Goronwy in his letters writes with a racy colloquial vigour, shunning polite euphemism in favour of the direct and earthy and occasionally even the bawdy. Writing in this vein is, however, only one aspect of the style of the letters. What is striking about the prose style of Goronwy Owen is its variety. The letters encompass the multifarious aspects of Goronwy's life and thought in a way difficult, perhaps impossible, in poetry, particularly classical poetry, and this multifariousness is reflected in the variable modes of expression he employs. It would be a mistake to assume that, just because he does not discuss the theory of prose in the way that he discusses the theory of poetry, he does not therefore take the art of writing prose seriously. The reverse is manifestly true. The letters of Goronwy Owen are the work of one who has a mastery of his medium. The pace and variety and liveliness which we see in his letters can be produced only by a writer who has not only wide resources, but is possessed also of a thoroughgoing command and control of them. He was writing too within a recognized and developed literary tradition. Eighteenth-century letters were an art form. They were composed with care and deliberation.

Goronwy Owen allows us a glimpse of that deliberation at work. In one of his early letters to Richard Morris, after writing a carefully fashioned sentence containing several stylistic devices, he remarks:

Chwi welwch fy mod yn dechreu dyfod i ysgrifennu Llythyr Cymraeg yn o dwt'nais.

(You see that I am beginning to be able to write a Welsh Letter quite neatly.)

Letter-writing is an art which calls for care and practice.

That throwaway remark of Goronwy's, however, tells us more than that. He refers specifically to the writing of a letter in Welsh. Is he assuming that, for him, a letter written in Welsh is somehow different from a letter written in English? It seems to me that he is. A comparison between letters, or parts of letters (for he frequently switches from one language to the other), in the two languages is revealing. In the sentence which precedes his remark, for instance, Goronwy uses three stylistic devices which occur regularly in his Welsh sentences, but are almost completely absent when he writes in English. It contains examples of newly-minted compounds ('drygnad'), a series of near-synonyms used in a definite rhythmic pattern, 'amser na heddwch na hamdden', and alliterative pairs of words, 'yn ddidor ddidawl'.

It is a matter of debate among Welsh literary historians whether such stylistic devices, used in prose, arise from an awareness of the common stock of rhetorical patterns or whether they are the result of a transference of some of the particular devices of the Welsh strict metres from poetry to prose. In the case of Goronwy Owen, there seems little doubt that he perceived of these devices as being peculiarly Welsh.

Two reasons may be given for this perception. In the first place, Goronwy was a practising poet, immersed in *cynghanedd*. The connection between Welsh poetry and Welsh prose was therefore easily made, albeit subconsciously. Second, Goronwy had a pattern for his writings in the work of the great eighteenth-century writer of satiric and religious prose, Ellis Wynne. Wynne's work contains many examples of such devices.

When Goronwy moved to Walton he left his books behind, to follow later. As we have already seen, the one book which he took with him was Ellis Wynne's *Gweledigaethau y Bardd Cwsg* (*Visions of the Sleeping Bard*):

Nid oes gennyf lyfr yn y byd, na Chymraeg na Saes'naeg, yma, ond y Bardd Cwsg yn unig.

(I have no books at all here, neither Welsh or English, save only the Bardd Cwsg.)

Such was his regard for the work.

There is no doubt that Ellis Wynne taught him much. The similarities of style go far deeper than the use of rhetorical devices. The writers share a rich vivacity which arises from the use of colloquial as well as literary words, and which is the result also of an exuberant delight in the use of words. This exuberance can be seen also in the work of Siôn Dafydd Rhys, who was much admired by Goronwy. When reading the work of these three masters of Welsh prose, one is reminded of nothing so much as of a peacock strutting in all its glory. There is an element of showiness, certainly, but it is easily forgiven by the reader.

The most colourful and extravagant passages in Goronwy's letters occur when he is writing in satiric vein. Like Ellis Wynne and Siôn Dafydd Rhys, he seems suited to writing of this kind both by temperament and by command of language. There are times, however, when his obvious personal prejudices outweigh literary judgement. His attacks on the folk-poet Elis y Cowper, for instance, arouse sympathy for the object of his abuse because they are an obvious over-reaction. This simple, uneducated composer of verses was too easy and too unimportant a target to justify Goronwy's invective. At other times, however, the balance is right. His description, for example, of the Parson of Walton making his way to Church is a delight: though it borders on caricature there is a lightness of touch which suits the circumstances:

Hyn a allaf ei ddywedyd yn hŷ am dano, na chlywais i ermoed haiach well pregethwr, na digrifach, mwynach, ymgomiwr. Climmach o ddyn amrosgo ydyw – garan anfaintunaidd – afluniaidd yn ei ddillad, o hyd a lled aruthr anhygoel, ac wynebpryd llew, neu ryw faint erchyllach, a'i ddrem arwguch yn tolcio (ymhen pob chwedl) yn ddigon er noddi llygod yn y dyblygion; ac yn cnoi dail yr India hyd oni red dwy ffrwd felyngoch hyd ei ên. On'd ni waeth i chwi hynny na phregeth, y mae yn un o'r creaduriaid anferthaf a welwyd erioed y tu yma i'r Affric. Yr oedd yn swil genyf ddoe wrth fyned i'r Eglwys yn ein gynau duon, fy ngweled fy hun yn ei ymyl ef, fel bâd ar ol llong.

(This I can say boldly about him, that I have hardly ever heard a better preacher, or a sweeter, more amusing talker. He is an ungainly giant of a man – a disproportioned heron – shapeless in his clothes, of an incredibly enormous height and breadth, with a lion's visage, or somewhat more hideous than that, his scowling looks creasing into deep enough folds to shelter a mouse, at the end of every discourse; and chewing the leaves of India until two yellow-red streams run down his chin. But you might as well have it thus as have a sermon on the subject: he is one of the hugest creatures ever seen this side of Africa. I felt embarrassed yesterday as we made our way to Church in our black robes, to see myself beside him, like a boat following a ship.)

Not all Goronwy's invective can be described as satire, of course. Satire, of whatever kind, is a conscious and careful literary process. At times Goronwy does nothing more than give straightforward expression to his prejudices. So, when talking of the dictionary written by Thomas Richards of Coychurch, his oft-expressed antipathy to everything south-Walian leads him to abuse, not satire:

As for poor plodding Richards, you've said more of him than ever I intended to do myself: but say what you will, you can't injure him much ... When Virgil gather'd gold out of Ennius's ordure, I presume the former bore a proportion of *one to ten* of the latter, but here is not an ounce to a tun weight, so not worth raking for. I wish he had had nothing to do with Moses Williams, H. Salisbury, and Baxter. I'm sure it had been better; but especially his own *Glam.* what has *Glam.* words to do with Welsh? I had rather he had made use of any Gibberish, and authoriz'd it with a Hottentotîc; that would never mislead posterity; but we may be easy, for I dare say his Dictionary never will.

The best of Goronwy's writing in satiric vein is the letter, already mentioned, written to Richard Morris from aboard the *Trial*. It is a description of hell on earth: its literary antecedents are Ellis Wynne's 'Gweledigaeth Uffern' (*Vision of Hell*) and those English writers who had written similar works and whose influence lies heavily on Wynne. It is undoubtedly, however, Goronwy's own

vision, based not on an imagined hell but on the dire realities of the here and now. The satire lies in the heightening and exaggeration of realism in the service of moral disapprobation.

Dynion bawaid aruthr yw dynion y môr. Duw fo'n geidwad, mae pob un o naddunt wedi cymeryd iddo gyffoden o fysg y lladronesau ac nid ydynt yn gwneud gwaith ond cnuchio'n rhyferig ymhob congl o'r llong. Dyma 5 neu 6 o naddunt wedi cael y clwy' tinboeth (na bond ei grybwyll) oddiwrth y merched, ac nid oes yma feddyg yn y byd ond y fi sydd a llyfr y Dr. Shaw gennyf, ac yn ol hwnw y byddaf yn clyttio rhywfaint arnynt a'r hen gyffuriau sydd yn y gist yma. Fe fydd arnaf weithiau ofn ei gael fy hun wrth fod yn eu mysg ... A ydych yn cofio fal y dywaid y penbwl yma o gadpen, y câi fy ngwraig i un o'r lladronesau i weini iddi tra bai ar y môr? Y mae yma'n y Caban un o honynt, ond i weini pidyn y gwr yma, nid i wasnaethu fy ngwraig i y deuyd a hi yma. Ni welwyd erioed fwystfil o ddyd gwaeth na'r pennaeth. Y mae yn gorfod arnom er ys pythefnos yfed dwr drewllyd neu dagu (canys nid oes diferyn o ddioid fain yn y llong) ac edrych arno ynteu'n yfed ei winoedd a'i gwrw rhyngo ef a'i gyffoden, ac yn sipian ei weflau diawl i godi blys arnom ac yn dwedyd 'It is very good'. Pa beth, meddwch chi, a ddaw o honom cyn pen y daith?

(Sailors are hideously filthy men. May God protect me, every one has taken to himself a harlot from amongst the she-thieves, and they do no work but are in drivelling fornication in every corner of the ship. Five or six of them have caught the hot-arse disease, which is hardly mentionable, from the women, and there is no doctor here at all except me, who has a copy of Dr. Shaw with me, and following that I try to patch things up with the old remedies which are in a chest here. I sometimes fear to catch it myself from being amongst them ... Do you recall how this blockhead of a captain promised that my wife could have one of these thieves as a maidservant during the voyage? There is one of them in this Cabin, but to serve the prick of that man, not to attend my wife, was she brought here. There never lived a worse beast than the master. For the last fortnight, we have been forced to drink stinking water or choke (for there is not a drop of small beer in the ship) and to look at him drinking his wines and his beer between him and his whore, licking his cursed chops to whet our desire and saying 'It is very good'. What, say you, will become of us before the end of the voyage?)

Occasionally, Goronwy can be gratuitously coarse in his language. Here, however, the coarseness is entirely appropriate to what is being described and to the effect Goronwy was trying to achieve. Such language was not of course unusual in the eighteenth century. Others of the Morrisian circle have more of it than Goronwy; it is certainly to be found in Ellis Wynne.

Certain similarities, both in thought and style, have already been noted between Goronwy Owen and Siôn Dafydd Rhys. However, the contrast between the two as prose stylists also tells us much about Goronwy's writing. Siôn Dafydd Rhys writes the characteristic prose of the Renaissance: rich, rhetorical, complex yet controlled. It is also uniform in its texture and rhythm. It is lack of uniformity, on the other hand, which strikes the reader when he reads Goronwy's letters. In their subject-matter, as we have seen, they range wide. The range is matched by Goronwy's prose style. He can be racy and vigorous when occasion demands, while at other times he writes with scriptural formality and grace. He can write of everyday events in narrative of commendable directness and simplicity, and then turn, in the very next sentence, to discussing problems of criticism with clarity and elegance. He can write of Anglesey or of his children affectingly and unsentimentally. And, almost always, the letters are lively and immensely readable. The charge of dullness has been levied against some of his poems. Such a charge against his letters is inconceivable.

VII

‘Gronw hath overtopt all the bards of this age, and brother says of all others’ wrote William Morris to Richard as early as April 1752. By the end of the eighteenth century, the literary hero-worship started by the Morris brothers had spread. In 1789, the poet Dafydd Ddu Eryri writes to Owain Myfyr: ‘It was the wisdom of Providence that took Goronwy to a far country lest I and others should worship his ashes.’

Owain Myfyr and Dafydd Ddu Eryri were men who had a great influence on the direction taken by Welsh poetry at the end of the eighteenth century and the beginning of the nineteenth. They acted as channels through which Goronwy’s poetry, and more significantly, his ideas about poetry, reached their contemporaries.

Owain Myfyr was one of the founding members of the Society of Gwyneddigion, an off-shoot of the Society of Cymmrodorion, which was, like its parent, London-based. The intentions of its founders, amongst whom Owain Myfyr was the leading figure, was that it should be less formal and grandiose in its aims than the Cymmrodorion Society, and it succeeded in becoming an important force in Welsh literary life. The members accepted, with devotion and enthusiasm, Goronwy’s ideas concerning poetry and sought to advocate them whenever possible. In particular, they promoted his ideas on the pre-eminence of heroic and epic poetry.

In the course of Goronwy’s search for a suitable Welsh metre for epic poetry, he kicked constantly against the traces. He complains of the strait-jacket imposed upon lengthy poems by *cynghanedd* and the strict metres. As he rightly observed, they lend themselves far more easily to lyric poetry than to epic and heroic verse. Goronwy identifies two problems. The first is the brevity of lines, and the relative shortness of poems composed in the traditional metres. Welsh poetry is too confined,

not in the 'Cynghaneddau' for without them it were no Poetry; but in the length of Verses and Poems too, our longest lines not exceeding ten syllables (too scanty a space to contain anything *Great* within the compass of *Six* or *Seven* Stanzas, the usual length of our '*Gwawdodyn Byrr*'), and our longest Poems not above Sixty or Seventy Lines, the standard Measure of *D. ap Gwilym's 'Cynyddau'*; which is far from being a length adequate to a Heroic Poem.

The second problem is *cynghanedd* itself. In spite of his declaration in this passage, he was later to rail against it: 'Do you think that horrid jingle called *Cynghanedd* ... essential to poetry?' The doubt expressed in this question is however tentative, and is no forerunner of experimentation with free metre. Goronwy Owen, whatever his doubts about their suitability, remained in practice firmly wedded to *cynghanedd* and the traditional strict metres. His search for a suitable medium did, however, lead to a critique of these metres. He rejected the most extreme of them out of hand, expressing his disapproval of the silliness of these few by describing them as 'crach fesurau'. It was the *awdl* form of the Gogynfeirdd which appealed most to him. The Gwyneddigion followed him in his ideas concerning the superiority of the *awdl*, and on the nature of poetic diction. They shared too Goronwy's admiration of Milton. One of their number, William Owen Pughe, translated 'Paradise Lost' into Welsh, thereby providing for Welsh poets a suitable pattern in their own language.

The Gwyneddigion had a far-reaching influence on the development of Welsh poetry, largely because the dissemination of their ideas became formalized, and in a way institutionalized, by the growth of the Eisteddfod movement. The activities of the Gwyneddigion were one of the most important streams to contribute to the founding of the modern Eisteddfod, and it was they who ensured that at the end of the eighteenth and for a good part of the nineteenth century the main aim of the Eisteddfod was to encourage the writing of *awdlau* on subjects suited to the epic and heroic mode. And the *awdl* they promoted was not the traditional medieval *awdl*, composed in a limited number of metres on a single rhyme, but a form derived from the *awdl enghreifftiol*, the 'exemplar' *awdl* occasionally composed in

medieval times as an exercise in the use of all twenty-four metres. It was a long poem in mixed strict metre, using various rhymes, and composed in no particular pattern or order. This was the *awdl* as Goronwy understood it to be, and through the offices of the Eisteddfod, it became, and indeed remains, the most prestigious of Welsh literary forms.

The nature of the Gwyneddigion's influence can be gauged from the following letter, written by Owain Myfyr to Gwallter Mechain in 1789. Gwallter Mechain (the Reverend Walter Davies, one of the numerous Anglican clergymen who devoted themselves to Welsh literature at this period) was about to enter a competition of which the society was patron:

Gwelaf yn eich llythyr cyntaf eich bod ar feidr cyfansoddi ar Destun y Gymdeithas yn ol 24 mesur. or gorau os bwriwx ymaith y crax fesurau a dal at y rhai hwyaf ai cymeryd blith drablith fel y bo hawsaf i xwi gymwyso'r meddwl ar synwyr at y mesur a'r Gynghanedd. ni ddixon amgyffred ac egni y meddwl mwyaf grymus fraidd wthio synwyr a nerth i Orxest y Beirdd a'r mesurau Byrion eraill ar y testun uxod onid Cywydd a fydd orau a dilyn ynddo Iaith esmwyth deimladwy. Gwelwx waith Gro Owain Bonedd a xyneddfau yr Awen Cywydd Gwahawdd Wm Parry am Iaith weddus ir Testun. Oni feddwx eisoes yn eix cof waith Gronwy dysgwch bob Lythyren ohonaw gwelwx mor esmwyth ymae'n gosod geiriau henaidd anghyffredin yn ei waith a thlysed yntau yn cyduno a synwyr a xynghanedd.[§]

(I see in your first letter that you are about to compose on the Society's Subject according to 24 metres. That will be fine if you throw aside the crach metres and stick to the lengthier ones and take them willy nilly, as you find it easiest to suit the thought and sense to the metre and to *Cynghanedd*. The understanding and vigour of the most forceful mind can hardly push sense and force into *Gorchest y Beirdd* and the other short metres. On the above subject would not the *Cywydd* be best and employ in it a smooth and feeling style. See the work of Gro Owain Bonedd a Chyneddfau yr Awen Cywydd Gwahawdd Wm Parry for a Style suitable to the Subject. If you do not already have Goronwy's work committed to memory learn every Letter of it. See how smoothly he sets old, unusual words into his work and how prettily he accords meaning and *cynghanedd*.)

The Caernarfonshire poet Dafydd Ddu Eryri also proved a powerful force in the spreading of Goronwy's poetic ideas. He published his letters in *Y Greal* and was responsible for publishing the second edition of *Diddanwch Teuluaid*

[§] The letter shows some of the orthographical experimenting encouraged by William Owen Pughe.

in 1817. Dafydd Ddu, a poet himself, is however best known as a bardic teacher. He was able to instil into a group of younger poets many of Goronwy's ideals. Significantly however the best poet in Dafydd Ddu's circle, Robert ap Gwilym Ddu, had no interest in epic poetry and remained outside the orbit of the Eisteddfod. Nor was he tempted to follow Goronwy in using obsolete words, a path which led astray many who were less scholarly and stringent in their approach than their master. The nineteenth-century critic Caledfryn had no doubt as to Goronwy Owen's place in Robert's affections: 'Sôn am Oronwy y byddai agos bob amser' (*he nearly always talked of Goronwy*), and his work shows many of the features to be found in Goronwy's poetry. He is, like Goronwy, a poet of deep Christian commitment; he is a classical poet in the sense that his work reveals man as a social being, and he is innately traditional and conservative in outlook. In addition, his work shows the poet as craftsman: the clarity and balance of his poems are the result of a consciousness of the demands of form. Through all his work, there is a sense of orderliness and control which does not, however, preclude the occasional expression of profound feeling. He is heir to what is best in Goronwy's work.

Robert ap Gwilym Ddu is a good minor poet. Doubtless Goronwy Owen would have found his work lacking in sublimity. He would certainly have found it lacking in ambition. The irony is that his work stands the test of time far better than that of those other, Eisteddfodic, followers of Goronwy who had neither the intellectual power nor the poetic tools necessary to fulfil the grand design they inherited from him.

Of Goronwy Owen it can be said that the whole is greater than the sum of the parts. Saunders Lewis once remarked that, even among those who have not read any of his work, his reputation is unassailable: 'hyd yn oed ym mryd rhai na ddarllenasant ddim o waith Goronwy Owen, y mae ei enwogrwydd yn ddiysgog'. He is one of the best-known figures in Welsh literary history. The passionate admiration of the nineteenth century re-emerged in the early years

of the twentieth as a considered and scholarly appraisal which still accorded to his work very high praise ‘...a’i grefft, yn oes y crefftwyr, yn hafal i ddim a grewyd hyd yn oed gan y meistri’ (*and his craftsmanship, in the age of craftsmen, equal to anything created even by the masters*), said Saunders Lewis. In the opinion of Sir John Morris-Jones his perfection of form gave ‘immortality’ to his work: ‘y ffurf ... yw’r hyn a rydd anfarwoldeb i’w waith’. W. J. Gruffydd is the most extravagant of all in his praises:

we must turn to the poems themselves, and in them, alone, can we find a full indication of his marvellous genius. It is outside the scope of this Introduction to point out his excellencies, his almost miraculous gift of ‘the immortal phrase’, his Hellenic conciseness and clearness, his directness, and in many instances, his sublimity which often rises to the level of the greatest poets of the world, and which gives him a place beside Homer and Vergil and Milton.

Such words raise expectations which the poetry of Goronwy Owen cannot possibly fulfil. Thus, the usual reaction to his poetry today is one of rather puzzled disappointment. It is not that Goronwy’s poetry does not on occasion rise to a very high level. At times, the intensity of vision and the richness and clarity of expression combine vigorously to produce poetry which moves the reader profoundly, on grounds aesthetic, intellectual, and emotional. However, what the reader finds in other poems is the triumph of competence over distinction. Such a finding is not primarily the result of the frequently-aired antipathy of the modern mind to the characteristic poetry of the eighteenth century. Freshness and originality of thought and image, though valued, do not command the exclusive and over-riding consideration of Welsh readers. The strength and tenacity of the strict-metre tradition still causes great store to be set by craftsmanship and formal graces. It is more that expectations and reality do not match.

It seems to me also that we do Goronwy’s name a disservice by concentrating too much of our attention on his fairly limited poetic output, to the exclusion of other aspects of his work and influence. Goronwy Owen was more than a poet. He was an accomplished and versatile writer of prose and an acute critic in linguistic and literary matters. In historical terms, he is a

figure of great importance. He revitalized a decaying poetic tradition and ensured its survival. It has been the object of this study to give due weight to these several aspects, in the hope that, taken together, they may make a realistic appraisal of Goronwy Owen possible.

SELECT BIBLIOGRAPHY: GORONWY OWEN

Editions

There is no modern edition of the works of Goronwy Owen. The editions used in the preparation of this essay are, for the poetry, *Barddoniaeth Goronwy Owen*, with introductions by Isaac Foulkes and Pedrog, published by the Brythton Press, Liverpool, 1911 (later published by the same press in an omnibus edition, *Gwaith Goronwy Owen*, together with *Llythyrau Goronwy Owen*, edited by J. Morris-Jones); and, for the letters, *The Letters of Goronwy Owen*, edited by J. H. Davies (Cardiff 1924). This contains a useful index to the references to Goronwy Owen in J. H. Davies, *The Letters of Lewis, Richard, William and John Morris of Anglesey (Morrisiaid Môn) 1728-65* (Aberystwyth 1907, 1909). The best-known nineteenth-century editions are Edward Jones and Owen Williams, *Gronoviana* (Llanrwst 1860), and Robert Jones, *The Poetical Works of the Rev. Goronwy Owen with his Life and Correspondence* (London 1876). Both these editions contain explanatory notes. *Cywyddau Goronwy Owen*, edited by W. J. Gruffydd (Newport 1907), is also useful.

Studies in English

Full-length works in English which are particularly relevant to a study of Goronwy Owen and his background are: Saunders Lewis, *A School of Welsh Augustans* (Wrexham and London 1924); *A History of the Honourable Society of Cymmrodorion*, by R. T. Jenkins and Helen M. Ramage (London 1951); and Prys Morgan, *The Eighteenth-Century Renaissance* (Llandybie 1981). The bilingual series of short studies published by the University of Wales Press includes W. D. Williams, *Goronwy Owen* (Cardiff 1951).

The Cymmrodorion Society published a supplement to their *Transactions* (1922-3), which is devoted to Goronwy Owen. It contains two articles by J. H. Davies, 'Goronwy Owen and the Cymmrodorion Society' and 'The Rev. Edward Owen of Warrington and Goronwy Owen'. Other useful works are John Gwilym Jones's lecture, *Goronwy Owen's Virginian Adventure: His Life, Poetry and Literary Opinions*, published by the Botetourt Bibliographical Society, Williamsburg, Virginia, 1969; and two articles by Ben Bowen Thomas, 'Goronwy Owen and the College of William and Mary', *Cymmrodor*, XLIII, 19-36 and 'Goronwy Owen: Rector of St. Andrew's, Brunswick County, Virginia, 1760-69', *Cymmrodor*, XLIV, 113-25.

Studies in Welsh

Most criticism of Goronwy Owen has of course been published in Welsh. The following works are among the most valuable: Glenda Carr, 'Goronwy Owen', *Anglesey Antiquarian Society and Field Club Transactions* (1969-70), 137-63 (her recently published book, *William Owen Pugbe* (Cardiff 1983), also contains relevant background material); Aneirin Talfan Davies, 'Goronwy'r bardd a'r offeiriad' in *Gyda Gwawr y Bore* (Llandybïe 1970); Lewis Edwards, 'Goronwy Owen', *Traethodydd* (1876), 76-88; H. J. Hughes, notes on individual poems contributed to *Athro*, V (1955-6); Bedwyr Lewis Jones, 'Goronwy Owen', in *Ysgrifau Beirniadol*, II, 92-108; 'Goronwy Owen a Sir Ddinbych' in *Denbighshire Historical Society Transactions*, XVIII, 16-74; 'Goronwy Owen, 1723-69', in *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1971), 16-44; 'Lewis Morris a Goronwy Owen', in *Ysgrifau Beirniadol*, X, 290-308; Bobi Jones, 'Goronwy Owen' in Dyfnallt Morgan (ed.), *Gwŷr Llên y Ddeunawfed Ganrif a'u Cefndir* (Llandybïe 1966), 129-36; Islwyn Jones, notes on individual poems in *Barn*, 60-8; T. Gwynn Jones, 'Goronwy Owain ac eraill', *Traethodydd* (1925), 65-82; Saunders Lewis, 'Goronwy Owen', reprinted in *Meistri'r Canrifoedd*, R. Geraint Gruffydd (ed.) (Cardiff 1973), 259-275; 'Yr Eisteddfod a Beirniadaeth Lenyddol', *Llenor*, IV, 30-9; Isaac Lloyd (Glan Rhyddallt), *Goronwy'r Alltud* (Liverpool 1947); John Morris-Jones, 'Goronwy Owen, Supplement to *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1922-3), 3-6; Thomas Parry, 'Goronwy Owen', *Eurgrawn*, CXXXVII, 184-5; Griffith T. Roberts, 'Goronwy Owen', *Eurgrawn*, CLXI, 88-95, 119-28; Thomas Shankland, a series of articles in *Beirniad*, IV, V, VI; J. E. Caerwyn Williams, 'Goronwy Owen yn 1757', *Traethodydd* (1957), 145-50.

GORONWY OWEN, JOHN MILTON, A 'MOLAWD MÔN'

Dilyn confensiynau ei gyfnod y mae Goronwy Owen yn ei gyfeiriadau at Milton. O dridegau'r ddeunawfed ganrif hyd at y pumdegau, yr oedd bri aruthrol ar waith awdur 'Paradise Lost' a 'Paradise Regain'd'. Un o ganlyniadau'r holl sylw oedd i Sgotyn o'r enw William Lauder gyhoeddi iddo ddod ar draws arwyddion o lèn-ladrad yn 'Paradise Lost'. Y gŵr a wnaeth fwyaf i amddiffyn Milton oedd yr 'Ysgottyn ... tōst a chaled ddigon',¹ John Douglas, a fu'n dal bywoliaeth Donnington dros y rhan fwyaf o'r cyfnod y bu Goronwy yno'n gwasanaethu. 'Efe yw'r Gwr a gymmerth blaid y Prydydd *Milton*, yn erbyn yr Enllibiwr atgas gan *Lauder*', medd Goronwy mewn llythyr at Richard Morris ym mis Mehefin 1752.² Teitl y llyfryn amddiffynnol a gyhoeddasai Douglas y flwyddyn cynt oedd 'Milton Vindicated from the Charge of Plagiarism'. Llyfryn ydyw sy'n gadarn ei seiliau ysgolheigaidd, a'r farn a fynegir ynddo yn ffrwyth ymchwil uniongyrchol i waith y mân feirdd Lladin yr honasai Lauder i Milton gyfieithu darnau o'u gwaith.³

Ni ellir bod yn siŵr faint o gyd-drafod a fu rhwng Dr Douglas a'i gurad. Digon anaml yr ymwelai'r Sgotyn â'i blwyf, ac nid yw Goronwy yn cyfeirio'n uniongyrchol at unrhyw drafodaeth rhyngddynt ar bwnc John Milton. Ond ni all na bu dylanwadu i ryw fesur. Diau i Goronwy elwa ar ddod i gydnabyddiaeth â dulliau ysgolheigaidd John Douglas. Yn eu pwyslais ar chwilio ffynonellau a mynd at wraidd pwnc, yr oeddynt yn atgyfnerthiad i'w reddf ysgolheigaidd gref a chywir ef ei hun. Yr wyf yn amheus, er hynny, ai Douglas a fu'n uniongyrchol gyfrifol am gychwyn diddordeb Goronwy yng ngwaith John Milton, serch mai ar ôl dyfodiad Douglas i Donnington y mae'r cyfeirio at Milton yn dechrau. Tuedd ysgolheigion fu gorbwysleisio dyled Goronwy iddo yn hyn o beth.⁴

Ymddengys i mi mai hogi diddordeb a oedd eisoes yn bod a wnaeth cysylltiad Goronwy â Dr Douglas. Yn un peth, y mae Goronwy yn dechrau

sôn am Milton mewn ffordd sy'n awgrymu nad darganfyddiad newydd mohono: 'Our language undoubtedly affords plenty of words expressive and suitable enough for the genius of a *Milton* ...'.⁵ Sôn am Milton yn sgîl sôn am adnoddau geirfaol y Gymraeg y mae, a hynny heb yr ymdeimlad o frwdfrydedd newydd sy'n nodweddu'r sôn cyntaf am y Gogynfeirdd, ail wrthrych mawr ei edmygedd barddol. Nid sôn am hyd a lled ei frwdfrydedd yr ydym, ond am ei newydd-deb, ac ni cheir gan Oronwy, wrth gyfeirio at Milton, yn unman eiriau tebyg i'r rhain, a ysgrifennwyd wedi iddo weld am y tro cyntaf lawysgrif yn cynnwys gwaith Beirdd y Tywysogion: 'mi a fum wedi derbyn o honofi y MS. (fal mochyn wrth ei gafn) mor brysur yn gwancio ac yn yssu pob migwrn o'r barddoniaeth, na chlywwn arnaf gymmeryd amser i ddiolch i'r llaw a'm porthai'.⁶ Yn beth arall, dim ond unwaith, yn y dyfyniad a gafwyd eisoes, y mae'n cyfeirio at Milton yng nghyd-destun Douglas. Wrth ystyried y cyfeiriadau at Milton gyda'i gilydd, fe geir mai confensiynol ydynt. Dweud y mae Goronwy am Milton yr hyn yr oedd pawb arall yn ei ddweud, ac nid rhaid wrth ddylanwad Douglas i egluro ei eiriau.

Cymharer, er enghraifft, y dyfyniadau hyn. Dyma'r Esgob Atterbury mewn llythyr at Pope yn 1718: 'I protest to you, this last perusal of him (sef Milton) has given me such new degrees I will not say of pleasure, but of admiration and astonishment that I look upon the sublimity of Homer and the majesty of Virgil with somewhat less reverence than I used to'.⁷ A dyma Hugh Blair, tua 1759: 'The boldness, freedom, and variety of our blank verse is infinitely more favourable than rhyme, to all kinds of Sublime poetry. The fullest proof of this is afforded by Milton'.⁸ A Goronwy? Mae'n defnyddio'r un geiriau bron ag Atterbury: 'Milton's *Paradise Lost* is a Book I read with pleasure, nay with Admiration, and raptures: call it a great, sublime, nervous &c. &c, or if you please a Divine Work, you'll find me ready to subscribe to anything that can be said in praise of it ...'.⁹ Ac yna, wrth drafod y wers rydd a'r gynghanedd, 'the Greek way of versification is much freer from being confin'd to quantity of syllables than that of the Romans, and the English more unconfin'd than

either ... In consequence of which, Homer is preferr'd to Virgil, and Milton justly to both.'¹⁰

Yr un yw'r elfennau yn y sylwadau, fel y gwelir. Ceir yr un cysyniadau beirniadol, yr un termau, yr un obsesiwn â gosod y mawrion yn nhrefn eu teilyngdod. Mae edmygedd Goronwy Owen o Milton yn dweud mwy wrthym serch hynny na'i fod yn cyfranogi o foliant ffasiynol ei gyfnod iddo. Cafodd Goronwy yn Milton gyfuniad o arwr llenyddol ac o enaid hoff cytûn. Mae'n werth pwysleisio'r elfen bersonoliaethol yn ei edmygedd, oherwydd y mae'n gymorth inni ddeall Goronwy ei hun yn well. Gwir nad yw'n rhannu ei biwritaniaeth unplyg â John Milton: yr oedd Goronwy wrth gwrs yn gallu bod yn ddigon amrwd yn ei lythyrau, os nad yn ei farddoniaeth, ac y mae ei waith yn dyst i'r ffaith fod y llednais eithafol yn cydfodoli â'r aflednais mewn nifer o lenorion Awgwstaid. Fel y dywedodd Geoffrey Tillotson wrth drafod rhai o ddisgrifiadau Pope o gnawdolrwydd, 'Pope's vocabulary is as complete as Chaucer's ... only the Saxon words themselves can, as it were, draw blood.'¹¹ Ond yn rhy aml o lawer, fe ddaeth yr elfen hon, ynghyd ag amgylchiadau allanol bywyd Goronwy, rhyngom a'n dealltwriaeth o'r dyn ei hun. Os awn ni heibio i'r natur wyllt, y carcharu a'r dyledion, yr alcoholiaeth a'r geiriau bras, a cheisio dod at hanfod y dyn fel y gwelwn ef yn ei farddoniaeth a'i lythyrau, ac yn arbennig yn yr hyn y mae'n ei ddweud amdano ef ei hun yn y manau hynny, fe gawn ni fod y darlun yn un tra gwahanol. Dyn dwys-ddifrifol oedd Goronwy, a'i broffes aruchel fel bardd ac offeiriad yn elfen lywodraethol yn ei fywyd ac yn ei waith. Dyn y weledigaeth fawr ydoedd hefyd: dyna paham y rhoddai gymaint o bwyslais ar yr epig fel ffurf. Y pynciau moesol sylfaenol, yng nghyd-destun dysgeidiaeth Gristnogol, dyna oedd yn mynd â'i fryd yn y bôn, a dyna paham, er iddo geisio'i ganmol, na allai gynhesu at Dafydd ap Gwilym. 'Dywedwch a ddywettoch, ni wnewch byth i mi hoffi eich car D ap Gwilym yn fwy na'r hen gyrph', meddai;¹² 'I have not a turn of genius fit for ludicrous poetry', meddai mewn man arall.¹³ Mae'r diffyg cydymdeimlad sylfaenol rhyngddo a'r bardd o Geredigion yn amlwg: 'I have often wish'd he had rais'd his thoughts to something more grave and sublime'.¹⁴

Eithr yn John Milton, fe welodd gronni'r holl rinweddau, o ran arddull aruchel, o ran themâu pwysfawr, o ran difrifoldeb galwad. Os edrychir ar 'Molawd Môn', 'apologia pro vita sua' Goronwy, fe welir bod yn y gerdd gyfatebiaethau pwysig rhwng Milton ac yntau. Fe gofir ddarfod i Goronwy ddweud am y gerdd hon 'fe gŷst gwahanu'r cywydd yn ddwy ran',¹⁵ gan adleisio, gyda llaw, yr hyn a ddywedodd Fyrsil am yr Aeneid. Y mae i'r ddau hanner fel ei gilydd gyfatebiaethau yn hanes John Milton.

Pwnc yr hanner cyntaf yw natur yr alwedigaeth ddeuol y mae Goronwy yn ei phroffesu, 'fy nwy alwad', yn ei eiriau ef. Y mae ei alwad fel bardd yn gysegredig. Llesiant moesol ac ysbrydol yw diben ei ganu:

O farddwaith od wyf urddawl
Poed i wau emynau mawl ...
Gwae ddiles gywyddoliaeth,
Gwae fydd o'i awenydd waeth.¹⁶

Ni all ei eiriau beidio â'n hatgoffa o eiriau'r Brawd Llwyd yn nhraethodl enwog Dafydd ap Gwilym:

Llaesa boen y dydd a ddaw;
Lles yw i'th enaid beidiaw,
A thewi â'r cywyddau
Ac arfer o'th baderau.
Nid er cywydd nac englyn
Y prynodd Duw enaid dyn.¹⁷

Ceir darn hir gan Goronwy wedyn yn trafod ei alwad fel bugail. Mae'r darn, godidog ei rethreg, yn un o'r ddau 'crescendo' bwriadus a geir o fewn i'r cywydd; y darn sy'n moli Môn yw'r ail, wrth gwrs. Ceir dau bwyslais ganddo yn y darn hwn. Yn gyntaf, dwyster a difrifoldeb arswydus yr alwad:

I atebol nid diboen,
Od oes 'Barch', dwys yw y boen;
Erglyw, a chymorth, Arglwydd,
Fy mharchus arswydus swydd.

Yn ail, mae o Dduw y mae'r alwad. Duw yn ei offeiriaid yw sail eu haeddiant hwy:

O cheir parch, diolch i'r Pen.

Gan hynny, gweddus yw gwyleidd-dra ar ran pawb, ond yn arbennig ar ran offeiriad:

Gwae rodres gwŷr rhy hydron.

Ceir pwyslais felly ar gysegru'r ddwy alwad i waith Duw, a phwyslais hefyd ar Dduw fel ffynhonnell y ddwy. Cafodd y thema hon, Duw yn ffynhonnell, ei thrafod yn llawnach yn 'Bonedd a Chyneddfau'r Awen'. Mae'r cywydd hwnnw'n dechrau â'r syniad bod sawl Awen, ond mai'r Awen sydd o Dduw yw'r un y dylid ei choleddu. Hon yw Awen yr Hen Destament: yr oedd hi gydag Adda ac Efa ym Mharadwys, gyda Moses, Dafydd, a Solomon. Hon hefyd yw'r Awen sy'n rheoli 'Paradise Lost':

Sing Heav'nly Muse, that on the secret top
Of *Oreb* or of *Sinai*, didst inspire
That Shepherd, who first taught the chosen Seed,
In the Beginning how the Heav'ns and Earth
Rose out of *Chaos*; or if *Sion* Hill
Delight thee more, and *Siloa's* Brook that flow'd
Fast by the Oracle of God; I thence
Invoke thy aid to my adventrous Song ...

(i, 6-13).

Fel y dywedodd un beirniad am Milton yn llunio 'Paradise Lost', 'he is both author and amanuensis'.¹⁸ Felly'n union y mae Goronwy'n synied amdano'i hun: 'Odidog *mi* nid ydwyf. (Myfi sy'n italeiddio).

Y mae'r ddwy alwad hefyd, fel bardd ac fel offeiriad, yn alwad i waith, i weithredoedd. Ceir, yn yr Hen Destament a'r Newydd, ddau fath o alwad. Yr alwad i gyflwr arbennig yw un, galwad i ysbrydolrwydd a daioni mewnlol. Hon yw'r alwad sydd wrth wraidd 'Cywydd y Farn Fawr'. Mae hi'n alwad i bawb yn ddiwahân, a gwae'r sawl nad yw'n gwrando arni:

Dyddwaith, paham na'm diddawr,
Galwad i'r ymweliad mawr?

a'r 'fi' yn y fan hon yn cyfeirio at y ddynoliaeth yn gyfan. Ymdrin â'r ail fath o alwad y mae Goronwy Owen yn 'Molawd Môn', sef yr alwad i waith, ac y mae honno'n alwad gyfyngedig, yn alwad bersonol iddo ef ei hun. Dyma hanfod y gwahaniaeth rhwng 'Molawd Môn' a 'Cywydd y Farn Fawr'. Dyletswydd un

gŵr, offeiriad, tuag at ei Dduw yw pwnc y naill; dyletswydd pob dyn yw pwnc y llall.

Mae Milton yntau'n pwysleisio fod dau fath o alwad:

Some I have chosen of peculiar grace
Elect above the rest; so is my will:
The rest shall hear me call and oft be warnd
Thir sinful state, and to appease betimes
Th' incensed Deitie, while offerd grace
Invites; for I will clear their senses dark,
What may suffice, and soften stonie hearts
To pray, repent, and bring obedience due.

(iii, 83-90).

Ystyriai Milton ei fod ef ei hun yn gyfrannog o'r 'peculiar grace', y gras arbennig hwn, a'i fod felly dan rwymedigaeth i ymateb i'r ail alwad, yr alwad i weithredu, ac ni cheir dim sy'n amlycach yn ei waith, ei ryddiaith yn ogystal â'i farddoniaeth, na'i ofal am y modd yr oedd ef ei hun yn ymateb iddi.

Ofer chwilio yng ngwaith Goronwy am y math o gymhlethdod diwinyddol a geir gan Milton. Nid oes ganddo ddim, er enghraifft, sy'n cyfateb i ddiddordeb Milton ym mhwnc natur y gras a roddir i ddynion. Roedd Goronwy yn fardd crefyddol, oedd; ond nid oedd yn fardd nac yn feddyliwr diwinyddol. Yr hyn sy'n gyffredin i'r ddau yw argyhoeddiad dwfn mai galwad i weithredu sydd arnynt a bod yr alwad honno arnynt fel beirdd ac fel gweinidogion.

Rwyf yn defnyddio'r gair 'gweinidog' yn y fan hon yn ochelgar. Ar yr olwg gyntaf, y gwahaniaeth mawr rhwng Milton a Goronwy Owen ar bwnc galwedigaeth yw bod Goronwy yn ŵr wedi ei ordeinio, yn byw a gweithio fel offeiriad o ddydd i ddydd, a bod Milton wedi ymwrthod â'r weinidogaeth ffurfiol. Ond nid yw'r gwahaniaeth rhyngddynt mor eglur nac mor syml â hynny. Yn gymharol hwyr y dydd y penderfynodd Milton beidio â mynd i'r weinidogaeth, ac yn wir, lluniwyd nifer o'i gerddi pan oedd yn dal yn 'ymgeisydd', a defnyddio'n gair ni. Darpar-weinidog ydoedd pan luniodd 'Lycidas', er enghraifft, ac un o themâu'r gerdd honno yw'r uchelgais i fod yn

fardd ac yn offeiriad. Pwysicach na hynny yw ei argyhoeddiad fod y swyddi a ddaliodd yn ddiweddarach yn rhai dwyfol eu natur; gwas ydoedd, nid i lywodraeth seciwlar, ond i werinlywodraeth theocrataidd. Gweinidogaeth oedd ei waith yn yr ystyr honno, gwaith gan Dduw i Dduw.

Yn yr un modd, gwaith Duw oedd barddoni. Ymwrthododd ag ysgafnder bugeiliol cerddi cynnar megis 'Comus'; cysegrodd ei holl ddoniau i'r gwaith o fod yn fardd crefyddol, a'i brif nod oedd egluro Duw i ddynion: 'to justify the ways of God to man'. Nid bardd yn unig ydoedd, ond bardd-broffwyd: roedd dawn y bardd yn rhodd ddwyfol, 'the inspired gift of God rarely bestow'd but yet to some ... [is] of power beside the office of a pulpit, to inbreed ... the seeds of vertu'.¹⁹

Faint wyddai Goronwy am ysgrifeniadau rhyddiaith Milton a'i waith gwleidyddol, ni ellir dweud. Ond ni allai fod wedi dianc rhag yr ymwybod cyson â natur galwad ddwyfol yn ei waith barddonol. Wedi'r cyfan, y mae'r thema yn hollbresennol yn y tair cerdd fawr, 'Paradise Lost', 'Paradise Regain'd', a 'Samson Agonistes'.

O droi at ail hanner y cywydd, fe ddown ni at yr ail gyfatebiaeth bwysig rhwng gwaith Milton a 'Molawd Môn'. Yr unig un o weithiau Milton y mae Goronwy yn cyfeirio'n benodol ato yw 'Paradise Lost'. Ar yr olwg gyntaf, o ran testun sylfaenol y canu, nid oes cyfatebiaeth rhwng gwaith y ddau fardd. Nid yw Goronwy yn ymdrin â'r hanes am Adda ac Efa, a'r Cwmp yn Eden. I bob golwg, nid yw'n ymdrin ychwaith â'r syniad o Baradwys, yn ystyr arferol y gair. Yn y ffordd uniongyrchol honno, nid yw 'Paradise Lost' wedi dylanwadu ar ei waith. Ond y gwir yw fod cerdd fwyaf Goronwy yn ymwneud ag un o'r themâu sylfaenol a geir yn 'Paradise Lost', sef natur Paradwys. Oherwydd gweld Paradwys ym Môn a wnaeth Goronwy, ac y mae'r darlun a gawn ganddo yn dwyn llawer o nodau'r darlun o Baradwys a geir yng ngwaith Milton ar y naill law ac yn y traddodiad Clasurrol ar y llaw arall.

Y mae crybwyll y traddodiad Clasurol yn ein gorfodi ar unwaith i sylweddoli ein bod yn ymdrin yn y fan hon â thema sy'n hŷn ac yn helaethach na'r syniad am Baradwys yn y traddodiad Cristnogol. Un o'r agweddau amlycaf ar waith tra Christnogol Milton yw'r cyfeirio cyson – syrffedus weithiau – at draddodiadau Clasurol. Ceir darluniau o Baradwys gan Homer ac fe'u ceir gan Fyrsil hefyd – dau o arwyr mawr Goronwy, fel y gwyddys. Eithr ni cheir cyfeirio penodol at ddarluniau Clasurol gan Goronwy, ac y mae hynny'n beth syn, ar ryw olwg; ond cofier ei sylw pan oedd yn egluro 'Cywydd y Farn Fawr' i Richard Morris: 'nis gwn edrych o honof unwaith yn Homer na Virgil, ond y ddau Destament yn fynych'.²⁰ Er pob dylanwad a gafodd ei addysg arno, er pob dylanwad a gafodd newydd-glasuriaeth ei gyfnod arno, bardd Cristnogol, yn gyntaf ac yn bennaf, yw Goronwy. Nid yw hynny gyfystyr â dweud, wrth reswm, na cheir dylanwadau Clasurol ar 'Molawd Môn'; dim ond eu bod yn anuniongyrchol, ac yn llai pwysig na'r dylanwadau Cristnogol.

Un o'r traddodiadau Clasurol hynny y gwelir ei ôl ar 'Molawd Môn' yw'r un sy'n pwysleisio mai cyfuniad a geir ym Mharadwys, cyfuniad o'r bywyd dynol diddig, heddychlon, ac o fyd Natur ar ei orau. Nid lle hardd yn unig yw Paradwys. Yn nisgrifiadau Fyrsil, er enghraifft, o'r 'locos laetos', 'y lleoedd hapus' a'r 'Fortunatorum Nemorum', 'lwyni coed y rhai gwyn eu byd', y mae'r ddwy elfen yn un.²¹ Yng ngwaith Homer yntau y mae Natur mewn cytgord â threfn y duwiau ac â gofynion bywyd dyn. Dyma'r darlun a geir yn y canu bugeiliol Clasurol a diau mai'r Baradwys fugeiliol Glasurol hon oedd yng nghefn meddwl Goronwy wrth iddo dynnu sylw'n benodol at ddiadelloedd defaid Môn a'u defnyddioldeb i'w thrigolion:

O! mor dirion, y Fôn fau,
Dillad dy ddiadellau!
Cneifion dy dda gwynion gant,
Llydain, a'th hardd ddilladant.

Y mae'r darlun cyffredinol a geir ganddo o'r ddwy elfen, byd dyn a byd Natur, a'r rheini'n ymblethu ac yn ymddibynnu, yn cyd-fynd â'r darlun a geir gan y

Clasurwyr ac â'r darlun a geir yn 'Paradise Lost'. Nid lle gwag yw Môn iddo, ond cartref i bobl.

Rhan bwysig iawn o folawd Goronwy Owen yw'r darlun a geir o fywyd ei thrigolion yn trigo mewn 'purffydd, a chariad perffaith'. Mae'r darlun yn debyg iawn i eiddo Milton: 'With Joy and Love triumphing, and fair Truth', (iii.338), a geir ganddo ef. Syniad Cristnogol, syniad y Testament Newydd yn wir, am y bywyd delfrydol a geir yng ngeiriau Goronwy yma, ac y mae'n gyfoethocach na'r darlun Clasurol syml. Am iddo ddefnyddio geiriau llwythog fel y rhain y gellir honni mai darlun o Baradwys, a honno'n Baradwys Gristnogol, a geir yn 'Molawd Môn' mewn gwirionedd, ac nid darlun syml o un darn o ddaear Cymru. Mae cyd-destun y darnau o'r gerdd sy'n disgrifio Môn, a'r geiriau a'r delweddau a ddefnyddir yn y darnau disgrifiadol hynny, yn ddiarnheul grefyddol. Mae'r gerdd, fel y gwyddys, wedi ei rhannu'n ddau hanner. Y darlun dwys, arswydus o ddwys, ohono'i hun fel offeiriad a geir yn y rhan gyntaf. Ond yr un yw cyweirnod y gerdd drwodd. Mae'r ail hanner, sef y darn sy'n moli Môn, wedi ei osod yng nghysgod ac yng nghyd-destun y llall, a'r un dwyster ysbrydol a geir ynddo. Y dwyster ysbrydol hwn sy'n rhoi unoliaeth sylfaenol i'r cywydd, ac y mae'r diwedd glo apocalyptaidd yn coroni'r ddau hanner fel ei gilydd.

Â delweddau crefyddol y mae Goronwy'n cychwyn ei folawd hefyd:

Goludog, ac ail Eden
Dy sut, neu Baradwys hen:
Gwiwddestl y'th gynysgaeddwyd,
Hoffder Duw Nêr, a dyn wyd.

Yn nes ymlaen, y mae'n ei henwi hi, yn ddiarnwys:

Dy enw a fydd, da iawn fod,
Nef fechan y Naf uchod.

Y trosiad olaf a geir ganddo yw 'gardd':

Gwae fi na chawn enwi nod,
Ardd wen i orwedd ynod.

Ac y mae'r 'ardd wen' Edenaidd hithau'n drymlwythog o ystyr.

Mae'r uniad trosiadol hwn rhwng y darlun o Fôn a'r syniad o Baradwys yn bosibl i raddau am mai syniad daearol oedd Paradwys. Drych o'r nef ydoedd, 'nef fechan' a defnyddio geiriau Goronwy, ar y ddaear yn rhywle. Yr oedd y syniad bod Paradwys yn bod ar y ddaear yn un pur nerthol a chyffredinol, a cheir digon o dystiolaeth hyd at gyfnod y Dadeni Dysg ac wedi hynny am ymdrechion pobl i'w lleoli. Fe ddywedir fod Christopher Columbus, er enghraifft, yn chwilio amdani. Hyd yn oed mor ddiweddar â 1690, gallai Deon Caerefrog gwyno am yr amheuaeth a fodolai erbyn hynny ym meddyliau pobol ynghylch bodolaeth Gardd Eden. Rhaid oedd darganfod lleoliad yr ardd, meddai, neu byddai'r amheuwyr yn troi'n anghredinwyr llwyr: '[they would] slide into a disbelief first of Genesis, then of the whole Bible, and lastly of all revealed Religion'.²² Llam dychymyg digon hawdd i Goronwy oedd creu o Fôn ei hiraeth ddarlun o'r Baradwys ddaearol. Damwain ffodus hefyd oedd mai ynys yw Môn. Os yw'r syniad o Baradwys fel gardd yn un nerthol mewn mytholeg Gristnogol, cryfach fyth yn gyffredinol yw'r syniad mai ar ryw ynys, ar wahân i weddill y byd, y mae ei lleoliad.

Credai Milton yn y syniad fod modd gosod Paradwys mewn lle pendant. Tynnodd ar y cyfeiriadau Beiblaidd sy'n cysylltu Eden â Horan, Canne, Gosan, Reseff a Telasar, ac ar eu sail rhoddodd iddi leoliad daearyddol penodedig:

*Eden stretched her Line
From Auran Eastward to the Royal Towers
Of great Seleucia, built by Grecian Kings,
Or where the Sons of Eden long before
Dwelt in Telassar ...*

(iv, 210-14)

Gan ddilyn traddodiad Genesis 2⁸, gosododd Milton Baradwys, neu'r ardd, yn nwyrain Eden, ar lan afon fawr. Yn wahanol i'r rhan fwyaf o'i gyfoeswyr, penderfynodd taw ar lan Tigris yn hytrach nag ar lan Ewffrates yr oedd Paradwys.²³

Erbyn y ddeunawfed ganrif yr oedd y gred hon mewn Paradwys leoladwy wedi darfod, ond yr oedd y syniad cyffredinol yn dal i weithredu'n nerthol yn y dychymyg, a phobl yn barod iawn i weld lleoedd a chymdeithasau cyntefig

lled-baradwysaidd yn y Dwyrain, yn Ynysoedd y Môr Tawel, yn America. Tybed, tybed pa effaith a gafodd syniadau fel hyn ar ddychymyg anniddig, hiraethlon Goronwy, a'r penderfyniad syfrdanol i ymfudo i Virginia? Un peth y gellir ei ddweud i sicrwydd am Goronwy Owen yw bod syniad 'man gwyn man draw' yn un o'r grymusterau gyriannol yn ei fywyd a'i farddoniaeth fel ei gilydd.

Lle daearol, dichonadwy oedd Paradwys ynteu, 'ail nef', nid y Nefoedd ei hun. Rwyf wedi gwneud y sylw eisoes mai cerdd grefyddol yw 'Molawd Môn' yn ei hanfod. Mae hynny'n ei amlygu ei hun yn niwedd glo cataclysmig y gerdd, lle mae Môn, y Baradwys ddaearol, yn cael ei dinistrio'n llwyr. Er pob gogoniant a berthyn iddi, dros dro y mae'r gogoniant hwnnw:

Pan ganer trwmp Iôn gwiwnef,
Pan gasgler holl nifer nef,
Pan fo Môn a'i thirionwch
O wres fflam yn eirias fflwch,
A'i thorrog wythi arian
A'i phlwm a'i dur yn fflam dân ...

Pan ddigwydd hynny, ni cheir lloches ond yn y tŷ y mae Duw yn ei baratoi, sef y Nefoedd:

Gwiw gannaid dŷ gogoniant
Yng nghaer y Sêr, yng nghôr Sant.

Felly y bydd hi hefyd i Milton. Cyn y daw'r rhai cyflawn i'w teyrnas, rhaid i'r byd naturiol gael ei ddifa gan y tân:

Mean while
The World shall burn, and from her ashes spring
New Heav'n and Earth, wherein the just shall dwell.
(iii, 333-5)

Mae'r dimensiwn ysbrydol yn rheoli darlun Goronwy. Serch holl rym ei gariad a'i hiraeth, nid yw Môn, mwy na Pharadwys ei hun, yn cynnig nefoedd i ddyn. Ac yn ysbrydolrwydd y diwedd glo hefyd y mae, gyda llaw, ateb i'r hyn y bydd rhai sylwedyddion Cristnogol yn ei weld fel heresi'r ddeunawfed ganrif, sef bodloni ar berffeithrwydd dichonadwy a daearol. Fel y mae'n digwydd, mae 'Awdl y Gofuned', cerdd gynnar o'i eiddo nad oes ynddi ddim gwewyr enaid, yn nes o lawer at y meddylfryd hwnnw na 'Molawd Môn'.

Nid y Nefoedd mo Baradwys felly, ac y mae gwahaniaeth sylfaenol yn y ffordd y bydd Goronwy'n cyfeirio at y ddau le. Mae ei ddarlun o Baradwys Môn yn ddaearol a diriaethol, ond ar yr haniaethol y mae ei bwyslais pan fo'n darlunio'r Nefoedd: yr ymadrodd a geir ganddo yn 'Molawd Môn' yw 'tŷ gogoniant', a'r 'gogoniant' sy'n bwysig, nid y 'tŷ'. Gwelir peth tebyg yn y darlun a geir ganddo yn 'Cywydd y Farn Fawr'. Ar y gogoniannau o'i fewn y mae'r pwyslais eto, nid ar ogoniannau'r lle ei hun:

Man hyfryd yw mewn hoywfraint,
Ac amllder y sêr o saint,
Llu dien yn llawenu,
Hefelydd ni fydd, ni fu.

Mae trigolion y Nefoedd yn byw

Mewn ffawd didor, a gorhoen,
Mewn byd heb na phyd na phoen.

Gan mai yma, yn y byd naturiol, y mae Paradwys, mae ei thrigolion yn byw mewn byd o amser. Mae ymdrech foesol ac ysbrydol yn rhan o'r byd hwnnw. Fynnwn i ddim dadlau am funud fod Goronwy Owen yn trafod y Cwymp yn Eden, yr achubiaeth, a'r dychweliad i Baradwys drwy ras, mewn ffordd sy'n agos debyg i Milton. Yma y mae Milton yn cychwyn 'Paradise Lost':

Of Mans First Disobedience, and the fruit
Of that Forbidden Tree, whose mortal tast
Brought Death into the World, and all our woe,
With loss of *Eden*, till one greater Man
Restore us and regain the blissful Seat . . .

(i, 1-8)

Hon yw thema fawr ei gerdd, ac fe ddychwelir ati wedyn yn 'Paradise Regain'd':

Ignorant of themselves, of God much more,
And how the world began, and how man fell
Degraded by himself, on grace depending.

(iv, 310-12)

Mae'r cerddi drwyddynt yn un ymdriniaeth gymhleth, aml-linyynnog, fawr â'r thema waelodol hon. Ofer chwilio yn 'Molawd Môn', na 'Cywydd y Farn Fawr' chwaith o ran hynny, am unrhyw thema ddiwinyddol soffistigedig. Syml, unionged, heb ddim ymhelaethu na thrafod arni, yw diwinyddiaeth Goronwy.

Mae'r elfennau crefyddol yn y darlun o fywyd gwŷr Môn yn rhai pendant iawn, er hynny, ac yn y darlun hwnnw fe geir ateg i'r ddadl mai asiad sydd yn y cywydd, asiad o'r disgrifiad o Fôn ac o elfennau yn y traddodiadau, Cristnogol yn bennaf, am natur Paradwys. Ni thry Môn yn Baradwys yn ddiamed, a moesol a chrefyddol yw'r amod honno. Mae'r darn perthnasol yn dechrau â'r gair 'os': 'Os ti a fawl nefawl Nêr'. Os digwydd hynny, yna fe fydd pethau eraill yn dilyn. Sylwer mai dyfodol ac amodol yw'r berfau:

Dy eglwyswyr, deg loywsaint,
A'th lëygion sywion saint,
Cryfion yn ffrwythau crefydd
Fyddant, a diffuant ffydd.

Yn lle malais, trais, traha,
Byddi'n llawn o bob dawn da,
Purffydd, a chariad perffaith:
Ffydd yn lle cant mallchwant maith.

Dim ond wedi cyflawni'r amod y try Môn yn 'nef fechan', hynny yw, yn Baradwys, yn llun o'r nef ar y ddaear.

Nodwedd amlycaf Paradwys Milton yw ei ffrwythlondeb. Ceir yno ddigonedd, gormodedd bron, o bopeth da, a'r unig waith sydd gan Adda ac Efa yw 'garddio' rhywfaint i gadw rheolaeth ar bethau:

In narrow room Natures whole wealth, yea more,
A Heav'n on Earth ... (iv, 207-8)

Felly Fôn hithau; mae 'pob peth yn y toreth tau':

Bara a chaws, bir a chig,
Pysg, adar, pob pasgedig:
Dy feichiog ddeiliog ddolydd
Ffrwythlon megis Saron sydd,
A phrennau dy ddyffrynnoedd
Crwm lwyth, megis Carmel oedd.

Nes o lawer at Eden Milton nag at ddarluniau arferol y ddeunawfed ganrif yw darlun Goronwy. Erbyn y ganrif honno, y mae'r ardd wedi troi'n barc. Ond Natur fel y mae a geir gan Milton, ar ei heithaf mae'n wir, ac o fewn i ffiniau gardd, ond Natur real serch hynny. Tebyg yw'r darlun a geir gan Oronwy: Natur ar ei haelaf a'i ffrwythlonaf, a hynny o fewn i ffiniau ynys sy'n troi'n ardd yn ei ddychymyg. Ond unwaith eto, ac yn anorfod felly gan mai rhan o'r byd real sydd ganddo mewn golwg, Natur go-iawn sydd yma, ac y mae'r 'ardd'

yn ddrych o'r cyfanfyd naturiol o ran ei nodweddion. Fel y dywedais, y mae'n nes o lawer at Milton yn hyn o beth nag at rai o'i gyfoeswyr. Dyma Isaac Watts, er enghraifft, yn dychmygu sut le y dylai cartref Adda fod:

the habitation, in which a God of infinite goodness would place such a holy and innocent creature should be a very beautiful and magnificent building, furnished with all manner of necessaries and conveniences of life, and prepared not only for his safety and support, but also for his delight.²⁴

A dyna ddychmyg y ddeunawfed ganrif, yn hanes Watts hyd yn oed, wedi troi Gardd Eden yn rhyw fath o westy moethus.

Y gwir yw nad Goronwy Owen y bardd Awgwstaidd sy'n llefaru yn 'Molawd Môn'. Y darlun Cristnogol traddodiadol o Baradwys sydd wedi dylanwadu fwyaf arno, yr ardd ffrwythlon, naturiol sydd hefyd yn gartref i ddynion, ac nid darlun tebyg i eiddo Dryden, dyweder. Yn y ddrama *State of Innocence* y mae ef yn disgrifio parc yn hytrach na gardd: coed yn tyfu'n gymen o bobtu i ffynnon, a'r cyfan wedi ei gynllunio'n ofalus: 'at the far end the prospect terminates in walks'.²⁵ Eithr mwy arwyddocaol na'r olwg wahanol a geir ar yr ardd yw'r gwahaniaeth yn natur perthynas Adda ac Efa â'u cartref yn y traddodiad Awgwstaidd. Nid yw'r berthynas â Pharadwys o'u hamgylch yn rhan annatod o'u gwneuthuriad fel pobl. Ni roddir pwyslais ychwaith ar Baradwys fel cartref cychwynnol y bywyd ysbrydol a'r bywyd cymdeithasol a theuluol, sef y math o bwyslais a geir gan Milton a chan Oronwy.

Deuir yma at un o'r gweddau pwysicaf ar 'Molawd Môn', gwedd sy'n negyddu Awgwstaeth y gerdd i raddau helaeth, sef natur yr ymblethu rhwng Goronwy Owen ei hun a Môn. Un peth yw disgrifio'r cytgord bywiol sy'n bodoli rhwng Môn a'i thrigolion, peth arall eto yw'r ymblethu rhwng y bardd ei hun a'i Baradwys. Y peth mwyaf trawiadol ynglŷn â'r darlun o Fôn, gredaf i, ynghyd â chyd-destun diamheuol Gristnogol y darlun, yw'r modd y mae Môn yn fwy na darn o dir, yn fwy hyd yn oed na darn o Baradwys – mae Môn yn bodoli fel grym personoliaethol ac ysbrydol ynddi ei hun. Ffordd wan iawn o ddisgrifio'r peth yw dweud fod Goronwy yn personoli Môn. Y mae'n gwneud hynny mewn ffordd sy'n ei dyrchafu yn rym llywodraethol yn y tir, yn ei

gwneud yn 'arglwyddes', yn 'feistres', yn 'unbenesaidd'. Mae peth digon tebyg yn digwydd yn 'Paradise Lost', lle y mae Natur, dro ar ôl tro, yn cael ei disgrifio yn nhermau grymusterau personoliaethol, grymusterau sy'n arglwyddiaethu a rheoli. Ond peth ar chwâl yw'r personoli hwn ar Natur yn 'Paradise Lost'; ni cheir dim sydd mor gryno uniongyrchol a phendant â'r llinellau a geir gan Oronwy. Y mae personoliad Goronwy yn fwy nerthol fyth o gofio mai sôn am ddarn penodol o dir y mae, nid sôn, megis Milton, am haniaeth y bu beirdd ar hyd yr oesoedd yn ei phersonoli mewn rhyw ffordd neu'i gilydd.

Creu brenhines bwerus o Fôn felly, a hynny mewn llinellau mawreddog sy'n atseinio gan rym argyhoeddiad y bardd. Mae Awgwstaeth yr ymdriniaeth eisoes ar chwâl, yng ngrym goddrychol y personoli; ond fe'i chwelir yn llwyr yn y cam nesaf, lle y mae ysbryd Môn yn mynd yn rhan o Goronwy Owen ei hun, ac uniaethu'n digwydd rhwng y bardd a'i Baradwys:

Clywaf arial i'm calon
A'm gwythi, grym ynni Môn ...

Mae 'arial' a 'grym ynni' Môn yn gweithio yn y bardd a'i wneud yn 'graffrym ... a'r fron yn frwd'; a than eu dylanwad y mae'n fwy na bardd, y mae'n 'ddewin': 'cany's Dewin wyf'. Rhagfynegi sydd mewn syniad fel yna, rhagfynegi'r 'Rhamantiaeth gyfriniol', os caf fathu term, a gewch chi gan Wordsworth, a chan T. H. Parry-Williams mewn cyfnodau diweddarach. 'Nes mynd o'u hanfod i mewn i'm hanfod i' meddai ef am fynyddoedd Eryri, a sôn yn yr un modd yn union y mae Goronwy am hanfod ysbryd Môn yn mynd yn rhan ohono yntau.

Nid ceisio honni yr wyf nad bardd yn y traddodiad Awgwstaidd oedd Goronwy. Dweud yr wyf yn hytrach fod label fel yna weithiau'n annigonol, bryd arall yn gwbl gamarweiniol. Y mae'n gwneud y tro yn iawn ar gyfer 'Awdl y Gofuned' neu 'Cywydd y Gwahodd', lle y ceir portreadu gweddol syml ac uniongyrchol ar fywyd diddig sy'n ddaearol ac yn ddichonadwy. Y mae'n llai digonol ar gyfer 'Cywydd y Maen Gwerthfawr' neu 'Bonedd a Chyneddfau'r

Awen', lle y mae unrhyw roddion a ddaw, i'r dyn mewnol y tro hwn, yn ddibynnol ar, ac yn is-wasanaethgar i, ddibenion Duw ei hun. Yma, yn 'Molawd Môn', mae Duw yn ymyrryd ym myd dynion, ac yr ydym yn cerdded at y ffin honno lle y mae trefn a rheolaidd-dra dyn a natur, sail y canu Awgwstaid, yn cael eu llyncu gan rymusterau trosgynnol, boed y rheini'n hanfod o Dduw neu o ddychymyg a theimladau dyn ei hun. Y grymusterau hynny – ac yn achos Goronwy, rhai Cristnogol a chyn-Ramantaidd ydynt – sy'n rheoli 'Molawd Môn' a 'Cywydd y Farn Fawr', ei ddwy gerdd fawr.

-
- ¹ J. H. Davies, *The Letters of Goronwy Owen* (Caerdydd 1924), 12. Cyfeirir at y llyfr o hyn ymlaen fel LGO.
- ² LGO, 12.
- ³ Gweler trafodaeth John T. Shawcross yn *Milton 1732-1801* (Llundain a Boston 1972), 26-9.
- ⁴ Gweler, er enghraifft, eiriau Ifor Williams yn *Meddai Syr Ifor*, gol. Melville Richards (Caernarfon 1968), 75.
- ⁵ LGO, 7.
- ⁶ LGO, 110.
- ⁷ Dyfynnir yn Jean Gillet, *Le Paradis Perdu' dans la littérature française* (Paris 1975), 24 troednodyn.
- ⁸ Dyfynnir yn John T. Shawcross, op.cit., 244.
- ⁹ LGO, 39.
- ¹⁰ LGO, 75-6.
- ¹¹ *Pope and Human Nature*, (Rhydychen 1988), 115.
- ¹² LGO, 116.
- ¹³ LGO, 7.
- ¹⁴ LGO, 7.
- ¹⁵ LGO, 178.
- ¹⁶ Wrth ddyfynnu o'r cywyddau, defnyddir y testun a geir yn Isaac Foulkes, *Barddoniaeth Goronwy Owen* (Lerpwl 1911). Cywirwyd yr orgraff yn ôl y galw.
- ¹⁷ Thomas Parry, *Gwaith Dafydd ap Gwilym* (Caerdydd 1963), 362.
- ¹⁸ John Spencer Hill, *John Milton: Poet, Priest and Prophet* (Llundain 1979), 109.
- ¹⁹ op.cit., 74.
- ²⁰ LGO, 80.
- ²¹ Gweler y drafodaeth yn Joseph E. Duncan, *Milton's Earthly Paradise* (Minneapolis 1972), 22.
- ²² op.cit., 189.
- ²³ op.cit., 220.
- ²⁴ *Ruin and Recovery of Mankind*, (iii, 373-8), yn *Works* (Leeds 1800).
- ²⁵ 11, 2. Gweler Duncan, op.cit., 281.

MARY OWEN YR EMYNYDDES

Un o nodweddion amlycaf emynyddiaeth Saesneg y bedwaredd ganrif ar bymtheg yw'r nifer mawr o emynau poblogaidd a gyfansoddwyd gan ferched. Cyfieithwyd rhai ohonynt i'r Gymraeg, a gwelir nifer ohonynt yn ein llyfrau emynau. Yn y *Caniedydd* presennol, ceir cyfieithiadau o emynau gan Sarah Adams, Charlotte Elliott, Frances Ridley Havergal, Cecil Frances Alexander, a Catherine Winkworth, ymhlith eraill. Mewn ysgrif a gyhoeddwyd yn weddol ddiweddar,¹ mae Ms Catherine Porteous yn nodi arbenigrwydd y gwragedd hyn. Nid merched encilgar, cyfyng eu gorwelion, mohonynt o gwbl ond merched eithriadol o flaengar yn eu hoes. 'Well-educated, forceful, and energetic, they wrote, lectured, organised, and campaigned for social reform and higher education for women.' Yr oedd nifer ohonynt hefyd o dueddfryd ysgolheigaidd. Er enghraifft, dysgodd Mrs Alexander, gwraig Esgob Derry, Wyddeleg, a chyfieithu i'r Saesneg yr emyn hynafol a adwaenir dan yr enw 'St. Patrick's Breastplate'. Nodwedd arall arnynt oedd eu hegni a'u hymroddiad i'r gwaith o gyfansoddi emynau. Mae helaethrwydd eu cynnyrch yn drawiadol.

Nid oes amheuaeth na welid yng Nghymru yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg egni ac ymroddiad tebyg mewn materion crefyddol a llenyddol. Mae swm cynnyrch y ganrif yn fawr, fel y gwyddys yn dda. Ond yng Nghymru, prin oedd y merched a oedd yn ymhél â chyfansoddi, boed ar bynciau crefyddol neu fel arall. Eithriad yn ei dydd oedd Mary Owen. Prin, chwaith, y gellir ei chymharu o ran ei chefnidir a'i hamgylchiadau â'r gwragedd a enwyd uchod. Yr oedd hi serch hynny yn gyfrannog o'r un dygnwch, dewrder, a dyfalbarhad ag a welir ynddynt hwy.

Ganed Mary Rees yn Llansawel, Morgannwg, yn 1796, ugain mlynedd wedi geni Ann Thomas ym Maldwyn. Pan oedd Mary yn ifanc iawn, symudodd y teulu i dŷ o'r enw y Graig, yn Llansawel, ac yma y maged hi. Lle tawel a phrin ei boblogaeth oedd Llansawel ei phlentyndod, ond fe fu hi, yn ystod ei hoes,

yn dyst i newid mawr ym mhatrwm cymdeithasol y fro. Nid oedd poblogaeth y plwyf i gyd yn 1782 ond 155; erbyn 1801 yr oedd yn 271; yn 1831, cyrhaeddodd 417, ac yn 1841, 612. Ond yn 1851, wedi dyfodiad y rheilffordd ac agor y gwaith haearn, yr oedd yn 1,737 ac yn 1871, rai blynyddoedd cyn marw'r emynydd, yr oedd yn 4,803 ac yn dal i gynyddu'n gyflym.²

Mae ei hanes crefyddol hi a'i theulu yn adlewyrchu'r newidiadau hyn. Yng nghyfnod plentyndod Mary, yr oeddid yn dal i gynnal achosion mewn tai annedd, a hynny yn aml yn wyneb gwrthwynebiad yr awdurdodau. Wedi hynny y daeth cyfnod y cynnydd mawr, a sefydlu capeli lluosog. Yn hanes teulu'r Graig, bu'n rhaid iddynt ymaelodi mewn eglwys a oedd rai milltiroedd o'u cartref i ddechrau, sef Maes-yr-haf, Castell Nedd; oddi yno symudasant i Soar, yn yr un dref. Yn ddiweddarach, bu'r teulu'n dal cysylltiad â'r Eglwys Annibynnol a sefydlwyd yn Llansawel, sef Bethesda. Soar, eglwys egniol iawn, oedd mam eglwys Bethesda.

Yr oedd David Rees, tad Mary, yn un o arweinwyr crefyddol y gymdogaeth. Sefydlodd achos yn y Graig, gan fynnu trwyddedu'r cartref at y gwaith. Dyddiad y drwydded yw 1 Ebrill 1809, a cheir copi ohoni yn *Hanes Eglwysi Annibynnol Cymru* (ii. 137). Hanai ei mam o deulu amlwg ym mhethau crefydd. Yr oedd ei mamgu, Catherine Dowle, yn berthynas agos i'r enwog Mathew Henry, a bu Henry Dowle ei mab yn bregethwr amlwg yng nghyffiniau Castell Nedd a Llansawel.³

Dysgodd Mary, yn blentyn, nifer mawr o emynau ar ei chof ar gyfer y gwasanaethau ar yr aelwyd. Yn ôl tystiolaeth ei merch, yr oedd ganddi gof nodedig o dda, a byddai'r gynulleidfa yn y Graig yn dibynnu llawer arni am emynau i'w canu. Lluniodd hefyd gasgliad bychan pwrpasol, yn ei llawysgrif ei hun. Cafodd Elfed weld y casgliad hwn, ond, hyd y gwn i, nid yw bellach ar gael. Dywed Elfed fod rhai o'r emynau a gynhwysir ynddo yn ddigon cyfarwydd, ond bod eraill bellach 'wedi cael eu hanghofio yn llwyr'. Y mae'n dyfynnu nifer o'r rhain yn ei erthygl, gan ychwanegu mai 'cymysglyd yw'r penhillion a ddyfynwyd ... (nid) oedd llawer o addurn ar bennill y cwrdd

gweddi ddechrau'r 19fed ganrif. Yn ei farn ef serch hynny yr oedd 'gwres' ynddynt.

Edrydd Elfed hefyd hanes tröedigaeth Mary, neu o leiaf, hanes ei hymddifrifoli crefyddol. Dyfynnaf ei ddisgrifiad byw ef o'r digwyddiad:

Fel llawer geneth fywiog, o gyrhaeddiadau uwch na'r cyffredin, yr oedd mwy o emynau yng nghof Mary Rees nag o argyhoeddiadau yn ei chalon. Yr oedd ynddi gryn lawer o ddiweidi diniwed, ac yr oedd hynny yn ei thueddu i fwynhau allanolion crefydd heb brofi grym duwioldeb. Ond daeth ei diwrnod iddi hithau. Yr oedd wedi mynd i Abertawe i wrando yr enwog Mathew Wilks yn pregethu yno bregeth flynyddol Cymdeithas Genhadol Llundain, a chymundeb ar ddiwedd y bregeth. Yr oedd y cymunwyr wedi gorlenwi'r adeilad, a'r gwrandawyr yn sefyll y tu allan, ac yn eu plith Mary Rees. Trefnwyd, fodd bynnag, i'r pregethwr sefyll yn y ffenestr, er mwyn cael ei glywed gan ddwy ran y gynulleidfa. Naill ai pregethai ar Raniad y Defaid a'r Geifr, neu ynte gwnaeth gyfeiriad at hynny yn ei bregeth: ac apeliodd yn ddifrifol at y gwrandawyr tu allan, gan ofyn ai ar law aswy y Barnwr y byddent yn y Farn? Methodd yr eneth ieuangc gael llonydd gan yr ymholiad: aeth adref â'r cwestiwn yn ei chalon: a rhoddodd ei hun yn fuan ar ol hynny yn llwyr i ofal y Gwr sydd yn Waredwr cyn bod yn Farnwr.

Awgrym Elfed yw mai atgof o'r profiad hwn a geir yn y pennill hwn o'i heiddo:

Arglwydd, Crëwr nef a daear,
Dywed i mi ar bwy law
Bydda'i'n byw y maith ddiderfyn
Oesoedd, yn y byd a ddawl
Rho amlygiad eglur imi,
Tra bo'i yma ar y llawr,
Fod fy meiau gwedi'u maddeu
Gan fy Meichiau, Iesu Mawr.⁴

Yn 1825, symudodd y teulu o'r Graig i Gastell Nedd, ac yn yr un flwyddyn, priododd Mary Rees â chapten llong o'r dref, Thomas Davies. Ganwyd iddynt ddwy ferch, Mary Ann a Sarah. Eithr fe'i trawyd hi wedyn gan golledion, yn un gyfres. Collwyd ei phriod ar y môr, ac yna, yn fuan wedyn, bu farw ei thad, a fuasai'n gefn ac yn gynhafiaeth iddi. Yna bu farw ei chwaer, yn wraig ifanc. Fe'i cafodd ei hun yn fam i ddau o blant bach, ynghanol y storm. Ond nid dyna ddiwedd ei phrofedigaethau. Yn 1836, priododd yr eilwaith â'r Parchedig

Robert Owen, gweinidog yng Nghwmafan gerllaw. Am ugain mlynedd wedyn, bu ganddi groes drom i'w chario, oherwydd aeth ei phriod i afael y ddiod. Yn ystod ei flynyddoedd olaf, crwydryn o alcoholiad ydoedd. Dychwelodd i'w gartref i farw yn 1857, a Mary Owen, yn raslon, a weinodd arno yn ei gystudd olaf.

Er mwyn ceisio deall y boen a'r loes a achosodd hyn i Mary Owen, a deall y pwysau cymdeithasol a oedd arni mewn oes na wyddai fod alcoholiaeth yn salwch, y mae'n werth sylwi ar yr agwedd meddwl a amlygir ym mywgraffiad Robert Owen yn *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru*.⁵ Dyrir awduron gofnodion bywgraffyddol, canmoliaethus heb eithriad bron, wrth drafod hanes yr eglwysi. Ond wrth ymdrin â hanes Sion, Cwmafan, dyma a geir:

Robert Owen. Yr oedd yn enedigol o Lanfyllin. Cafodd ei urddo yn Bwlchtocyn, Lley, sir Gaernarfon, Medi 12fed, 1820. Dywedir iddo fod yn barchus a thra defnyddiol yn sir Gaernarfon am rai blynyddau. Yn 1834 symudodd i Gwmafan, a bu yn lled dderbyniol yma nes i'r eglwys a'r ardal gael allan nad oedd yn bucheddu yn deilwng o gristion (sic). Wedi ymadael a Chwmafan bu am ychydig amser yn Carmel, Llansadwrn, ond er's rhai blynyddau cyn ei farwolaeth yr oedd wedi myned yn wrthodedig ym mhob man. Y mae wedi cael ei alw i roddi cyfrif o'i weithredoedd er's mwy nag ugain mlynedd bellach. Prin y mae cymeriad o'r fath yma yn haeddu sylw, ond gan ei fod ef a llawer eraill a grybwyllir gynym yn nglyn a gwahanol fanau, wedi bod mewn cysylltiad cyhoeddus a'r weinidogaeth, y mae cywirdeb hanesyddol yn galw arnom i wneyd rhyw gyfeiriad atynt.

Casglwyd ei hemynau ynghyd, a'u cyhoeddi, yn 1839. (Cafwyd argraffiadau wedyn yn 1840, 1841, a 1842.) Maent yn perthyn felly i'r blynyddoedd pan oedd hi'n ymdrechu i fagu'r plant, mewn hiraeth ar ôl Thomas Davies, ei thad, a'i chwaer, ac i flynyddoedd cynnar ei phriodas â Robert Owen. Yn sicr ddigon, gwelir ynddynt adlewyrchiad o erwinder ei bywyd yn ystod y cyfnod hwnnw.

William Williams, Caledfryn, a barodd eu casglu a'u cyhoeddi. Yr oedd ef yn gyfaill teuluol agos, fel y dengys yr hanesyn canlynol:

Ymhlith ei chyfeillion yr oedd Gwilym Caledfryn. Ryw adeg yr oedd Caledfryn wedi bod yn llawdrwm ar Robyn Ddu Eryri: cymerai hithau ran Robyn. Pan alwodd y gwr miniog yn y ty ryw dro ar ol y ddadl, cododd un o'r ddwy eneth a enwyd ar ei lin, a gofynnodd iddi adrodd pennill iddo. Adroddodd hithau y rhigwm pen bys oedd wedi glywed ar dafod ei mham:

Caiff Robyn Ddu Eryri
Gan bob dyn call ei barchu;
Ond Gwilym ffol o galed farn,
Yn wir ni chaiff mo hynny! ⁶

Nid oedd bywyd heb ei ysgafnder iddi, mae'n amlwg.

Mae copïau o *Hymnau* Mary Owen bellach yn brin iawn. Gwelodd Elfed gopi o'r argraffiad cyntaf, a argraffwyd gan P. Evans, Heol y Castell, Caernarfon, a hefyd gopi o'r pedwerydd argraffiad, a gyhoeddwyd gan Josiah Thomas Jones, Caerfyrddin. Copi o argraffiad 1840, a gyhoeddwyd gan Rees a Thomas, Llanelli, a welais i (Ll.G.C. B 1490). Yn argraffiad 1839, yr oedd 71 o emynau, a phennill anthem, ynghyd â rhagair gan Galedfryn; erbyn yr ail argraffiad, ceir 81 o emynau, yr anthem, a chyfres o benillion ar 'Ditlau Crist', ac ychwanegwyd at ragair Caledfryn gyflwyniadau gan W. Morris Glandwr a D. Rees Llanelli. Hyd y gallaf farnu, yn ôl tystiolaeth Elfed, yr un oedd cynnwys y ddau argraffiad a ddilynodd.

Mae Caledfryn yn ei ragair yn sylwi ar y ffaith mai prin yw'r merched a oedd yn mynd ati i gyfansoddi emynau:

Hoff fyddai gweled ychwaneg o wragedd crefyddol yn efelychu mwy ar y Gristionnes ostyngedig a hunanymwadol hon, drwy droi eu doniau a'u galluoedd at lesáu eu cydfforddolion tu a byd arall,

ac y mae'n ychwanegu y bydd 'darllen a chanu y rhai'n yn foddion i ddyddanu a chysuro y saint ar eu taith drwy yr anialwch'. Mae'r sylw hwn o'i eiddo yn crynhoi thema bwysicaf emynau Mary Owen, sef y cysur a'r diddanwch a geir yn Nuw ynghanol treialon byd. Mae'r emyn a ganlyn yn enghraifft o'i chanu ar y testun hwn (dau bennill yn unig, y cyntaf a'r trydydd, a geir yn y *Caniedydd*):

Er fod y tonau'n aml
Yn curo arna'i'n awr,
A'r gwyntoedd croes yn chwythu
Yn stormus ar y llawr;

Er dyoddef blin gystuddiau
Peth dros ddeng niwrnod yw;
Mae pob peth er daioni
I'r rhai sy'n caru Duw.

Er cael ergydion trymion
A chroesau amyl ri',
Nes bron a pheri weithiau,
Dy lwyr anghofio di;
Ond etto, drwy drugaredd,
Ceir nerth yn ol y dydd,
A chymhorth fel bo'r achos,
Ond i ni fyw drwy ffydd.

Am hyny byth, diolchaf,
Fy mod hyd heddyw'n fyw,
Er gwaetha' grym y gwyntoedd,
Fy nhad sydd wrth y llyw;
Af bellach drwy'r tymhestloedd,
Yn dawel yn ei law,
Nes taflo'r don ddiweddaf
Fi i'r porthladd dedwydd draw.

Yr Arglwydd sy'n teyrnasu,
Gwnaf ynddo lawenhau;
Fe geidw byth ei eiddo,
Yn nghanol byd o wae;
Effeithiau'n llygredigaeth,
Yw'r chwerwder o bob rhyw,
Na fydded i mi'n ynyfyd
Roi dim yn erbyn Duw.⁷

Byrdwn cyson ei chanu yw'r addewid am fyd gwell. Gobaith am nefoedd sy'n ei chynnal hi yn y byd hwn. Diwinyddiaeth dihangfa ei chyfnod sy'n llywodraethu ei meddwl. Iddi hi, megis i Bantycelyn, 'teganau gwael y llawr' yw pethau'r byd hwn; 'dianc' yw ei deisyfiad:

O Iesu mawr, pa bryd daw'r dydd
Y caf o'm rhwymau fyn'd yn rhydd,
A dianc i'r ardaloedd pell,
O fewn i furiau Salem well? ⁸

Credai'n ddiysgog yn atgyfodiad y corff. Yn ei nefoedd hi, bydd 'y llygradwy hwn yn gwisgo anllygredigaeth':

Tra fyddo 'nghorff i'n gorwedd
O fewn i byrth y bedd,
Rho i mi yno orphwys
Yn dawel yn dy hedd;
Ac yna pan ddihunwyf,
Wrth swm yr udgorn clir,

Yn gyflawn fe'm digonir
A'th ddelw di yn wir.

Er i fy nghnawd falurio
Ac uno â llwch y llawr,
Caf godi'n anllygredig
Pan gano'r Angel mawr,
Mewn gwisg o anfarwoldeb,
Sef haeddiant Adda'r ail,
A chydag ef deyrnasu
Rhyw oesedd rif y dail.⁹

Pan dry Mary Owen i fyfyrto ar berson Crist, cawn mai'r Crist croeshoeliedig sy'n mynd â'i bryd yn barhaus. Crist yn dioddef dan yr hoelion yw'r darlun a seriwyd ar ei meddwl a'i dychymyg:

Mi ganaf byth tra byddwyf
Am Iesu a'i farwol loes;
Griddfanau Gethsemane
Ac angau garw'r groes;
Dyoddefodd dan yr hoelion
Oen Duw yn llariaidd iawn,
A gwerthfawr waed ei galon
Dywalltodd un prydawn.¹⁰

Mae hi'n ymglywed â'r paradocs bythol fod clwyfau Crist yn dwyn iachâd i ddynion, ond pwysicach na hynny iddi hi yw'r ymdeimlad personol dwys fod archollion Crist yn lloches i'r unigolyn. Ceir y syniad gan Bantycelyn:

Yn dy glwyfau y mae bywyd
Tyllau'r hoelion yw fy nyth,

ac fe'i ceir hefyd yn amlwg iawn yn emynau Robert ap Gwilym Ddu, a gorlannwyd gan Galedfryn yn *Gardd Eifion* ddwy flynedd wedi iddo ddwyn emynau Mary Owen drwy'r wasg. O gofio'r dystiolaeth a ddyfynnwyd uchod am gyfeillgarwch Caledfryn a Mary Owen, gellir awgrymu, er na ellir gwneud mwy na hynny, i emynau Robert fod yn destun trafod rhyngddynt. Bid a fo am hynny, y mae tebygrwydd trawiadol rhwng pennill fel hwn o waith Mary Owen a rhai o emynau gŵr y Betws Fawr:¹¹

O am lechu yn y clwyfau
A agorwyd ar y pren;
Unig noddfa Fenaidd ydyw
'Rhwn ogwyddodd yno'i ben:
Mentraf arno,
Yna doed hi fel y del.¹²

O ddarllen drwy'r llyfrau emynau, fe welir fod 'rhyfedd' a 'rhyfedd-
odau' yn eiriau amlwg iawn gan emynwyr Cymraeg, a chan Ann Griffiths
efallai yn fwy na neb. Maent yn eiriau pwysig gan Mary Owen hithau. Dyry
fynegiant i ryfeddod bywyd yr Iesu ac arfaeth Duw, ac yn fwy fyth, i ryfeddod
y ffaith fod i bob unigolyn ei le yn yr arfaeth honno. Unwaith eto, gellir
ymglywed â dyfnder yr argyhoeddiad personol: megis yr oedd clwyfau Crist yn
cynnig noddfa iddi hi, fel unigolyn, felly y mae'r arfaeth hefyd yn beth unigol a
phersonol yn ei phrofiad:

Rhyfeddod pob rhyfeddod
Fy mod i heddyw'n fyw,
Er pechu fil o weithiau
A thori deddfau Duw;
Ond canmil mwy rhyfeddod
Os gwelir un mor ddu
O fewn Caersalem newydd
Ym mhlith y dysglaer lu.¹³

Fel y ceisiais ei awgrymu, adleisiol yw canu Mary Owen i raddau helaeth. O
ddarllen ei hemynau drwyddynt, mynych y clywir trawiadau emynwyr mawr y
Diwygiad Methodistaidd. Eu hieithwedd a'u syniadaeth hwy sy'n cynnal ei
hemynau hi. Eithr y mae ynddynt fwy na hynny hefyd. Cam mawr â Mary
Owen fyddai dweud nad yw ei hemynau yn ddim ond eco o emynau eraill. Y
mae didwylledd ei phrofiad hi ei hun, a grym ei hargyhoeddiad personol, yn
codi ei hemynau gorau i dir uwch. Dyma, yn sicr, guddiad cryfder ei phenillion
mwyaf cyfarwydd:

Dyma gariad, pwy a'i traetha?
Anchwiliadwy ydyw ef;
Dyma gariad byth ni ellir
Treiddio i'w ddyfnderoedd ef;
Dyma gariad gwyd fy enaid
Uwchlaw pethau gwael y llawr;
Dyma gariad wna im' ganu
Yn y tragwyddoldeb mawr.

Ymddiriedaf yn ei glwyfau,
Ymddiriedaf yn ei groes,
Ymddiriedaf yn ei gariad,
Cariad mwy nâ hwn nid oes;
Cariad lletach yw nâ'r moroedd,
Uwch nâ'r nefoedd hefyd yw;

Mwy rhyfeddaf yn dragwyddol
At anfeidrol gariad Duw.¹⁴

Cynhwyswyd emynau gan Mary Owen mewn nifer o gasgliadau yn ystod ail hanner y bedwaredd ganrif ar bymtheg a blynyddoedd cynnar y ganrif hon. Ceir rhestr ddefnyddiol gan Penllyn yn *Y Dysgedydd*, 1929, tud. 70. Erbyn heddiw, tri o'r prif gasgliadau sy'n cynnwys emynau o'i gwaith, sef *Y Caniedydd*, *Llawlyfr Moliant* y Bedyddwyr, ac *Emynau'r Eghwys*.

Yn llawysgrif rhif 4477 yn y Llyfrgell Genedlaethol, ceir nifer o bapurau yn ymwneud â Mary Owen, gan gynnwys nodyn Saesneg byr (diddyddiad) a ysgrifennwyd at ei merch Mary Ann. Cyfarch cyffredinol sydd ynddo: 'take care of yourself and keep up your spirits'. Arwyddwyd ef 'Your Affectionate Mother Mary Owen'. Ceir yma hefyd ffotograff o'r ddwy. Wynebaw cryfion sydd ganddynt, nid wynebaw heirdd, ac y mae'r ddwy yn drawiadol o debyg i'w gilydd.

Gwelir yma hefyd ddalen brintiedig yn cynnwys galarnad gan M. A. Davies ar ôl 'Miss Mary Jenkins, merch Mr a Mrs Jenkins, Llansawel, Sir Forganwg' a fu farw yn bedair ar bymtheg oed. Cân grefyddol, egwan ei dychymyg yw hi, yn mynegi'r sicrwydd 'y cawn etto gyd-gwrddyd/I ganu'n nghyfeillach yr Iesu o hyd'. Dywed nodyn ar waelod y ddalen mai hwn yw 'yr unig beth a gyfansoddodd' Mary Ann. Ceir ychwaneg o wybodaeth amdani mewn llythyr, dyddiedig 2 Mehefin 1943, a ysgrifennodd y Parchedig J. Luther Thomas, Cwmafan, at y Llyfrgell:

Mary Ann a roddes y wybodaeth i Elfed ac eraill am ei mam. Bu yn gwerthu Beibl Peter Williams i helpu tipyn ar ei bywoliaeth yn Briton Ferry. Bu hefyd yn cadw Llyfrgell dros un o weithfeydd B. Ferry. Claddwyd hi yn yr un fynwent a'i mam – mynwent plwyf Llansawel.

Fel yr awgrymais yn barod, y mae tystiolaeth Mary Ann yn hynod werthfawr, ac yn taflu goleuni arbennig ar gymeriad ac argyhoeddiadau personol ei mam. Bu Mary Owen yn ddygn a ffyddlon ym mhethau crefydd tan y diwedd. Yn ystod saith mlynedd olaf ei hoes, bu'n gaeth i'w chartref, ond trefnwyd fod cyfarfod gweddi i'w gynnal yn ei hystafell bob pythefnos, a deuai

gweinidog Bethesda yno i weini'r cymun iddi bron bob mis. Ymhlith yr hanesion a adroddir amdani, y mae hwn:

Ychydig cyn ei mharwolaeth gofynnai un cyfaill iddi: 'Mae eich tralodion a'ch cystudd wedi bod yn chwerw ac yn faith: pa fodd yr ydych yn teimlo dan y fflangell?' Atebodd hithau: 'Ni ddarfu i mi ond teimlo'r *wialen*: fe gymerodd fy Mrawd Hynaf ergydion trymaf y *fflangell*'.¹⁵

Bu farw'r emynyddes ar y chweched ar hugain o Fai, 1875. Pennill Saesneg sydd ar ei charreg fedd yn Llansawel:

Religion had her heart, her care, her voice, —
'Twas her last refuge, as her earliest choice:
To holy Anna's spirit not more dear
The church of Israel and the house of pray'r.

¹ 'Singing the praises of Women', *The Guardian*, 22 Rhag. 1982.

² Gw. David Davies, *History of Briton Ferry*, (Port Talbot, s.d.).

³ Daw nifer o'r ffeithiau personol am Mary Owen o ysgrif werthfawr Elfed, 'Mrs Mary Owen' yn *Y Geninen*, Gŵyl Dewi 1903, 17-20. Seiliodd ef ei waith ar sgwrs a gafodd â merch Mary Owen, Mary Ann.

⁴ Yr wyf yn dyfynnu'r pennill yn y ffurf y ceir ef ynnddi gan Elfed.

⁵ T.Rees a J.Thomas, Lerpwl 1872, ii. 128.

⁶ Elfed, art. cit., 19.

⁷ *Hymnau*, 10-12.

⁸ *Hymnau*, 26.

⁹ *Hymnau*, 30.

¹⁰ *Hymnau*, 36-7.

¹¹ Ceir trafodaeth ar le'r thema hon yng nghanu Robert gan Stephen J. Williams, *Robert ap Gwilym Ddu* (Caerdydd 1959), 24-5.

¹² *Hymnau*, 27.

¹³ *Hymnau*, 45-6.

¹⁴ Fe wêl y cyfarwydd fod fersiwn *Y Caniedydd* beth yn wahanol. Mae'r penillion yn ymddangos ar wahân yn *Hymnau*, 25-6.

¹⁵ Elfed, art. cit., 19.

CEIRIOG A CHYMRU

Ceiriog oedd bardd Cymru, bardd y Gymraeg: fel yna y gwelai ei gyfoeswyr ef. Fel yna hefyd y'i gwelai Ceiriog ei hun. Gwladgarwch oedd sylfaen ei ganu; canodd fwy ar y pwnc nag ar unrhyw bwnc arall. Wrth sôn unwaith am ei gerddi, a'u disgrifio fel plant iddo, gosododd ei flaenoriaethau ger ein bron: 'Fy *mblant fy hun* ydyw'r Caniadau ... yn nesaf at ofni Duw ac anrhydeddu y brenin, cânt garu eu gwlad a meddwl yn dda am eu hiaith a'u cenedl'.¹ Aeth y cerddi hyn yn syth at galon ei gyd-Gymry. Gwelsant hwy ynddynt ddarlun o Gymru a oedd yn cyd-fynd â'u teimladau a'u syniadau eu hunain, ac ymatebasant trwy roi i'r bardd a'i gerddi fri a phoblogrwydd i'w rhyfeddu. 'Yr oedd Ceiriog yn deall ac yn adnabod ei genedl i drwch y blewyn' meddai ei gofiannydd, Llyfrbryf;² 'yn ei gân, adnebydd Cymru ei llais ei hun' meddai O. M. Edwards.³

Gan hynny, y mae ceisio disgrifio a diffinio gwladgarwch cerddi Ceiriog yn dysgu llawer inni am feddylfryd Cymreig ail hanner y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Llefaru dros ei gydgenedl a wnaeth Ceiriog. Dywedodd Talhaiarn, bardd arall a bynciai ar destunau gwladgarol, na ddylai cerdd 'fod yn uwch nac yn is na chalon y genedl, neu byddis yn missio'r marc'.⁴ Deallodd Ceiriog hynny i'r dim, a tharo'r 'marc' dro ar ôl tro yn ei gerddi. Ymhle yn union y ceid y 'marc' hwnnw?

O ddarllen rhai o'r cerddi yn unigol, gellid tybio mai amhosibl yw gweld unrhyw batrwm neu syniadaeth bendant ynddynt, amgen na'u bod yn 'wladgarol'. Niwlog ac anniffiniedig yw'r hyn a fynegir ynddynt. Yn aml iawn gellir gosod y bai am hynny ar natur sylfaenol y cerddi. Geiriau a luniwyd i gyd-fynd ag alawon yw llawer iawn ohonynt, a gofynion mydryddol yr alaw sy'n gosod siâp ar y gerdd, nid gofynion unrhyw syniad neu weledigaeth brydyddol. Pan ddywedodd Ceiriog, yn yr englyn beddargraff a luniodd iddo'i hun, 'carodd eiriau cerddorol', dywedodd galon y gwir: caru geiriau

unigol a'u sŵn a wnaeth yn rhy aml, yn hytrach na charu geiriau yn eu cydberthynas â drychfeddwl arbennig. Y gair a welir amlaf, ond odid, yn ei ganeuon gwladgarol yw 'rhyddid'. Eithr unwaith y ceisir darganfod rhyddid i bwy, oddi wrth bwy, paham, ac i ba ddiben, y mae'r niwl yn cau amdanom. Dyna'r geiriau, er enghraifft, a luniodd i gyd-fynd â'r alaw 'Serch Hudol':

Gwel, gwel, y gadarn Wyddfa wen
Yn codi ei breninol ben
I dd'weyd fod Cymru'n rhydd!
O fryniau nawdd ein Rhyddid ni!
Rwy'n edrych arnoch yn eich bri,
"Rwy'n codi 'mreichiau atoch chwi!"
Gan oian, 'Cymru Rydd!
Ar uchel gopa Idris Gawr,
Ar Ferwyn a'r Plumlumon mawr,
Ac ar y creigiau is i lawr,
Awelon Rhyddid sydd:
Ac fel yr awel uchel gref,
Sy'n rhodio trwy gymylau'r nef,
Y Cymro hefyd, felly ef,
Mae'n rhydd, yn rhydd, yn rhydd! ⁵

Ond nid yw'r hyn sy'n wir am rai o'r cerddi unigol yn wir am y cerddi gyda'i gilydd, o'u hystyried yn gyfangorff. Doder at gorff y cerddi hefyd rai o'r sylwadau rhagarweiniol a beirniadol a geir yn ei lyfrau, ac at hynny wedyn, ystyrier gweithgarwch Ceiriog mewn meysydd eraill a gyffyrddai â'i farddoniaeth, a gwelwn batrwm yn ymffurfio, patrwm y mae modd i ni ei ddiffinio.

Yn y pwyslais a roddai ar garu'r genedl, plentyn ei oes oedd Ceiriog. I'r bedwaredd ganrif ar bymtheg y perthyn athroniaeth y 'bod cenhedlig', iddi hi y perthyn y syniad o genedl fel corff sy'n meddu nid yn unig ar nodweddion arbennig a gwahaniaethol, ond ar hawliau a dyletswyddau arbennig hefyd. Syniad a ddatblygodd yn yr Almaen yn ystod hanner cyntaf y ganrif oedd mai hanfod bodolaeth cenedl oedd y 'Volksgeist', ysbryd y bobl wedi'i fynegi yn ei diwylliant a'i harferion a'i thraddodiadau hi. O'r holl syniadau am natur gwlad a chenedl a gafodd sylw yn ystod y ganrif, ymddengys i mi mai yma y down agosaf at ddeall gweledigaeth Ceiriog. Lladmerydd 'Volksgeist' y Cymry ydoedd ef.

Yn *Cant o Ganeuon*, mae Ceiriog yn egluro gwerth alawon cenedlaethol Cymru. Maent yn werthfawr am eu bod yn fynegiant o ysbryd y genedl:

y maent wedi eu cysegru yn ein calonau, gan fyrdd o adgofion mewn perthynas i'n gwlad a'n cenedl. Mae ein tadau er's can cenedlaeth wedi eu canu mewn llawenydd a galar, ar ddyffrynoedd a mynyddoedd ein bro. Mae ein mamau wedi eu suo o oes i oes i fabanod ar eu bronau; ac y mae helyntion gwladol, buddugoliaethau dewrder, cwympiad cedyrn, a rhestr fawr o hanes personau a phethau ganrifoedd yn ol, wedi eu cario i lawr i ni, trwy yr alawon hyn.⁶

Gwelodd Ceiriog Gymru yn ei chyfanrwydd diwylliannol. Ymddiddorodd yn ei hiaith, ei hanes, ei chrefydd, ei cherddoriaeth, ei thraddodiadau, ei harferion, ei thirwedd a'i golygfeydd, ie a'i hwiangerddi a'i chwaraeon plant hyd yn oed, ac y mae ei weithgarwch yn ddrych o'r weledigaeth hollgynhwysol hon. Yr oedd y cyfan hyn yn rhan o'r darlun, ac ni fynnai ymwrthod â'r hanesyn neu'r hwiangerdd ddistatlaf, oherwydd yr oedd Cymru yn fyw ynddynt hwy yn ogystal ag mewn pethau mawreddog.

Ym marn Ceiriog, gallai'r pethau hyn, a oedd yn fynegiant o ysbryd y genedl, fodoli ar wahân i'r iaith Gymraeg. Byddai gennym wlad i'w charu wedi i'r iaith ddistewi a mynd yn fud:

Pur wladgarwch, rhinwedd yw
A roed yng nghalon dynolryw:
Os aiff yr iaith Gymraeg yn fud,
Caiff Saesneg ganu: Oes y Byd
I bur Wladgarwch Cymru fyw.⁷

Credai y gallai'r mwyaf hanfodol Gymraeg o'n cynhyrchion diwylliannol ni, y gynghanedd ei hun, barhau heb yr iaith:

Barnwyf y bydd y gynghanedd byw pe bai y Gymraeg yn marw. Y bydd yn hawdd ei himpio mewn cyflwr anmherffaith ar ganghenau y Saesneg ... Yr wyf yn gobeithio y bydd i bob Cymro o hyn i ddydd brawd, os bydd iddo ysgrifenu caneuon Saesneg o gwbl i'r dyben o gael eu canu ar ein prif alawon, y bydd iddo gadw ei olwg ar *gynghanedd*. Ystyriaf y tir hwn yn un anmhrisiadwy. Dyma fan lle geill caneuon Cymreig yn yr iaith Saesneg gadw i fyny eu cenedloldeb eu hunain er gwaethaf y cyfnewiad mawr sydd yn bygwth arnom.⁸

A phan ddaw bardd mawr y Cymry ryw ddydd, i 'ddangos ein syniadau ar glawr gwlad, yng ngŵydd pobloedd ac ieithoedd eraill'⁹ fe ddichon mai yn

Saesneg y bydd yn llunio'i gerddi. Ond bydd 'calon ei gydbobl' yn dal i guro er hynny:

Fe allai hefyd, y bydd yr hen Gymraeg wedi myned i ffordd yr holl ddaear o henaint a musgrellni, cyn cyfyd ei seren ef ar Wyllt Walia, ond y mae yn neddf pethau iddo ddod ryw bryd, oblegid *rhaid* i genedl mor farddonol, a gwlad mor ramantus yru allan ei blaguryn mawr. Dyn fydd ef a *gynrychiola galon* ei gydbobl ...¹⁰

Dyweddodd un o gyfeillion a chyd-Fanceinwyr Ceiriog, y cenedlgarwr diwyro hwnnw, R. J. Derfel, beth digon tebyg. Mewn erthygl yn dadlau achos Prifysgol i Gymru, a honno'n Brifysgol Gymraeg, cawn ganddo'r geiriau hyn:

Os ydym, fel Cymry, yn ormod o Saeson i ddysgu pethau Cymreig yn Gymraeg, dysgwn bethau Cymreig yn Saesneg. Hyd yn oed â chaniatáu yr â'n gwlad rywbryd yn Seisnig, ni ddylem esgeuluso ei hanes a'i llenyddiaeth, yn hytrach dylem eu cadw yn loyw, a'u paratoi i ddod yn Saeson gyda ni pa bryd bynnag yr awn yn Saeson ein hunain.¹¹

Nid prysuro tranc y Gymraeg oedd bwriad Ceiriog nac R. J. Derfel wrth siarad fel hyn, wrth reswm. I'r gwrthwyneb, y mae gwaith y ddau, drwodd a thro, yn ddrych o'u hewyllysgarwch tanbaid tuag ati. 'Pe gallwn, mi sicrhawn oes y byd i'r iaith Gymraeg. Mae llawer iawn o bethau eraill a wnawn, pe gallwn; ond nid enwaf ragor ohonynt yn awr: hwn a gaiff fod yn faen clo yn bresennol – Anfarwoldeb i'r iaith Gymraeg',¹² meddai R. J. Derfel. Yn hytrach, adlewyrchu y mae eu geiriau ddwy wedd ar syniadaeth y cyfnod. Y gyntaf yw'r hyn y buwyd yn ei drafod eisoes, sef bod i galon y Cymry, yr ysbryd neu'r Volksgeist a gâi fynegiant yn ei diwylliant cyfan hi, fodolaeth a oedd yn annibynnol ar yr iaith. Yr ail yw'r gred gyffredinol mai marw fyddai hanes y Gymraeg yn y pen draw, er gwaethaf ei ffyniant ymddangosiadol hi. Yr oedd bron filiwn o bobl, mwy nag erioed o'r blaen, yn ei siarad hi, fel y dywed Ceiriog ei hun wrthym; ond er i eiriau R. J. Derfel 'oes y byd i'r iaith Gymraeg' droi yn slogan poblogaidd, slogan gwag, diargyhoeddiad ydoedd i lawer yng Nghymru yn ail hanner y ganrif ddiwethaf. Tua diwedd ei oes, canodd Ceiriog gân sydd gyda'r dristaf yn ei waith i gyd. Yr oedd mewn pwl o ddigalondid ar y pryd wedi colli hen gyfaill iddo, Glan Alun. Eithr y mae mwy na hiraeth personol yn y gân goffa a ganodd iddo; gwelir ynddi hefyd

anhapusrwydd dwfn un a wêl y gymdeithas a'i magodd yn dadfeilio o flaen ei lygaid. Cofia am Glan Alun yn dod i bregethu 'i bentre'm genedigaeth', a myfyria ar y newid iaith a ddigwyddodd oddi ar hynny:

Pan roddaist bregeth Seisnig i foddio'r mawrion wŷr,
Fe gadwodd nain o'r oedfa rhag ofn y syrthiai'r mur!
Ond dan y bregeth Saesneg fe safodd nhaid fel dur;
Pa iaith sydd yno heddyw? er gofid ac er cur,
Saesneg i gyd Glan Alun, Saesneg, Saesneg pur!

Y mae'r pennill nesaf yn ddadlennol. Yn sgîl diflaniad yr iaith, gwêl Ceiriog fod newid wedi digwydd hefyd yn ysbryd y bobl. Lladdwyd y peth byw gyda'r iaith:

Beth bynag ydyw'r achos, does yno fawr o dân,
Yn yr hen areithfa heddyw; mae'r bobol ar wahân
Oddiwth eu hiaith naturiol – pob gweddi a phob cân
Yn marw ar y wefus, mewn geiriau meinion mân;
A marw ar ol eu gilydd y mae'r hen Gymry glân!¹³

Yn ei ddigalondid, cafodd weledigaeth a oedd yn rhydd o'r optimistiaeth wag y byddai yn ei harddangos fel arfer gerbron y byd. Gwelodd mai rhyngweithiad cymdeithas arbennig, ei hiaith, ei harferion a'i syniadau oedd y 'galon' y soniai amdani, ac na fyddai'r galon honno byw pe tynnid oddi wrthi yr hyn oedd yn rhan hanfodol ohoni.

Cipdrem ar y gwirionedd sylfaenol a lechai yng ngwaelodion bodolaeth Ceiriog a gawn yma. Llwyddai, bron bob tro, i osgoi gwirioneddau anghysurus o'r fath. Yn wir, credai y dylid osgoi canu'r hyn a allai roi dolur i'w ddarllenwyr. Nid peth a godai'n naturiol, pan fyddai hynny'n addas, oedd optimistiaeth iddo, ond ffordd o edrych ar y byd y dylid ei choleddu'n ymwybodol. 'Hyd y gellir, creder fod pob peth yn hardd, pob peth yn anwyl, a phob dyn yn *dda*'.¹⁴ Ac nid agwedd meddwl wedi ei gwreiddio yn optimistiaeth gyffredinol Oes Victoria mo hon chwaith mewn gwirionedd, er bod i hynny ei le yn y patrwm. Yn hytrach, codi a wnâi optimistiaeth canu gwladgarol Ceiriog o'r angen am gadw wyneb. Rhaid oedd gosod darlun arbennig o Gymru, darlun teg a gobeithiol, gerbron ei gydwladwyr a cherbron y byd – a'r 'byd', i bob pwrpas, oedd Lloegr. Corff o bropaganda

yw canu gwladgarol Ceiriog, a luniwyd, yn gyntaf, i oleuo'r Cymry ynghylch mawredd eu gorffennol, i ddwyn perswâd arnynt i ymfalchïo ym mhresennol eu gwlad ac i obeithio am ei dyfodol; yn ail, i geisio argyhoeddi'r Saeson hwythau y dylid parchu'r Cymry yn hytrach na'u pardduo; ac yn drydydd, i osod rhaglen ddiwylliannol a syniadol gerbron y Cymry a fyddai'n eu galluogi i gyd-fyw'n ddedwydd â'r Saeson.

Sylwn yn gyntaf ar y peth olaf hwn. Hanfod y rhaglen a gynigiai yw cymathu ac ymdoddi. Cofleidio dwy iaith a dau ddiwylliant yw ei neges. Pan luniodd Elfed ei draethawd ar Ceiriog ar gyfer Eisteddfod Genedlaethol Wrecsam, 1888, canmolodd yn arbennig y wedd hon ar bropaganda Ceiriog. 'Pan ganodd ef ei gynghor dedwydd – "Siaradwch y ddwy" – oni ragflaenodd y symudiad sydd ar droed i wneud plant Cymru yn Saeson heb iddynt beidio bod yn Gymry?' Mynnai Ceiriog bwysleisio fod undod llwyr yn bodoli rhwng y Cymro a'r Sais, a hynny yng nghysgod ymerodraethol Prydain Fawr:

... croeso go boeth gaiff y gelyn
A ddaw rhwng John Jones a John Bull
Bethbynag a ddaw o'r hil ddynol,
Fe fydd teyrnas Gwlad Prydain yn gre':
John Jones a John Bull ydyw'r bobol
Allant gadw'r hen fyd yn ei le.¹⁵

Drwy gymryd arno fantell Sais – ie, hyd yn oed y 'bugail bach' ar Fwllch Craig Ferwyn, sy'n mynnu ei fod yn 'Sais a Chymro, Syr',¹⁶ gallai'r Cymro deimlo ei fod yn aelod o'r genedl a oedd yn arwain y byd mewn grym a chyfoeth. Mae geiriau'r bugail yn adlais o eiriau Talhaiarn yntau: 'I am an Englishman too'. A holl sylfaen meddwl Ceiriog yw bod modd cael undod heb i Gymru golli ei chymeriad. Eithr y mae'r undod hwnnw yn dibynnu ar gymathu o du'r Cymro, ar ei barodrwydd ef i beidio â bod yn uniaith Gymraeg:

Wel dos i'r byd a llwydda
I anrhydeddu Gwalia;
Dysg iaith dy fam yn gyntaf un,
Ac wedyn iaith Victoria.¹⁷

Yr oedd gwladgarwch Ceiriog felly yn cynnwys y syniad o gymathu â'r Saeson yn emosiynol, yn wleidyddol, ac yn rhannol yn ieithyddol. Prin bod angen pwysleisio poblogrwydd y syniad. Y mae barddoniaeth a rhyddiaith y cyfnod yn llawn o ymhyfrydu yn y berthynas Brydeinig, ac o ymfalchïo yn llwyddiant y Frenhiniaeth a'r Ymerodraeth. Anodd iawn wedi'r cyfan oedd gwrthsefyll, yn emosiynol ac yn ymarferol, y fath rym. Cyfeiria Talhaiarn at 'the great English nation whose flag waves in every sea'.¹⁸ Onid gwell, meddai, yw i'r Cymry fod yn rhan ohoni? 'Perhaps it is better for us that Wales should now be an integral portion of the greatest nation in the world'.¹⁹ Felly'n union y gwelai Ceiriog hi, a'i gydwladwyr gydag ef.

Ar un olwg, nid yw'n syn i Geiriog ymaflyd yn frwdfrydig yn yr athroniaeth unoliaethol hon. Yr oedd amgylchiadau ei fywyd yn ei dueddbennu at hynny. Ni allai llanc a faged yn Nyffryn Ceiriog beidio â bod yn ymwybodol iawn o ddwy wlad, a'r rheini'n bodoli yn agos iawn at ei gilydd. Gall amgylchiadau fel hyn roi min ar ddieithrwch weithiau, ond yn achos Ceiriog ei liniaru a wnaeth. Yr oedd ei fam, Phoebe Hughes, yn lled rugl ei Saesneg, meddir, yn sicr yn fwy rhugl na mwyafrif ei chymheiriaid yn Llanarmon. Aeth John Hughes i Loegr yn ifanc ac ymsefydlu yno yn y ddinas y gellir yn deg ei hystyried yn brifddinas y Lloegr ddiwydiannol, bwerus, ymerodrol. Mwy na hynny, wedi iddo fynd i weithio ar y rheilffordd, daeth ef ei hun yn was i un o'r datblygiadau newydd a oedd yn hanfodol i ffyniant diwydiannol a masnachol Prydain. Dysgodd John Ceiriog Hughes edrych ar Gymru, os nad fel Sais, yna fel Cymro alltud a oedd yn un o ddinasyddion gweithredol yr Ymerodraeth.

Un o fanteision y syniad unoliaethol hwn oedd osgoi anghysur a pheryglon y meddylfryd gwrthryfelgar. Mae'r syniad y gallai Cymry Oes Victoria godi mewn gwrthryfel milwrol yn erbyn Coron Lloegr yn un cwbl chwerthinllyd, ond rhaid cofio ar yr un pryd bod gwrthryfel cenedlaethol yn y gwynt yn Ewrop ar y pryd. Cyfeiria Ceiriog ei hun yn ei gerddi at Cavour a Garibaldi, dau o arweinwyr y mudiad i greu Eidal unedig. Trwy derfysg

milwrol y crewyd yr Eidal. Gwyddai Ceiriog yn iawn hefyd am y terfysgoedd yn Hwngari, ac am y cenedlaetholwr alltud o arweinydd, Kossuth. Lluniasai R. J. Derfel bryddest i'r gwron hwnnw yn 1852, gan gipio gwobr Cymdeithas y Cymreigyddion ym Manceinion: un arwydd yn unig o ddylanwad yr Hwngariad ar dwf y meddwl cenedlaethol yng Nghymru. 'Yr oedd y gwladgarwr Hungaraidd bydenwog Kossuth fel seren oleu yn ffurfafen Ewrop wedi tanio llawer enaid a'r athrawiaeth anfarwol o "hawl pob cenedl i lywodraethu ei hunan" ' meddai Michael D. Jones mewn ysgrif ar 'Ymreolaeth i Gymru' yn *Y Celt* ym Mawrth 1890. Ac os oedd gwrthryfel cenedlaethol yn ffaith yn Ewrop, peth byw yng Nghymru oedd terfysgoedd cymdeithasol canol y ganrif, helyntion Beca a'r Siartiaid. Nid oedd a wnelo'r rhain yn uniongyrchol â chenedlaetholdeb, ond ar yr un pryd yr oedd elfen o wrth-Seisnigrwydd ymosodol ynddynt. Gwrthwynebai dilynwy'r Beca bod Saeson uniaith mewn swyddi yng Nghymru. Mynegodd un o'i meibion ei neges fel hyn:

it is shamful thing for us welshmen to have the sons of Hengist have a Dominion over us, do you not remember the long knives, which Hengist hath invented to kill our forefathers and you may depend that you shall receive the same if you will not give up when I shall give you a visit.²⁰

A theimlai Henry Richard yntau ryw orfodaeth i hanner ymddiheuro am fod y Cymry'n dal i gofio am Arthur, Myrddin, Brad y Cylyll Hirion, 'er mwyn cynnal ei ddadl mai Cymru oedd y wlad dawelaf a theyrngaraf ym Mhrydain a'r Ymerodraeth Brydeinig', chwedl Gwenallt.²¹ Nid anodd deall ei ymateb, o gofio y gallai Talhaiarn, hyd yn oed, gyfaddef ei fod unwaith yn coleddu teimladau ffyrnig o wrth-Seisnig: 'When a mere boy, I used to wish myself a warrior with a hundred thousand men at my command, that I might lick the Saxons into the sea, and regain possession of the fertile lands of our forefathers'.²²

Y mae, weithiau, ryw sŵn bach hanner ofnus yng ngeiriau Ceiriog. Y gwir yw ei fod yn ymwybodol y gallai teimladau gwrthryfelgar fod yn llechu ym mron y Cymro, a bod yn rhaid osgoi megino'r tân. Gwrandewch, er

enghraifft, arno'n cyfiawnhau'r ffordd yr ymdriniodd â chyflwyno mab Edward I i'r byd yn Dywysog Cymru yng Nghastell Caernarfon, yn 'Cantata Tywysog Cymru', (a luniwyd ar gyfer Eisteddfod Genedlaethol Caernarfon, 1862):

Barnu yr oeddwn fod y cyfarfod a fu rhwng Iorwerth I a'r pendefigion Cymreig yn drylawn o ddyddordeb, ac y buasai dwyn plot i amgylchiad mor bwysig, pan ymadawodd y deyrnwialen o ddwylaw ein tadau yn rhoi lliw y chwareudy ar un o'r darnau mwyaf cysegredig yn hanesyddiaeth ein hanwyl wlad. Hawdd iawn fuasai gwneyd plot; oblegyd fe addawyd tywysog Cymreig i ni – yn lle hyny cawsom fab y brenin Iorwerth. Yr oedd un boneddwr yn dywedyd wrthyf am wneud plot o'r twyll dichelddrwg hwn. Mae yn syn dweyd fod y Cymro hwnw yn un o ddeiliaid mwyaf teyrngarol Victoria, yn un o edmygwyr penaf y tywysog presenol, ac yn awyddus fel pob Cymro twymgalon arall am gadw yr Eisteddfod yn anrhydeddus. Eto nid oedd yn gweled dim allan o le yn y plot a gynygiai. Pe bai yr Eisteddfod am godi y genedl i wrthyrfel, y mae yn anhawdd meddwl am un cynllun mwy priodol i hyny na pherfformio y plot a gynygiai y boneddwr hwnw.²³

Gwyddai Ceiriog yn iawn fod i gof cenedl rym a allai gyffroi ei phobl. Ei ddewis ymwybodol ef oedd osgoi'r perygl hwnnw. Yr oedd ef am gynnig dehongliad arall ar hanes i'w gyd-Gymry, dehongliad oedd â'i wraidd yn yr angen am 'gadw ... yn anrhydeddus' gerbron y byd. Osgoi sôn am yr hyn oedd yn darfus neu'n anghysurus oedd un ffordd o wneud hyn, fel y gwelsom; ffordd arall oedd pwysleisio'r bendithion a ddeilliai o ymwrthod â'r ysbryd gwrthryfelgar. Dyna a wnaeth Talhaiarn yn ei awdl anfuddugol, 'Albert Dda', yn 1863:

Mewn gwledydd tramor gwelir gororau
Llawn o derfysg a'u llonaid o arfau . . .

Mae Llan a Thref mewn tangnefedd
Yn fannau clyd, heb ofn cledd.

Un o ddibenion Ceiriog wrth lunio 'Cantata Tywysog Cymru' oedd 'cydnabod y bendithion a dderbyniodd Gwalia trwy ei hundeb â choron Lloegr'.²⁴ Yr undeb hwn oedd i dra-arglwyddiaethu ar feddwl a dyheadau gwleidyddol y Cymro. Yr oedd pwysleisio hyn gerbron ei gyd-Gymry yn rhan o genhadaeth Ceiriog:

Fel Cymry gonest gadewch i'n ddweyd,
Mai ni ein hunain sydd yn gwneyd,

Ein gwlad i wrthryfela ...
Mae Iorwerth Lloegr am weinio'r cledd,
Am wneyd cyfamod a sefydlu hedd ...²⁵

A chofier nad heddychwyr mo Ceiriog. Gallai ganu llinellau fel 'Brydeiniaid!
dysgwch roi /Eich bysedd wrth y gwn' pan welai'n dda.²⁶ Yng nghyd-destun
Cymru y gwelai bethau'n wahanol. Yn y cyd-destun hwnnw, ufudd-dod a
theyrngarwch i'r Goron oedd popeth. Fel Henry Richard, cynnal delwedd yr
oedd: Cymru lân, Cymru lonydd. A phe llwyddai'r Cymry i fyw yn unol â'r
ddelwedd, yna caent eu gwobr mewn byd di-boen a diberygl:

Nid oes dim yn ein hanesiaeth ni, ar ol amser Owain Glyndwr, i
gyffroi y bobl i wrthryfel ... Dïolch i drefn yr Hollddoeth, gallwn
heddyw ganu faint a fynom o ryfelganau Cymreig ... heb fawr o berygl
angeu, na charchar, nac un math arall o gospedigaeth.²⁷

Eithr llechai ambell hedyn o wrthryfel hyd yn oed ym mron Ceiriog ei hun.
Yn awr ac yn y man, cawn gipolwg sydyn ar ryw wrth-Seisnigrwydd greddfoll
a oedd yn rhan o'i gyfansoddiad yntau:

Er mwyn ein twyllo, fel erioed,
Beth ddarfu'r Saeson croch ...²⁸

Mae'r 'fel erioed' bach yna'n dweud llawer, fel y gair 'gelyn' yn y
brawddegau hyn, lle y mae'n sôn am lunio geiriau Saesneg i alawon Cymreig:
'Ond gyda chaneuon Saesneg ... dyma ni y pryd hyny yn ymladd â'r gelyn ar
ei dir ei hun'.²⁹ Gwyddai Ceiriog yn dda ddigon mai creadigaeth ddedhol,
fwriadus oedd ei olwg ef ar hanes Cymru, creadigaeth a oedd yn anwybyddu
rhai ymatebiadau greddfoll, ymatebiadau a oedd yn rhan ohono yntau hefyd,
i ddigwyddiadau'r gorffennol a'r presennol fel ei gilydd.

Eithr fe ymatebodd ei gyfaill R. J. Derfel i ddigwyddiadau'r presennol
hwnnw, a chanu i gyffroi a wnaeth ef. Nid oes dim sy'n dangos yn gliriach
natur canu Ceiriog na chymharu ei gerddi ef â rhai o gerddi Derfel. Tua'r un
adeg ag yr oedd Ceiriog yn cyfansoddi 'Cantata Tywysog Cymru', yr oedd ef
yn llunio cân wrthryfelgar fel hon (o'i gasgliad Saesneg, *Songs for Welshmen*,
1865), dan y teitl 'Old Tollgates, I hate you':

I wish I could make you

A heap mountain high
On the top of old Berwyn
That I might apply
A spark that would swiftly
Reduce your bulk
And send your spirits
To Hades to sulk.

But that I can never
Accomplish, I know
And yet I will tell you
Be ready to go:
For yon grows a spirit
To be your foe
And he will demolish
You all with a blow.

A thra oedd Ceiriog yn llawenhau nad oedd ‘dim yn ein hanesiaeth ni ... i gyffroi y bobl i wrthryfel’, wele R. J. Derfel yn ymwrthod, yn y gerdd ‘Fy ngwlad, Fy ngwlad!’ â’r hyn a ystyriai ef yn ganu celwydd am Gymru. Celwydd, medd ef, yw i’r beirdd honni mai gwlad ddedwydd yw Cymru, canys nid y Cymry biau hi o gwbl, ond y meistri tir:

Tra byddo ein gwlad o gwr i gwr
Yn eiddo arglwyddi tir
Na chaned Cymro wladgarol gerdd
Heb ynddi frawddeg o wir;
Yn hytrach dadganner rhyfel gan
I gasglu y Cymry yn nghyd
I ymladd a’r gelyn am y tir
Nes enill y wlad i gyd.³⁰

Pwrpas canu’n wladgarol i R. J. Derfel felly yw ‘dadganu rhyfel gan’ a’r rhyfelgan honno yn ymwneud â’r presennol peryglus, nid â’r gorffennol pell. Yn sicr, bwriad gwahanol iawn oedd i’r rhyfelgan yng ngolwg Ceiriog, fel y gwelsom: yr unig deimlad y mynnai ef ei gyffroi oedd gwladgarwch niwlog – cynnes, bid siŵr, ond amhenodol ac anymosodol. Lleisiodd R. J. Derfel ei brotest ar faterion y dydd – helyntion Beca, gormes y meistri tir, rhyddfrefniad a Rhyfel y Degwm – ac y mae’r brotest gymdeithasol yn un â’r brotest genedlaethol yn ei ganu. Trwy’r cyfan, ei fwriad oedd ennyn fflam gwrthryfel yng nghalonau ei gydgenedl:

Gymry, lledwch eich llygaid
A gwelwch eich sarhad

Teimlwch y beichiau trymion
A bwysant ar eich gwlad;
Unwch i godi baner
Baner y codi mawr –
Drylliwch y llyffetheiriau,
Taflwch bob baich i lawr.³¹

Ond ni fynnai R. J. Derfel hyd yn oed wrthryfela yn erbyn y Goron. ‘Yr ydym yn falch fel Cymry o’n Tywysog’ meddai.³² ‘*Ein Tywysog*’, sylwer. Deuwn yma at un o’r cysyniadau llywodraethol yn agwedd Cymry’r ganrif ddiwethaf at ein hanes, a phwnc y mae Ceiriog yn rhoi cryn sylw iddo. Os trown yn ôl am funud at ei ragymadrodd i’r Cantata, fe welwn sut y datblygodd y cysyniad. Y mae’n cydnabod mai ‘twyll dichelddrwg’ fu i Edward gyflwyno baban o Sais i’r Cymry yn dywysog. Ond ar yr un gwynt, y mae’n disgrifio’r digwyddiad fel un o’r rhai mwyaf cysegredig yn ein hanes. Gallai Ceiriog ddefnyddio’r gair ‘cysegredig’ am ei fod yn gweld gweithred Edward yn ddechreuad ar rywbeth tyngedfennol bwysig. Trwy’r weithred honno, sefydlwyd tywysogaeth ‘Gymreig’ a oedd yn dderbyniol i’r Saeson ac a allai, felly, dim ond i’r Cymry hefyd ei derbyn, arwain at ddau beth. Heddwch oedd un, y bywyd digynnwrf y rhoddai Ceiriog gymaint o bwys arno. Fel y dywed yn y gân ‘Tywysog Cymru’:

Diddymer cofion câd
Rhng teyrn a theyrn, a gwlad a gwlad,
Yr hen amseroedd gynt;
Llumanau ‘Undeb’ sydd
Ar dyrau Cestyll Prydain rydd,
Yn chwareu yn y gwynt.³³

Yr ail oedd bod sefydliad Cymreig yn cael ei greu, sefydliad a oedd yn cydnabod bodolaeth cenedl y Cymry. Nid oedd y ffaith mai Sais anghyfaith oedd y tywysog yn bwysig, o’i chymharu â’r ffaith fod Cymru, drwyddo ef, yn cael ei chydabod yng ngolwg y byd. Troes Tywysog Cymru, yng ngolwg Ceiriog a’i gyfoeswyr, yn symbol, nid o arwahanrwydd y Cymry mae’n wir – byddent yn ymgroesi rhag hynny – ond o’u harbenigrwydd a’u gwahanoldeb. Daeth y Tywysog yn ganolbwynt eu gwladgarwch Cymreig.

Peth digon naturiol, felly, oedd ceisio llunio Anthem Genedlaethol i Gymru, a'r Tywysog yn destun iddi. I'r diben hwn y lluniodd Ceiriog eiriau 'Tywysog Gwlad y Bryniau', oherwydd er bod 'Hen Wlad fy Nhadau' wedi ei chyhoeddi er 1858, ni ddaethpwyd i'w hystyried yn anthem genedlaethol am rai blynyddoedd, ac yn raddol, o ganol y saithdegau ymlaen, y digwyddodd hynny. Tybiaf hefyd nad 'Tywysog Gwlad y Bryniau' oedd ymgais gyntaf Ceiriog i lunio anthem. Yn ei ail gasgliad, *Oriau'r Bore*, a gyhoeddwyd yn 1862, ceir cân ganddo dan y teitl 'Hir Oes i'r Frenhines'. Lluniwyd hi ar yr alaw 'Hen Lan Meddwdod Mwyn', ac y mae'r hyn sydd gan Ceiriog i'w ddweud am yr alaw yn arwyddocaol: 'Mae hynafiaeth mawr, prydferthwch mawreddus a bythol-newydd a phoblogrwydd yr 'Hen Lan Meddwdod Mwyn' ar bob aelwyd Gymreig ... wedi achlysuero er's rhai blynyddoedd bellach, iddi gael ei galw yn fynych yn Anthem Genedlaethol Gymreig'.³⁴ Cyfansoddodd yntau eiriau a fyddai'n gweddu i anthem o'r fath. Un peth sy'n arwyddocaol ynglŷn â'r geiriau yw iddo neilltuo un o'r penillion ar gyfer Tywysog Cymru. Mae'r pennill yn adlewyrchu'r ymdeimlad o arbenigrwydd perthynas rhwng Cymru a'r Tywysog:

Mae calon Pumlumon yn adsain o bell,
A chreigiau'r Eryri yn d'weud, henffych well;
Maddeued cyfeillion os ydym ni am
Ro'i *Hir oes i'r Tywysog* yn anthem ei fam!
O bydded Brenines yr hen Ynys Wen
Yn fendith i'r ddaear tan fendith y nen,
Yn fendith i'r ddaear tan fendith y nen.

Ond ni ddaeth unrhyw boblogrwydd na sylw arbennig i ran y gân. Fel arall y bu hi yn hanes 'Tywysog Gwlad y Bryniau'. Daeth y fersiwn Saesneg, gan George Linley, yn eithriadol o boblogaidd yn Lloegr: 'Its success was stupendous and immediate. The new anthem became the musical feature of the London season' meddai'r *Kensington News* ym mis Ionawr 1870. Canlyniad cydweithio rhwng Ceiriog a'r cerddor Brinley Richards oedd yr anthem. Cawn hanes y cyfansoddi gan Ceiriog:

The National Eisteddvod held in Carnarvon Castle, August 26th to 30th 1862, was brought to a close by performing Owen Alaw's "Prince of Wales Cantata" (published by R. Hughes & Son). I had written this Cantata at the request of the General Council of 'Yr Eisteddfod', to commemorate the birth of the first Prince in that castle, referring to the coming of age of His Gracious Majesty Albert Edward, our present illustrious Prince. On the morning following the Eisteddvod Mr Brinley Richards and myself happened to call at the same time at the office of the "Carnarvon and Denbigh Herald", to obtain that day's paper containing full report of the National festival and the evening concerts.

He congratulated me for having written the words of the cantata, which, he stated had given him some satisfaction. I replied that my share of honour could be but small, and attributed the immense success of its performance, firstly to the composer of the music, secondly to the enthusiasm then existing generally throughout the United Kingdom on the advent of the coming of age of his Royal Highness the Prince of Wales. The ability of the choir and the historical associations of the place where the Cantata was performed were also referred to. This led to further conversation, during which one of us said that His Royal Highness was not only coming of age, but was reported in the papers to be married shortly to the Princess Alexandra of Denmark. The Principality, since its union with England, had no appropriate National Anthem, but the high tide of overwhelming enthusiasm was approaching, and we decided to have something to launch, for there was a tide for songs as well as fortunes. I then expressed a wish that Mr. Richards would kindly compose music to suitable words for a national song, which I would endeavour to furnish him. The words were forwarded in due course, and were shortly returned to me with the music. Llew Llwyfo and several friends of mine sang them in public concerts for two months before the English version was written. In fact the song was intended to be purely a Welsh one, and the idea of obtaining an English version was an after-thought which naturally suggested itself to the composer when he was about arranging with the publishers to buy the copyright.³⁵

Cyfranogai Ceiriog ei hun o'r 'high tide of overwhelming enthusiasm' o blaid y Tywysog, a defnyddiodd ei ganeuon yn bur helaeth i hyrwyddo'r brwdfrydedd hwnnw. Yr hyn y dylid ei bwysleisio yw mai brwdfrydedd o blaid Cymru ydoedd yn y bôn, yn ôl ei ffordd ef o edrych ar ddatblygiad hanes.

Ystyriai Ceiriog felly fod y digwyddiad hwn yng Nghaernarfon yn un o binaclau hanes Cymru, a'r lles a ddeilliodd ohono yn ddigon i wneud iawn hyd yn oed am golli'r Llyw Olaf:

Yn nghanol prudd-der mawr

Llewelyn olaf aeth i lawr,
Fel machlud haul prydawn;
Ac i'r dyfodiant du,
Am deyrn edrychai Cymru gu
Yn anobeithiol iawn.

Ond ni bu'r dwyster hwnw'n hir;
Yn Arfon cododd un
Rodd win i galon Gwalia dir,
Gan ddyweud 'Eich dyn, Eich dyn'.³⁶

Pinacl mawr arall Hanes Cymru oedd dyfodiad y Tuduriaid i'r Orsedd – a sylwer, yn y dewis a wnaeth Ceiriog o ddigwyddiadau hanes, fod y ddau yn y bôn yn ymwneud â'r un peth, sef uno Cymru a Lloegr dan y Goron. Pwysleisio undeb y ddwy wlad y mae, eto fyth. Y tro hwn, wrth gwrs, y mae un gwahaniaeth sylfaenol: gweld Cymru'n cael goruchafiaeth y mae Ceiriog yn awr, a hynny'n unol â'r ffordd y bu beirdd a haneswyr Cymru'n edrych ar y digwyddiad hwn drwy'r cenedlaethau. Neilltuodd ddwy o'i gerddi hir i drafod yr hanes (yn ogystal â'r gân fer 'Maes Bosworth'). Yn y 'Rhiangerdd' 'Syr Owen Tudor a Chatrin o Ffrainc', pwysleisir mai arwyddocâd priodas y ddau yw bod y ffordd yn cael ei pharatoi at y fuddugoliaeth fawr oedd i ddod: 'y fath fendith i Gymru, y fath fendith ar deuluoedd York a Lancaster a'r byd, ydoedd terfyn y garwriaeth a goffeir yn y Rhiangerdd hon'.³⁷ Yn 'Syr Rhys ap Thomas' yr un yw'r byrdwn:

Bosworth goronodd ein brenin ni
Bosworth derfynodd Ryfelau'r Ddeuros:
Bosworth ddechreuodd ein gwladol fri ...³⁸

Ac yn yr Olysgrif i'r gerdd, fe gawn gip unwaith eto ar sylfaen ei athroniaeth hanesyddol: 'Yn nghoroniad Harri'r Seithfed ar y maes ... y dechreuodd ein cyfnod dedwydd o dan y goron Brydeinig'.³⁹ Dedwyddwch yr uniad yw ei neges waelodol o hyd ac o hyd.

Ar ben hynny, yr oedd pob gronyn o gysur y gellid ei gynnig i Gymry'r bedwaredd ganrif ar bymtheg yn seicolegol bwysig. Cenedl wedi ei maeddu oedd hi, gan y sen a'r anghlod a fwridd arni yn gyson gan y Saeson. Y mae Hywel Teifi Edwards wedi ymdrin yn olau eisoes â rhai o gerddi Ceiriog, 'Myfanwy Fychan' ac 'Alun Mabon' yn arbennig, fel ymateb anuniongyrchol

i'r beirniadu a fu ar safonau moesol a chymdeithasol Cymru yn y Llyfrau Gleision.⁴⁰ Ymatebodd Ceiriog yn uniongyrchol hefyd, yn 'Carnfradwyr ein Gwlad'. Pymtheg oedd Ceiriog pan ymddangosodd y Llyfrau yn 1847. Yn ail lyfr Ceiriog, *Oriau'r Bore*, 1862, yr ymddangosodd y gerdd. Nid ymateb ar y pryd ydyw felly, ond prawf o'r ffaith fod y Llyfrau Gleision yn dal i ddolurio'r Cymry flynyddoedd yn ddiweddarach. Pan gyfansoddodd Ceiriog 'Carnfradwyr ein Gwlad' ymateb yr oedd mewn gwirionedd i ddarn o hanes. Hanes diweddar, bid siŵr, ond hanes a oedd eisoes wedi magu peth o arwyddocâd myth, a hwnnw'n fyth a oedd yn gweithredu'n nerthol yn ymwybyddiaeth genedlaethol y Cymry. Oherwydd hyn, peth naturiol i Ceiriog (ac i R. J. Derfel o'i flaen) oedd gosod y Llyfrau Gleision yn llinach y mythau brad eraill a fodolai yn hanes Cymru. Ac am unwaith mewn cerdd gyfoes neu led-gyfoes ei chefnidir, fe adawodd Ceiriog i deimladau gwrth-Seisnig gael mynegiant:

Mae brâd a thwyll tan fantell gras,
Yn epistolau'r Llyfrau Glas:
Ac o'm rhan i, fe ro'wn goffad
O'r 'tri ysbiwŷr' mewn Triad brad.

Mae mil fel Medrawd, y dyddiau hyn
Yn troi i ochri llu'r 'March Gwyn',
Os na ryfelant, hwy wawdiant wlad
Ac iaith fawreddus eu mam a'u tad.⁴¹

Eithr nid yn ymosodol fel hyn, ond yn ofnus ac yn hunan-amddiffynnol yr ymagwedda Ceiriog fel arfer tuag at y Saeson. Dôi pob agwedd ar fywyd y Cymry dan y lach yn y cyfnod: eu hanes, eu hiaith, eu crefydd, eu moesau, eu deallusrwydd, eu Heisteddfod. Dyma i chi gŵyn Rowland Williams o Fynydd Helygain, 'Goronva Camlann', er enghraifft, yn 1846 (cyn cyhoeddi'r Llyfrau Gleision, sylwer; nid yn y fan honno y cychwynnodd y peth):

In whichever of the three kingdoms a poor Celt may have been born, he can scarcely take up an English newspaper, but he finds himself and his birth and kin either disparaged, or, by implication, annihilated.⁴²

Dychanwyd gwrth-Gymreigrwydd y Saeson gan R. J. Derfel yn 'Peter Simple's Excursion to Wales'. Sais ar daith yng Nghymru yw Peter, yn arddangos ei ragfarn a'i dwybra ym mhob gair a lefara. Dyma ei agwedd at yr iaith Gymraeg, er enghraifft:

But I have my opinion yet,
That Welshmen ought at once forget
Their ancient native language:
Whoever use it in the church,
Should be rewarded with the birch,
Which any one could manage.
But not the slightest doubt have I
The Welsh will very shortly die ...⁴³

Ond wyneb-yn-wyneb â barn y Saeson am Gymru a'r Gymraeg nid dychanu a gwrthymosod oedd ymateb greddfod Ceiriog, er iddo unwaith ddychanu gwaseidd-dra'r Cymry tuag at y Sais dwad yn eu plith yn 'Laurence Lowe'. Rhyw edrych dros ei ysgwydd ar y Saeson y mae o hyd. Y mae rhywbeth yn ymgreiniol drist, er enghraifft, yn y ffordd y cyflwynodd un o'i lyfrau: 'To Alfred Tennyson Esq., Poet Laureate, as a tribute of respect to his talent, and gratitude for the noble manner in which he has treated the Cymric Legends'.⁴⁴ Hyd yn oed wrth lunio geiriau Gymraeg i alawon Cymreig, rhaid gofalu na roddir lle o gwbl i'r Saeson wawdio. 'Os gellir hefyd bydded y llinell gyntaf yn hawdd ei chyfieithu i'r Saesneg ... y mae papurau Saesneg a chyfieithwyr trwstan yn ein gwlad'.⁴⁵ Ac fel un o blant ysbrydol oes Victoria, gofidiai Ceiriog fod y Saeson yn difrio Cymru oherwydd ei thlodi:

... Eglwys fach dlawd
Oedd i'r Saeson yn wawd ...⁴⁶

meddai mewn un man. Yn sicr, un o ddyheadau mawr Ceiriog oedd gweld Cymru yn cyfranogi o gynnydd materol a diwydiannol y cyfnod:

O dowch â'r graig i'r ffwrnes dân
Gwnawn Gymru fach yn llawn ei banciau,⁴⁷

neu, yn amddiffynnol ei dôn eto fyth:

A ddywedaist ti fod Cymru'n dlawd
Am fod ei Llanau'n llonydd?
A thithau'th hun yn cloddio, frawd,
Ym mryniau aur Meirionydd!
Mae mwy o gyfoeth tan dy droed,

Na ddaeth i galon dyn erioed,
Anwiredd mwy erioed ni wnawd –
Na ddywed byth fod Cymru'n *dlawd*.⁴⁸

Mewn llinellau fel y rhain y mae'r darlun o Gymru yn un gwahanol iawn i'r darlun a goleddir fel arfer o Gymru Ceiriog. Mewn gwirionedd canodd Ceiriog i ddwy Gymru. Cymru 'Nant y Mynydd' oedd un, y Gymru a drosglwyddwyd i'n hymwybyddiaeth ni gan delynegion fel hon, gan 'Alun Mabon', a chan ganeuon tebyg y genhedlaeth o delynegwyr poblogaidd a ddilynodd yn ôl traed Ceiriog. Cymru'r dychymyg yw hi i raddau helaeth, ffrwyth awydd oesol dynion am Arcadia, y baradwys wledig ddihalog:

Yn ein hoes, byw'n hoew'n hir
Allan o'r Wlad ni ellir

meddai Ceiriog.⁴⁹ Yn ei achos ef, porthwyd y dychymyg gan hiraeth am Gymru. Yng nghanol mwg a mwrllwch Manceinion, hawdd oedd i'r galon ehedeg yn ôl i harddwch a thawelwch Llanarmon. Fe'i porthwyd hefyd gan bethau eraill. Un ohonynt oedd y darlun rhamantaidd o Gymru oedd yn ffasiynol gan rai llenorion Saesneg. Daethant i Gymru ar ddiwedd y ddeunawfed ganrif a dechrau'r ganrif ddilynol fel gwŷr yn teithio i wlad bell, a rhyfeddu at ei harddwch dieithr, mynyddig hi. Yr oedd mynyddoedd yn ffasiynol yng ngolwg rhamantwyr yr oes. Gwyddai Ceiriog yn dda am draddodiadau'r teithlyfrau hyn. Ymhlith y rhai y bu'n eu darllen yr oedd *Tours of Wales* Thomas Pennant, *Beauties of England and Wales* Thomas Rees, a'r *Vale of Clwyd Handbook*, Clarke. Mae i 'Wyllt Walia' le yn ei ganu yntau.

Bu beirniaid yn dueddol o amau diffuantrwydd Ceiriog pan ganai ei hiraeth am y Gymru wledig, fynyddig hon, ac yn wir, y mae digon o dystiolaeth iddo fwynhau ei fywyd ym Manceinion yn anghyffredin. Cwmniaeth ddifyr lawen oedd bwysicaf iddo ef, ac ym Manceinion y cafodd honno. Fel y dywedodd yn *Y Bardd a'r Cerddor*, 'Nid oedd oesau bugeiliol ac amaethyddol mor ffafriol i ddigrifwch ag ydyw yr oes hon, sydd mor lawn (sic) o gyfarfodydd a chwmnïau dyddan'.⁵⁰ Ym mlynnyddoedd olaf ei oes, wedi iddo ddychwelyd i Gymru, hiraethai am y bywyd hwnnw. Dywedodd

yn 1882 fod Manceinion ‘yn fath o baradwys boreu oes’. ‘Pan oeddwn yn byw yn eich dinas ardderchog’ meddai wrth aelodau Cymdeithas Lenyddol Moss Side, ‘yr oeddwn bob nos yn breuddwydio am feusydd, dolydd, a mynyddoedd Cymru, ac am hen gymdeithion y dyffryn tawel lle’m magwyd. Ar ol dyfod yn ol i’r hyn a elwir gennych chwi yn Walia Wen ac yn Wlad y Gân, prin y bûm flwyddyn ar fin yr Hafren yng ngodreu gwyrddleision Pumlumon, nas dechreuais freuddwydio am Fanchester, a phrin y mae noswaith yn pasio er’s pymtheg mlynedd na byddaf yn ymweled â chwi, ac â’ch heolydd godidog ar adenydd cwsg, ac yn ymddiddan â llawer un nad ydynt o gwbl ar dir y byw.’⁵¹

Yr oedd hiraeth am Fanceinion yn beth byw, oedd, ond peth digon byw hefyd oedd yr hiraeth am y Gymru wledig. Nid creadigaeth lenyddol yn unig ydoedd. Yr oedd Ceiriog yn canu teimladau’r galon ar y pryd. Yr hyn sy’n rhaid ei dderbyn yw mai calon gyfnewidiol oedd honno. Go brin y gellir amau bod argyhoeddiad gwirioneddol y tu ôl i ‘Gywydd Llanidloes’ dyweder: y mae hoen ac afiaith diamheuol yn y ffordd y cofleidiodd Ceiriog y Gymru wledig pan ddaeth yn ôl iddi.

A beth bynnag oedd cymhellion a theimladau Ceiriog y dyn, saif y greadigaeth farddonol, y darlun o Gymru fel Arcadia, yn ei hawl lenyddol ei hun. Mae hi’n rhan hanfodol, ac arhosol, o ganu Ceiriog. Ond y Gymru arall yn ei ganu fu prif bwnc y ddarlith hon. Nid Cymru’r dychymyg a’r hiraeth mo honno, ond y Gymru yn y byd, a rhaid oedd iddi ddysgu byw dan gysgod ‘y pren mawr breninol, yr hwn sydd yn estyn ei gangenau hyd eithafoedd y ddaear’.⁵²

¹ *Cant o Ganeuon*, 72. Daw’r dyfyniadau o waith Ceiriog o’r tair cyfrol omnibws a gyhoeddwyd gan Hughes a i Fab, Wrecsam, 1911.

² *John Ceiriog Hughes* (Wrecsam 1911), 60.

³ *Tro Trwy’r Gogledd*, gol. Thomas Jones (Wrecsam 1958), 90.

⁴ Dyfynnir gan J. Glyn Davies, *Burns ac Ingoldsby* (Wrecsam 1931), 13.

⁵ *Oriau’r Hwyr*, 14.

⁶ 43.

⁷ *Oriau Eraill*, 83.

-
- ⁸ *Y Bardd a'r Cerddor*, 11.
- ⁹ *Cant o Ganeuon*, 44.
- ¹⁰ *ibid.*
- ¹¹ D. Gwenallt Jones (gol.), *Detholiad o Ryddiaith Gymraeg R.J.Derfel*, (Dinbych 1945), 80.
- ¹² *ibid.*, 133.
- ¹³ *Oriau'r Haf*, 120.
- ¹⁴ *Y Bardd a'r Cerddor*, 40.
- ¹⁵ *Oriau Eraill*, 76.
- ¹⁶ *ibid.*, 74.
- ¹⁷ *Oriau'r Bore*, 9.
- ¹⁸ *Gwaith Talhaiarn* (Llundain 1855), 408. (Araith yn Eisteddfod y Fenni, 1853).
- ¹⁹ *ibid.*, 390. (Araith yn Eisteddfod Rhuddlan, 1850).
- ²⁰ Dyfynnir gan D. Gwenallt Jones, *op.cit.*, 31.
- ²¹ *ibid.*, 31.
- ²² *loc.cit.*, 408.
- ²³ *Cant o Ganeuon*, 130-1.
- ²⁴ *ibid.*, 170.
- ²⁵ *ibid.*, 123.
- ²⁶ *Oriau'r Hwyr*, 103.
- ²⁷ *Y Bardd a'r Cerddor*, 35.
- ²⁸ *Yr Oriau Olaf*, 135.
- ²⁹ *Y Bardd a'r Cerddor*, 11.
- ³⁰ *Caneuon* (Manceinion 1891), 16.
- ³¹ *ibid.*, 31.
- ³² D. Gwenallt Jones, *op.cit.*, 132.
- ³³ *Oriau'r Bore*, 99.
- ³⁴ 126.
- ³⁵ *Oriau'r Haf*, 14.
- ³⁶ *Oriau'r Bore*, 96.
- ³⁷ *Yr Oriau Olaf*, 2.
- ³⁸ *Oriau Eraill*, 34.
- ³⁹ *ibid.*, 36.
- ⁴⁰ *'Mysfanny Fychan' ac 'Alun Mabon'*, Darlith Flynyddol Asgell Addysg Bellach y Preseli, 1977 (Aberteifi 1978).
- ⁴¹ *Oriau'r Bore*, 124.
- ⁴² Dyfynnir gan Roland Mathias, yn *Dathlu*, R. Gerallt Jones (gol.), Yr Academi Gymreig, 1985.
- ⁴³ *Songs for Welshmen* (Bangor 1865), 52.
- ⁴⁴ *Oriau'r Hwyr*, 3.
- ⁴⁵ *Y Bardd a'r Cerddor*, 7.
- ⁴⁶ *Yr Oriau Olaf*, 17.
- ⁴⁷ *Cant o Ganeuon*, 16.
- ⁴⁸ *ibid.*, 23-4.
- ⁴⁹ *Oriau Eraill*, 57.
- ⁵⁰ *Y Bardd a'r Cerddor*, 20.
- ⁵¹ Gw. Hywel Teifi Edwards, *Gŵyl Gwalia* (Llandysul 1980), 183.
- ⁵² *Y Bardd a'r Cerddor*, 12.

ELFED: EMYNYDD YN EI OES

Nid i'n Cymru ni y perthyn Elfed. Wrth i mi baratoi'r ddarlith hon yr ymateb a gawn, gan y canol oed yn ogystal â'r hen pan soniwn am y testun, oedd 'Fe gefais siglo llaw ag Elfed' neu 'Fe glywais Elfed yn pregethu sawl tro', a'r sôn wedyn, bron yn ddi-ffael, am y llais swynol i'w ryfeddu a oedd ganddo. Mae'r presenoldeb corfforol yma gyda ni o hyd rywsut, heb sôn am bresenoldeb gair a meddwl drwy'r emynau. Mae'r emynau hynny yn rhan o wead cof ac ymadrodd nifer fawr ohonom, yn arbennig felly y rheini a faged gyda'r Annibynwyr. Pa ryfedd hynny, o gofio bod dros bedwar ugain o'i gyfansoddiadau yn *Y Caniedydd* (1961) a mwy na hynny wedyn, dros gant, yn *Y Caniedydd Cynulleidfaol Newydd* (1921). Ond fe all yr agosrwydd hwn fod yn gamarweiniol. Mae cant ac un ar ddeg o flynyddoedd wedi mynd heibio er pan sefydlwyd Elfed ym Mwcle.[§] Yn 1880, yr oedd Elfed, nid yn blentyn ym Mlaen-y-coed, ond eisoes yn cychwyn ar ei ofalaeth gyntaf. Yn weinidog ifanc, prynodd 'fwy nag un pâr o ddillad' gan Daniel Owen, 'gydag ambell ymgom yn yr ystafell fechan yng nghefn y siop'.¹ Bywyd cyfnod Daniel Owen a ffurfiodd Elfed, a chariodd gydag ef, drwy ei oes faith, lawer iawn o nodau diwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Cafodd Elfed bedair blynedd eithriadol o hapus yn gweinidogaethu ym Mwcle. Ymwelodd â'r eglwys am y tro cyntaf ym mis Mawrth 1880, ac aeth yno am yr eildro ym mis Mai. Mae'n disgrifio'r ymweliadau hyn yn ei atgofion mewn geiriau sy'n ei ddangos 'ar ei elfedeiddiaf', a defnyddio ymadrodd Tegla:²

Ym mis Mawrth yr oedd cuwch ar Foel Famau heb nemor wên haul:
ond gwên oedd ar y moelydd a dyffryn Alun fis Mai. Gwelais bob
gwedd a lliw ar y Foel Famau a'i thŵr, am rai blynyddoedd ar ôl hyn:
clywais ambell hwyrnos sŵn dwfn mud o'r tu cefn iddo, y dywedid mai

[§] *Darlith Flynyddol Cymdeithas Emynau Cymru am 1991, a draddodwyd ddydd Mercher, 7 Awst 1991, ym Mhabell y Cymdeithasau ar faes Eisteddfod Genedlaethol Bro Delyn.*

atsain ydoedd o ddrycin pell ar y Werydd. Ond bum hefyd ar ei gopa ynghanol mwynder haf a phêrarogl y grug a blodau'r uchelfeydd. Nid yw byth wedi mynd allan o'm bywyd.

Daeth yr alwad, a chredais mai dyna arweiniad cyfrin Ragluniaeth; ac nid oes gennyf le i amau tiriondeb ei llaw na diddosrwydd ei haden.³

Bu cyfnod Elfed ym Mwcle yn gyfnod o gynnydd a ffyniant yn hanes ei eglwys. Ymserchodd yr aelodau ynddo ef, ac yntau ynddynt hwythau.⁴ Eu henw cynnes a chyfeillgar hwy arno oedd 'the lad', a daliodd i ymweld â'r eglwys am flynyddoedd hir wedyn. Cyfnod o ymffurfio ydoedd i Elfed, ac o ddilyn ei hanes yn ystod y blynyddoedd hyn gwelwn sefydlu patrwm, patrwm arwyddocaol iawn o ystyried ei lwybr i'r dyfodol.

Ym Mwcle y cyfansoddodd ei emyn cyhoeddedig cyntaf. Emyn diolchgarwch am y cynhaeaf ydyw, a luniwyd ar gyfer cystadleuaeth yn *Cyfaill yr Aelwyd*, yng ngwanwyn 1881. Elfed a enillodd, gydag emyn sy'n dechrau fel hyn:

O! Dywysog pob daioni,
Yn dy law mae troion byd;
Yn dy gariad a'th haelioni,
Treigla'm heinioes trwyddi gyd;
O gynhauaf i gynhauaf
Llawn yw'r byd o'th ddoniau di;
Heulwen haf ac oerni'r gauaf
A gydweithiant drosom ni.⁵

Prin bod yn yr emyn lawer o nodau'r Elfed aeddfed, ond y mae'n rhagredegydd i gyfangorff yr emynau mewn ffordd arall. Emyn achlysurol ydyw, un o'r lliaws a gyfansoddwyd gan Elfed i gyflawni dibenion ymarferol ym mywydau eglwysi ac unigolion. Fe ddywedodd Simon B. Jones mai 'meddwl cynulleidfaol' oedd gan Elfed.⁶ Hynny yw, meddai, roedd yn meddu ar 'y ddawn ryfeddol honno ... i dynnu cynulleidfa ato i gydfeddwl ag ef, yn ei bregethau a'i emynau'. Yn sicr, un o nodweddion amlycaf emynau Elfed yw eu gallu i gyfannu cynulleidfa drwy sôn am y profiad a'r dyhead amgyffredadwy. Emynau'r credadun cyffredin yw ei emynau ef, nid emynau'r enaid ysig ar wahân. Perygl rhai beirniaid fu dibrisio'r emynau oherwydd hynny. Mae'n wir na all emynau Elfed fyth gystadlu ag ysblander rhai o emynau Ann Griffiths,

dyweder. Chwilio'r profiad anghynefin a wnaeth hi, ceisio ymgyrraedd at yr anhraethol. Oherwydd natur y chwilio, ymestynnodd gortynnau mynegiant i'r eithaf a chawn feiddgarwch llachar, mewn meddwl a mynegiant. Mae'r beiddgarwch mynegiant hwnnw yn bwydo ar feiddgarwch y meddwl, ac fel arall; a phan ddown wyneb yn wyneb â'i gwaith hi, ni allwn ond dilyn o hirbell, a chydabod arucheledd y wisg a'r cynnwys fel ei gilydd. Cydnabod, heb allu rhannu'r profiad na'i amgyffred.

I Elfed, yr oedd rhannu profiad yn un o ddibenion sylfaenol emyn. Nid beirniadu emyn, ond ei ganmol, oedd dweud ei fod yn ddefnyddiol. Iddo ef, yr oedd tynnu'r cyffredin yn nes at Dduw yn waith tra chymeradwy. Yr oedd cyffredinolrwydd profiad iddo yn un o'r meini prawf:

Pan gyfyd dyn i ganu mewn cynulleidfa y mae i dywallt ei enaid i drysorfa gatholig o fawl. Y mae'n canu, nid yn unig *gydag* eraill, ond hefyd *dros* eraill; ac nid yn unig dros eraill o'i gylch yn y capel ond dros rai nad ydynt yno. Y mae yn aelod o'r Eglwys Lân Gatholig trwy'r holl fyd, a dylai fawrhau braint yr aelodaeth aruchel honno. Os na theimla ei fod ef ei hun yn 'oedi'n nychlyd' ar lan yr afon ddofn, gall feddwl yn dirion a gweddigar am rywrai sydd, a chanu drostynt – canu *dros* y rhai sy'n methu canu hwyrach – ac eiriol ar eu rhan wrth ganu ... Nid unawd enaid yw emyn, ond rhan o gytgan côr nas gall neb ei rifo na'i weled gyda'i gilydd – ond Duw.⁷

Canu cân y côr a wnaeth Elfed, a gwneud hynny'n argyhoeddiadol urddasol; a gosododd ei batrwm yn gynnar.

Yn ail, pan ddaeth Elfed i Fwcle, fe'i gosododd ei hun ar lwybr a barodd iddo dreulio'i oes yn byw mewn dau ddiwylliant a dwy iaith. Eglwys Saesneg oedd ym Mwcle, ac ymhlith y gynulleidfa yr oedd y ferch ifanc o dras Albanaidd, Mary Taylor, a ddaeth ymhen ychydig flynyddoedd yn wraig iddo. Canlyniad hynny fu mai Saesneg oedd iaith ei aelwyd, a maged ei blant yn ddi-Gymraeg. Hyd yn oed ar ddiwedd ei oes, ac yntau erbyn hynny yn byw ym Mhenarth, ac yn briod â'i drydedd wraig, Mary Davies, merch un o'i aelodau yn King's Cross, Saesneg oedd iaith y defosiwn teuluol, a ddi'r darlleniadau fel arfer o gyfieithiad Moffatt.⁸ O Fwcle fe aeth Elfed i Hull, a phan ddychwelodd i Gymru yn 1891, i Eglwys Saesneg y Park, Llanelli, yr aeth. Yr oedd wedi

treulio pedair blynedd ar hugain yn y weinidogaeth cyn derbyn gofalaeth Gymraeg, ac yn Llundain, nid yng Nghymru, yr oedd honno.

Eithr, hyd y gellir barnu, nid oedd yn ymglywed ag unrhyw groesdynnu. Ni phoenid ef gan hiraeth nac ychwaith gan unrhyw ymdeimlad mai yng Nghymru yr oedd ei le. Perthynai i genhedlaeth nad oedd yn cydnabod Cymru a Chymraeg yn ddyletswydd. Damwain oedd Cymreictod i Elfed, ac i fwyafrif ei gyfoeswyr. Pan ddywedais ar y dechrau nad i'n cyfnod ni y perthyn Elfed, yr oedd hyn yn un o'r pethau oedd gennyf mewn golwg: rhyngom ni ac ef y mae chwyldro meddwl y mudiad cenedlaethol gwleidyddol. Hyd yn oed yn nhermau ei oes ei hun, dilynwr i'r Dr Lewis Edwards oedd Elfed, nid i Emrys ap Iwan neu R. J. Derfel.

Y gwir yw, wrth gwrs, na welodd unrhyw angen am ymboeni ynghylch pethau o'r fath. Yr oedd y Gymraeg yn ddiogel, ac Anghydfurfiaeth Gymraeg ar ei gorsedd, pan oedd Elfed yn ŵr ifanc a chanol oed. Pan gynhaliwyd ei wasanaeth sefydlu ym Mwcle, daeth ei dad yno o Flaen-y-coed, ynghyd â thri neu bedwar o ddiaconiaid yr eglwys gartref. Ni ddeallodd tad Elfed ond ychydig eiriau o'r bregeth.⁹ Ni sy'n gweld chwithdod y sefyllfa honno, nid cenedlaeth Elfed; gweld yr angen am hyrwyddo'r Saesneg a wnaent hwy ynddi, nid gweld troi cefn ar y Gymraeg.

Nid troi ei gefn yn fwriadol ar Gymru a wnaeth Elfed, serch hynny. Digwyddiad oedd hi mai o Fwcle y daeth galwad bendant iddo ar derfyn ei gyfnod yng Ngholeg Caerfyrddin. Yr oedd un neu ddwy o eglwysi Cymraeg wedi dangos peth diddordeb ynddo, ond ni ddaeth galwad, a phenderfynodd Elfed felly dderbyn cynnig yr eglwys Saesneg. O hynny ymlaen, llywiwyd ei ddyfodol gan ei amgylchiadau teuluol, i raddau helaeth, a pharodd yr amgylchiadau hynny i'r alwad o King's Cross, pan ddaeth, fod yn un anodd penderfynu yn ei chylch.¹⁰ Camgymeriad hefyd fuasai tybio mai alltud dieithr i Gymru oedd Elfed. Yr oedd y galwadau arno o Gymru, i bregethu ac i bwyllgora, yn ddjarhebol fynych, a threuliai lawer iawn o'i amser felly yn gwasanaethu yn Gymraeg, yng Nghymru. Er byw yn Llundain, yr oedd Elfed

yn dywysog yn ei wlad ei hun, ac fel y dywedodd R. T. Jenkins am yr Eisteddfod Genedlaethol, ac ethol D. R. Hughes, Llundain, yn Ysgrifennydd ar ei Chymdeithas, a hynny mor hwyr â 1934: 'yn y cyfnod hwnnw, ni ddychmygodd neb nad o Lundain y *dylid* ei llywio!'¹¹

Plethu'r ddau ddiwylliant a'r ddwy iaith i'w gilydd, yn ei fywyd personol, yn ei weinidogaeth, yn ei fywyd cyhoeddus ac yn ei ysgrifeniadau a wnaeth Elfed. Yr oedd y plethu hwn yn beth bwriadol ganddo; yn sicr ddigon, nid gwadu'r Gymraeg oedd ei amcan:

Dante, dos i'w ddilyn,
Shakespeare, tro i'w fyd,
Cofia Bantycelyn
Yr un pryd.

Perthyn y mae Elfed i'r un ysgol o feddwl â Cheiriog yn hyn o beth. Yn Eisteddfod Wrecsam 1888, eisteddfod lwyddiannus iawn iddo, enillodd Elfed ar draethawd beirniadol ar waith Ceiriog, a fuasai farw flwyddyn ynghynt. Mae'n terfynu'r traethawd drwy sôn am Geiriog fel bardd gwladgarol: 'yr oedd yn nofio ar dônau y llanw gwladgarol sydd yn cryfhau yn Nghymru bob dydd.'¹² Gwelodd beth o'r proffwyd yn Ceiriog:

Os cododd Ceiriog y llen lwydoer oddiar Gymru Fu, safodd hefyd yn y ffenestr ddeheuol i weled gobeithion Cymru Fydd. Pa faint o'r cyffrôad presenol sydd wedi ei rag-lewyrchu yn ei farddoniaeth ef? Pan ganodd ef ei gynghor dedwydd – 'Siaradwch y ddwy' – oni ragflaenodd y symudiad sydd ar droed i wneud plant Cymru yn Saeson heb iddynt beidio bod yn Gymry? ¹³

'Llanw gwladgarol', 'gobeithion', 'cyffrôad' a welai Elfed yng Nghymru yn 1888, a gwelodd ddysgu Saesneg yn rhan o'r patrwm gobeithiol hwnnw. Mewn gwirionedd, yr oedd gobaith i'r dyfodol yn gyweirnod i'w waith i gyd. Yn ei bregeth 'Planu Coed', y dewiswyd ei theitl ar gyfer ei gasgliad o bregethau, pwysleisir i Abraham weithredu mewn ffydd a gobaith drwy blannu coed: '*Abraham, yn ei hen ddyddiau, yn planu coed, ac yntau yn ddim ond pererin yn y tir ... Abraham yn ei hen ddyddiau, yn planu coed – nid blodau ... Abraham yn planu coed, ac yn eu gadael i ofal Duw.*' Dyna rai o bennau'r bregeth: pregeth haws ei llunio yn awyrgylch nawdegau'r ganrif ddiwethaf nag yn nawdegau'r ganrif

hon. Peth ystyriol, ymwybodol oedd y gobaith hwn i Elfed, nod amgen ei gyfnod. Credai y dylid gorseddu gobaith mewn emynau, er mwyn eu gwneud yn llais gwirioneddol i brofiad eu hoes:

Y mae yr Eglwys Gymreig heddyw yn byw yn helaeth ar emynyddiaeth y gorphenol. Y mae emynau diweddar yn brin ac yn deneu ... Adlais ddiflanol o emynyddiaeth y ddeunawfed ganrif yw y nifer ddibwys o emynau gynyrchwyd yn ddiweddar, yn lle llais byw, penderfynol, y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Nid ydym wedi cael un Binney i'n dysgu i blygu yn wylaidd syn yn yr olwg ar y 'Goleuni Tragwyddol'; nac un Alford i'n galw gyda '*Forward be our watchword*' i adael ofn y diffydd, a gweled goreu Duw a dyn yn y dyfodol; ac ni chawsom un Newman i weddio gyda ni am arweiniad yr 'hawddgar oleuni.' Y mae Eglwys Crist yng Nghymru yn disgwyl.¹⁴

Yn yr un ffordd ffyddiog, obeithiol, yr edrychodd Elfed ar le'r Gymraeg a'r Saesneg yng Nghymru.

Pan edrychir ar restr gyflawn o weithiau Elfed,¹⁵ un peth sy'n taro dyn ar unwaith yw pa mor gyfartal, yn ieithyddol, ydoedd swm ei gynnyrch. Mae ei gynnyrch yn gyfartal hefyd o ran natur y gwaith a gyhoeddodd yn y ddwy iaith: ceir barddoniaeth, emynau, pregethau, ysgrifau, cofiannau, trafodaethau hanesyddol, gweithiau defosiynol, gwaith golygu, oll yn y Gymraeg a'r Saesneg. Ni ddewisodd neilltuo'r naill iaith na'r llall i feysydd arbennig yn unig. Mae'r hyn sy'n wir am ei waith yn ei gyfanrwydd yn wir hefyd am ei waith yn y maes emynyddol, ac yma, gwelir y cydblethu'n digwydd amlycaf yn y pwyslais a roddodd Elfed ar gyfieithu a chyfaddasu emynau.

Cyfieithodd lawer, o'r Saesneg i'r Gymraeg ac o'r Gymraeg i'r Saesneg. Yr oedd cyflwyno emynau ac emynwyr Cymraeg i'r Saeson yn genhadaeth ganddo: lluniodd, ymhlith pethau eraill, gyfres o ysgrifau ar emynwyr Cymru i *Sunday at Home*, a'u cyhoeddi wedyn dan y teitl *Sweet Singers of Wales*. Mae'r llyfr bach hwn yn cynnwys nifer o enghreifftiau o'i waith fel cyfieithydd emynau, yn eu plith gyfieithiad nodedig o dda o 'Dyfroedd Bethesda' Thomas William. Nid cyfieithu syml sydd yma, ond ail-greu gwir awenyddol, a hynny gan gadw'n bur glos at y gwreiddiol. Mae hi'n werth dyfynnu enghraifft o'i waith cyfieithu, o'r Saesneg i'r Gymraeg y tro hwn, er mwyn cael cymharu'r fersiwn

gwreiddiol a'r cyfieithiad ochr-yn-ochr.¹⁶ Mae'r ddau fersiwn, ar wahân, yn bur gyfarwydd i'r rhan fwyaf ohonom:

There is a green hill far away,
Without a city wall,
Where the dear Lord was crucified,
Who died to save us all.

We may not know, we cannot tell,
What pains He had to bear;
But we believe it was for us
He hung and suffered there.

He died that we might be forgiven,
He died to make us good,
That we might go at last to heaven,
Saved by His precious blood.

There was no other good enough
To pay the price of sin;
He only could unlock the gate
Of heaven and let us in.

O dearly, dearly has He loved,
And we must love Him too,
And trust in His redeeming blood
And try His works to do.

Mrs C.F. Alexander

Draw, draw ymhell mae gwyrddlas fryn
Tu faes i fur y dref,
Lle'r hoeliwyd Iesu annwyl gynt,
O'i fodd, i'n dwyn i'r nef.

Ni wyddom ni, ni allwn ddweud
Faint oedd ei ddwyfol loes;
Ond credu wnawn mai trosom ni
Yr aeth Efe i'r groes.

Bu farw er mwyn maddau bai,
A'n gwneud bob un yn dda;
I ni o'r diwedd gael y nef,
Trwy'r gwaed a'n llwyr lanha.

Nid oedd ond Un yn ddigon da
I dalu pridwerth dyn:
Ni allai neb ddatgloi y drws
I'r nef ond Ef ei Hun.

Fe'n carodd, do, yn annwyl iawn –
O! carwn ninnau Ef;
Gan gredu yn rhinweddau'r gwaed
A gweithio gwaith y nef.

Fe welir pa mor agos y glynodd Elfed at y gwreiddiol. Eithr nid cyfieithiad prenaidd sydd ganddo o gwbl, ond emyn Cymraeg llyfn ei rediad a hyfryd i'r glust. Yn ei gyfieithiadau gorau megis yn ei emynau gwreiddiol gorau, nid anghofia Elfed ddisgyblaeth y bardd telynegol da ar fydr na'i feistrolaeth ar ymadroddi cynnil. Weithiau, wrth gwrs, cyfaddasiad a geir yn hytrach na chyfieithiad, ac y mae emyn mwyaf cyfarwydd Elfed, ond odid, 'Cofia'n gwlad, Benllywydd tirion', yn cynnwys adleisiau pendant o emyn Saesneg gan J. Reynell Wreford.¹⁷ Pa gydbblethu mwy sy'n bosibl rhwng dau ddiwylliant na bod emyn sy'n weddi dros genedl yn seiliedig ar emyn Saesneg?

Yr oedd cyfieithu yn un o bynciau canolog emynyddiaeth i Elfed. Ynghadw yn y Llyfrgell Genedlaethol ceir casgliad helaeth o nodiadau a wnaed gan Elfed ar gyfer y cyfeirlyfr mawr ar yr emyn Cymraeg y bwriadai ei gyhoeddi ryw ddydd.¹⁸ Mae'r lle a roir i gyfieithiadau, ac i gymharu fersiynau gwahanol weithiau hefyd, yn drawiadol. Mae'n bwysig pwysleisio yn ogystal nad cyfieithu Cymraeg/Saesneg yn unig oedd o ddiddordeb i Elfed. Neilltuir adran gyfan i drafod emynau'r Almaen, ac i fanylu ar gyfieithiadau i'r Gymraeg o'r Almaeneg. Mae dylanwad Goethe, Heine, Schiller ar Elfed y bardd yn hysbys; nid mor hysbys yw diddordeb mawr Elfed yn y traddodiad emynyddol Almaenig.

Diddordeb cynnar yn ei hanes oedd hwn, yn cydreddeg â'i ddiddordeb mewn barddoniaeth ramantaidd Almaeneg. Nid yw'n hawdd dyddio'r nodiadau yn y casgliad, a bu Elfed wrth y gwaith dros gyfnod maith o flynyddoedd, ond ceir help o un cyfeiriad. Gweithiwr darbodus ydoedd, ac ysgrifennai ei nodiadau ar gefn llythyrau a dderbyniasai, gan dorri'r papur i ffitio'r droriau bychain yn y cistiau a ddefnyddiai i gadw'r gwaith. Ceir dyddiadau llythyrau ar gefn y nodiadau weithiau felly, ac mae'n amlwg mai i'r ugeiniau y perthyn y mwyafrif ohonynt. Mae'r adran ar emynau'r Almaen, ar y llaw arall, yn perthyn i'r cyfnod 1907-8. Lluniodd hon yn adran annibynnol ar wahân, a'i llunio'n gynnar yn hanes y gwaith. Yr oedd hi, mae'n amlwg, yn bwysig ganddo.

Yn yr adran, ceir dyfynnu o erthygl Morris Davies ar emynyddiaeth y Diwygiad Protestannaidd yn *Y Traethbodydd* 1869, ac yn ogystal sylwadau gan Elfed ei hun:

Teimlwn mai colled i ni yw na fuasai'r dylanwad wedi bod yn fwy uniongyrchol a threiddgar, gan mor groyw yw'r sain foliannus yng nghaniadau Seion yn yr Almaen ... Nid oes gan emynwyr yr Almaen ddim i'w ddysgu mewn awenyddiaeth a swyn cyfriniol i emynwyr Cymru, ond y mae ganddynt genadwri atynt mewn amrywiaeth testynau a mesurau, ac yn y syniad o addoliad ar wahân i deimlad personol – addoliad yn ystyr yr hyn glywodd Esaiiah ar wefusau'r seraphiaid pan welodd nad oedd ganddynt ond dwy aden i ehedeg, pan oedd ganddynt bedair i ymguddio mewn addolgarwch.

Mae'r hyn a bwysleisir yma – amrywiaeth testunau a mesurau ar y naill law, addolgarwch ar y llall – yn dweud cymaint wrthym am emynau Elfed ei hun ag am emynau'r Almaen. Yn sicr, dysgodd ganddynt; neu o leiaf, gwelodd yn yr emynau hynny nodweddion a oedd yn adlewyrchu ei farn ei hun ynghylch natur emyn. O blith y cyfieithiadau o'i eiddo ef ei hun a geir yma, mae'r mwyaf cyfarwydd, 'Nef a daear, tir a môr', sy'n gyfieithiad o waith Joachim Neander, yn dangos yn eglur iawn yr elfen addolgar, foliannus a edmygai Elfed.

Mae'r llawysgrif ar emynyddiaeth yn dangos cystal â dim, gredaf i, un o'r gweddau hynny ar gyfraniad Elfed y gellir gweld ei hedyn yn y dyddiau cynnar ym Mwcle. Gwaith gofalus, trefnus, ysgolheigaidd ei natur ydyw, a gwaith llafurfawr hefyd. Ym mlynnyddoedd cyntaf ei weinidogaeth, gosododd Elfed batrwm oes o lafurio'n ddiarbed. Mewn teyrnged goffa iddo, disgrifiodd Crwys yn gofiadwy yr ymroi hwn i waith:

Cofiaf ofyn i Elfed rywdro sut yn y byd mawr y gallai wneud cymaint o waith o bob math a theithio fel y gwnâi. Ei ateb oedd mai'r gweithio caled a wnaeth yn ystod saith mlynedd cyntaf ei weinidogaeth oedd yn cyfrif am y cyfan. Hawdd iawn credu hyn. Pan feddylier am orchest fawr Eisteddfod Gwreccsam a'r cynhaeaf o wobrau a ddaeth i'w ran yno, ynghyd â llawer camp arall, rhaid iddo'i ddisgyblu'i hun fel na allai llawer wneud. Felly dyma'r Elfed a adwaenem drwy'i oes faith: Elfed â rhyw gymaint o'r Stoic ynddo, yn feistr arno'i hun, yn cadw'i gyfrinach, yn bwrw ymaith bob pwys a'r gwendid a oedd yn barod i'w amgylchu, ac yn cyrchu at y nod a osodasai iddo'i hun, heb adael dim i'w luddias rhag ei sylweddoli.¹⁹

'Elfed â rhyw gymaint o'r Stoic ynddo': Elfed â rhyw gymaint o ysbryd arwrol y bedwaredd ganrif ar bymtheg ynddo hefyd. Wedi'r cyfan, mae modd gweld arwriaeth yn llafur ac uchelgais dechrau a chanol y ganrif ddiwethaf, yn ymdrech ddiflino dynion yr oedd eu harfau addysgol a chefnidrol yn gwbl annigonol i gyflawni'r tasgau epigol a osodasant iddynt eu hunain. Mae'n wir nad yw Elfed yn perthyn i'r union ddosbarth hwn: y mae'n perthyn i genhedlaeth iau, ac fe gafodd fesur o addysg ffurfiol. Ond y mae llawer o'r un nodweddion yn parhau yn ei hanes ef – y cefndir tlodaidd, yr ymdrech barhaus, yr egni a'r penderfyniad. Uwchlaw popeth efallai, gwelwn yn Elfed uchelgais ffyddiog y ganrif ddiwethaf: y gred y gellid, ac y dylid, anelu at gyflawni pethau mawr. Rhaid cofio hefyd mai digon prin oedd arfau addysgol Elfed ar ddechrau ei yrfa. Gŵr hunan-addysgedig oedd Elfed i raddau helaeth iawn. Bu'n ddisgybl yn Ysgol Castellnewydd Emlyn ac yn y Coleg Presbyteraidd yng Nghaerfyrddin, ond daeth cyfnod ei addysg ffurfiol i ben cyn iddo gyrraedd ei ugain oed. Ni fu Elfed mewn prifysgol, ac nid oedd lle i iaith a llenyddiaeth Cymru ar raglen waith Caerfyrddin. Eto i gyd, yn ŵr ifanc iawn, dechreuodd gyfrannu erthyglau craff ar lenyddiaeth gynnar Gymraeg i'r *Geninen*. O'r dechrau, gellir gweld anian a dulliau'r gwir ysgolhaig yng ngwaith Elfed, er na chawsai erioed hyfforddiant ffurfiol yn y dulliau hynny. Gwaith ysgolhaig gofalus a thrylwyr yn sicr yw 'Emynyddiaeth'. Gellir gweld greddf yr ysgolhaig ar waith hefyd pan fo Elfed yn trafod egwyddorion golygu emynau ar gyfer eu canu gan gynulleidfa. Ei gred ef yw mai yn ochelgar y dylid golygu emynau, heb newid mwy nag sydd raid:

Fel pob peth mawr yn ein byd ni – ac felly yng Nghymru fel rhan o fydd sy'n debyg iddo'i hunan ymhob man – ni ddihangodd yr Emyn Cymreig heb ei gamdrin lawer gwaith a llawer modd. Y 'saethyddion fuant chwerw wrtho,' fel wrth Joseff, ac am gyn lleied o achos ... nid anfuddiol fydd rhybuddio'r dibrofiad rhag rhuthro ohonynt i feirniadu emynau. Ymddengys yn grefft hawdd a del iawn: ond nid yw anwybodaeth, na hanner gwybodaeth, yn gymhwyster arbennig i ddilyn y grefft. Y mae eisiau gwybod rhywbeth am y maes i gyd – am emynyddiaeth y canrifoedd a'r gwledydd – cyn rhoddi barn gall ar un ran neilltuol o'r maes. Wedi deugain mlynedd o ymdroi yn y maes, yr unig beth sicr gennyf yw mor brin yw fy ngwybodaeth ohono.²⁰

Hanesydd ac ysgolhaig sy'n llefaru yn y fan honno. Ond na'n twyller. Pregethwr oedd Elfed wrth ei broffes, nid ysgolhaig; ac nid trafod barddoniaeth yn gyffredinol y mae, ond trafod emynau. Y mae i bregethau ac i emynau eu bwriad penodol eu hunain. Pethau tueddfrydig ydynt, pethau propagandeiddiol; fe'u seiliwyd ar gredoau a rhagybiaethau penodol. Mae iddynt eu natur hanfodol eu hunain ac fe all y natur honno fod yn wrthnysig i ofynion dulliau gwyddonol ac ysgolheigaidd o'u trin. Nodais ddwy enghraifft o natur ysgolheigaidd Elfed ar waith ym myd yr emyn, sef manylder a thrylwyrredd 'Emynyddiaeth' a'i sylwadau ar newid a golygu yn ei ddarlith ar 'Yr Emyn Cymreig', ond yn y gweithiau hyn, mae llais y pregethwr hefyd i'w glywed yn glir ac yn groyw, a'r llais hwnnw, yn aml iawn, sy'n ennill yr oruchafiaeth.

Ni allaf ddychmygu y buasai golygyddion Gwasg Prifysgol Cymru, dyweder, yn yr oes hon, yn gallu derbyn llawysgrif 'Emynyddiaeth' i'w chyhoeddi, oherwydd y mae pregethu yn rhan hanfodol o fethod y gwaith. Wedi trafod cefndir a hanes emyn arbennig, yn ysgolheigaidd wrthrychol, arfer Elfed wedyn, yn hanes yr emynau mwyaf cyfarwydd, yw troi i adrodd am effaith yr emyn arbennig a drafodir ar bobl mewn cyfyngder. Yr hyn a geir yw casgliad o anecdotau, a'r rheini, yn aml iawn, yn anecdotau gwely angau; a merch neu wraig ifanc, neu blentyn hyd yn oed, yw gwrthrych y stori yn amlach na pheidio. Defnyddio dulliau a chonfensiynau'r bregeth y mae Elfed, a'r bregeth honno ym mowld sentimental ei gyfnod. Mae cysgod crefydd cysur diwedd y ganrif ddiwethaf a dechrau'r ganrif hon yn drwm ar 'Emynyddiaeth'. Beth bynnag am le a gwerth anecdotau felly yng nghrefydd eu cyfnod, maent yn taro'n ddiethr iawn erbyn heddiw mewn gwaith ysgolheigaidd o'r fath.

Yn yr un modd, wrth olygu, llawforwyn yw gwybodaeth am dras a hanes emyn i ystyriaeth bwysicach. Gellir cyfiawnhau newid a thorri os gwneir yr emyn, drwy hynny, yn offeryn gwasanaeth defnyddiol i'r Eglwys:

Gwell i emyn, fel i ddisgyblion yr Oen, fyned i mewn i'r bywyd yn anafus neu yn gloff, na bod yn gyfan a'u taflu i'r tân. Ac yn wir nid colli braich neu droed sy'n digwydd mewn achos fel hwn, ond torri er mwyn

gwella, fel y gwna'r llawfeddyg medrus a gofalus ... Budd pennaf yr Eglwys yw amcan yr holl ordinhadau a'r holl gyfryngau sydd ynddi. Nid yw emyn na phregeth ynddi er eu mwyn eu hunain, ond er mwyn elw iddi hi, a thrwyddi hi i lwyddiant a chyfoeth teyrnas nefoedd ... dywedaf yn ddibetrus fod newid ambell emyn wedi ei achub i wasanaeth. ²¹

I Elfed, rhaid yw i emyn fod o 'wasanaeth', uwchlaw popeth arall. Mae sawl ystyriaeth yn dilyn ar hynny. Un ohonynt yw chwaeth. I fod yn ddefnyddiol, rhaid i emyn beidio â bod yn dramgwyddus mewn unrhyw fodd, ond y gwir yw bod syniad pobl am yr hyn sy'n peri tramgwydd yn newid o genhedlaeth i genhedlaeth. Unwaith eto, clywir sawr safonau ei gyfnod yn drwm ar Elfed yn hyn o beth. Yn 'Yr Emyrn Cymreig' y mae'n trafod y llinell 'Beth yw'r drwm a glywai'n seinio?' ac yn ei gwrthod yn llwyr. Gwell ganddo sain yr 'udgorn':

Pwy all roddi pris ar bennill fel

Beth yw'r udgorn glywai'n seinio?

Y mae ynddo sŵn diwygiad pan fo wannaf y canu arno: a phan yn ymdaith yn ei rym, y mae'n orchfygol. Pwy wŷr pa sawl calon ar hyd mwy na chanrif o'i hanes sydd wedi ateb i'r alwad sy'n crynu gan lef calon tad:

Adre, adre, blant afradlon.

Ond y ffurf y cyhoeddwyd y pennill gyntaf ynddi oedd

Beth yw'r *drwm* a glywai'n seinio?

Pe daethai y gwrth-gyfnewidiwr haearnaidd ymlaen ar y dechrau a chyhoeddi'n groch uwch ben y pennill: 'Ni chewch newid gair' – dyna un o gyfryngau Duw i gynorthwyo miloedd o'i blant i ddod adref wedi ei gondemnio i farw wrth ddechreu byw. A phwy sydd â chymaint o olwg ar y drwm nes aberthu cyfrwng achub eneidiau i'w dwndwr? ²²

Pa mor addas bynnag ydoedd y gair 'drwm' i'r awdur gwreiddiol, a pha mor briodol gyffrous bynnag yr ymddengys i ni, yr oedd yn annerbyniol gan Elfed, ac, yn ei farn ef, gan gynulleidfaoedd. Meddylfryd Fictoraidd y llenni i guddio coesau'r piano sydd yma. 'Lledneisrwydd', a defnyddio un o eiriau pwysig Elfed, biau hi bob tro ac y mae'n anodd i ni bellach ddeall y safbwynt, chwaethach ei dderbyn. Mae'r enghraifft arall a ddyry Elfed yn fwy dyrys ac yn fwy diddorol:

Ni fedrai cynulleidfaoedd llednais byth ddal i ganu peth mor erchyll a

When mine *eye-strings* break in death.

Ac os nad oes hawl byth i newid gair, buasai

Rock of Ages, cleft for me,

oherwydd y ddeuair hynny, wedi ei ysbeilio o'r fraint o wasanaethu eglwysi llawer gwlad mewn llawer iaith am ganrif a hanner eisoes, a'r fendith ynddo heddyw mor raslawn ag erioed.²³

Rwy'n credu y byddai'r rhan fwyaf ohonom yn fodlon cydnabod bod problem yma. O ran chwaeth lenyddol bur, rhaid cydnabod gwerth grym arswydol y darlun; o ran canu emyn yn y gynulleidfa, diau y byddai natur ddigyfaddawd a chwbl lythrennol y geiriau yn rhy dramgwyddus gan rai. Oherwydd natur gyhoeddus emyn, a oes rhaid gweithredu safon wahanol? I Elfed, nid oedd amheuaeth ynghylch yr ateb; a chredaf mai anghytundeb ynghylch y mater sylfaenol hwn sydd wrth wraidd llawer o'r beirniadu a fu arno yn ystod y blynyddoedd diwethaf hyn. Y gwir yw ei bod yn haws gan lawer ohonom ni, erbyn hyn, dderbyn safonau'r ddeunawfed ganrif a dechrau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg na derbyn safonau cyfnod Elfed, er ei fod cymaint yn nes atom o ran amser.

Mae'n arwyddocaol nad oedd Elfed yn gwbl gysurus yng nghwmni Pantycelyn ac Ann Griffiths. Gwelodd eu mawredd a chanodd eu clodydd, ond gofalus a mesuredig yw'r clod hwnnw. Mwy na hynny, dewisol iawn ydyw yn y modd y mae'n ymdrin â hwy. Wrth drafod Pantycelyn, pwysleisio'r elfen delynegol yn ei waith a wna, a'i weld yn fardd Natur. Defnyddiodd Elfed y gair 'picturesque' i ddisgrifio traddodiad emynyddol Cymru:

They are hymns of the heart, everywhere touched by a light and pleasant fancy. From first to last they preserve a general feature of picturesqueness. Almost every verse is a transcript from Nature – spiritualized and illuminated. We live in a song-land of rocks and mountains ...²⁴

Mae'n wir mai'r Elfed ifanc sy'n llefaru yma, ond dros ddeng mlynedd ar hugain yn ddiweddarach, y mae'n dal i weld Pantycelyn yn rhan o'r traddodiad hwn:

Y mae darlun bron yn ddieithriad yn y prif emynau – yn arbennig emynau y ddeunawfed ganrif... Y mae Pantycelyn ei hun wedi trethu Natur yn drwm – dydd a nos, holl dymhorau'r flwyddyn, niwl a

chymylau a heulwen, gwllith a glaw a mellt a sêr, blodau a choed, dolydd
a rhiwiau a bryniau, afon a môr, rhôs a cheunant a gardd.²⁵

Eir ymlaen wedyn i ddyfynnu'n helaeth o'r emynau, gan ddisgrifio'r defnydd a wna Pantycelyn o ddelwedd y gwynt gydag ymadroddion fel 'Ie, gwynt y gogledd oedd dychryn mwyaf Williams ... Daw iddo liniaru ofn pan genfydd fod y gogledd-wynt ar droi ... Y mae wedi bod arno'n hirddydd y gogledd-wynt, ond a hi bellach yn hwyrhau dengys y nen ei thirion lesni.' Yr oedd Elfed yn gallu ymddigrifhau yng nghwmni'r Pantycelyn telynegol delwedddol. Eithr nid yw mor esmwyth arno pan ddaw at natur y profiad ysbrydol sy'n cael ei chwilio yn ei emynau. Gwêl fawredd a gwerth y profiad hwnnw, ond rhaid yw galw ar gynulleidfaoedd i ymdrechu i'w ddeall, oherwydd y dieithrwch hanfodol a genfydd Elfed ynddo. Y mae'r pellter profiad rhwng Elfed a Phantycelyn yn fawr:

Teimlai llawer yn oes Pantycelyn, yn hinsawdd gynnes y Diwygiad, ei fod ar adegau yn canu profiad rhy uchel, rhy uwch-ddaearyl. Erbyn i'r awyr oeri, teimlir hyn yn fwy ... y mae meddwl crefyddol Cymru ein hoes ni yn wahanol iawn i feddwl crefyddol Cymru y ddeunawfed ganrif. Y mae termau, oedd yn fywyd iddynt hwy, bron yn farw i ni.²⁶

A phan fo profiad Pantycelyn yn cyrraedd ffin cyfriniaeth, yna mae Elfed yn fwy nag amheus: y mae'n ymwrthod ag ef. Yn y dyfyniad hwn (a drafodir ymhellach yn yr ysgrif ddilynol), y mae Elfed yn dal mai ar dir afledneisrwydd y geiriau y mae'n ymwrthod â rhai o linellau Pantycelyn, ond ymddengys i mi mai'r realiti dychrynlyd a fynegir drwy'r geiriau sy'n wrthodedig mewn gwirionedd:

Anodd i neb ddygymod ag iaith Williams yn yr ail o'r llinellau hyn:

Yn Dy glwyfau y mae bywyd,
Tyllau'r hoelion yw fy nyth.

Wrth gwrs, ni ddylid anghofio ei fod yn siarad yn nhafodiaith gynhefin dosbarth o Gyfrinwyr, a rhai ohonynt lawn mor faterol a hyn. Dylid cadw ystyriaeth fel hon mewn cof wrth feirniadu ein peraidd ganiedydd, rhag i neb dybied mai efe ddyfeisiodd ffurf mor anhawddgar.²⁷

Mae Elfed yn cydnabod cyfriniaeth Ann Griffiths hithau, ond cyfriniaeth dan reolaeth ydyw, ac y mae felly'n dderbyniol. Mae ei dwyster cyfriniol hi 'dan lywodraeth gwyleidd-dra a chyfartaledd meddwl'; nid yw hi'n euog o'r dwyster

eithafol sydd 'wedi gyrru rhai o'r ysgol i eithafion, nes yw eu syniadau yn ffinio ar gabledd'.²⁸

Yn hyn i gyd, y mae pwyslais Elfed yn glir. Rhaid osgoi'r dieithr, y pell, yr anghysurus. Os gwelodd yn Ann Griffiths yr ymdrech ysbrydol aruchel: 'Oni theimlwn yn aml yn ei chwmmi fel ar fin amgyffred yr anamgyffredadwy?',²⁹ gwelodd ynddi hefyd symlwydd a chynefindra: 'Her hymns ... are the simple and fresh outpourings of her soul ... They are Divine breathings rising out of the quiet stir of country life, like a lark out of the wind-swept heather'.³⁰ Mae'n debyg na allai'r rhan fwyaf ohonom gytuno â'r gair 'simple' i ddisgrifio emynau Ann. Dyna'r gair, serch hynny, a ddewisodd Elfed. Ym mhopeth, mynnai Elfed gofio amgyffred a chyraeddiadau ysbrydol y gynulleidfa. Yn ei emynau, yn ei bregethau a'i weddiâu, yn ei ysgrifeniadau beirniadol, mae natur y gynulleidfa yn rhan o wead ei feddwl.

Mewn erthygl yn *The British Weekly* yn 1905 y mae Elfed yn disgrifio'r 'Pilgrim Prayer Meeting':

The little congregation gathers probably in the kitchen; everything is warm and homely; young disciples learn to pray for the first time on a genial hearth. I speak personally when I say that I owe more to these than even to the chapel services, as far as preparation for public ministry was concerned.³¹

O'r fan honno, yn y pen draw, y mae Elfed yn cyfansoddi emynau ac yn sylwi ar emynau awduron eraill. Yn yr un erthygl y mae'n sôn am 'the universality of the gift of song, of prayer, of testimony'. 'Universality' amodol oedd hwnnw yn hanes Elfed, fel y ceisiais ei ddangos. Mae cysgod cyfnod ar ei gynnyrch a'i syniadau. Eithr y mae ehangder a chyffredinolrwydd ei apêl yn ddiameduol. Gallodd dynnu ar y tannau hynny sy'n rhan, nid yn unig o brofiad y mwyafrif, ond o ddyhead y mwyafrif hefyd. Adnabu galon ei gynulleidfa, a mynegodd yr adnabyddiaeth honno yn loyw lân.

- ¹ Dyfynnir gan Emlyn G. Jenkins, *Cofiant Elfed* (Aberystwyth 1957), 89.
- ² Mewn adolygiad ar *Cyfrwl Omnibus y Dryw yn Baner ac Amserau Cymru*, 21 Tachwedd 1956.
- ³ 'Atgofion a Lledgofion', *Y Dysgedydd*, Rhagfyr 1930, 364.
- ⁴ Gweler Emlyn G. Jenkins, *Cofiant*, pennod VI.
- ⁵ Dyfynnir gan Dafydd Owen, *Elfed a'i Waith* (Abertawe, s.d.), 105.
- ⁶ 'Elfed y Bardd a'r Emynydd', yn Emlyn G. Jenkins, *Cofiant*, 179.
- ⁷ 'Yr Emyr Cymreig': anerchiad o gadair Undeb yr Annibynwyr, Llangefni, 1923. Gweler *Adroddiad Cyfarfodydd yr Undeb a Gynhaliwyd yn Llangefni* (Abertawe 1923), 94-5.
- ⁸ Emlyn G. Jenkins, *Cofiant*, 214.
- ⁹ 'Atgofion a Lledgofion', *Y Dysgedydd*, Rhagfyr 1930, 365.
- ¹⁰ Emlyn G. Jenkins, *Cofiant*, 119.
- ¹¹ 'Yng Nghwmni D.R. Hughes', *Y Genbinen*, Haf 1954, 137.
- ¹² *Cofnodion a Chyfansoddiadau Eisteddfod Gwreccsam, 1888*, 303.
- ¹³ *ibid.*, 303
- ¹⁴ 'Barddoniaeth Gymreig: Hanesyddol a Beirniadol', *Y Genbinen*, 1889, 88.
- ¹⁵ E.D. Jones, 'Llyfrau Elfed', *Y Dysgedydd*, Mawrth 1954, 66-7. Ceir rhestr helaethach o'i gyhoeddiadau yn *Cylchgrawn y Gymdeithas Lyffryddol Gymreig*, Gorffennaf 1954, gydag atodiad yn rhifyn Gorffennaf 1955.
- ¹⁶ Dyfynnir fersiynau *Caniedydd yr Annibynwyr*, 1961.
- ¹⁷ John Thickens a Gomer M. Roberts, *Emynau a'u Hawduriaid* (Caernarfon 1961), 77.
- ¹⁸ Nid oes teitl swyddogol i'r casgliad. Cyfeirir ato o hyn ymlaen dan y teitl 'Emynyddiaeth'. Nid yw'r tudalennau wedi eu rhifo.
- ¹⁹ *Y Genbinen*, Haf 1954, 129.
- ²⁰ *Adroddiad Undeb Llangefni*, 87, 89.
- ²¹ *ibid.*, 88-9.
- ²² *ibid.*, 88.
- ²³ *ibid.*, 87-8.
- ²⁴ *Sweet Singers of Wales* (Llundain 1889), 12.
- ²⁵ *Adroddiad Undeb Llangefni*, 89.
- ²⁶ *ibid.*, 95.
- ²⁷ *ibid.*, 96.
- ²⁸ *Ann Griffiths: Ei Hanes a'i Hemynau* (Caernarfon 1903), 89.
- ²⁹ *ibid.*, 91.
- ³⁰ *Sweet Singers of Wales*, 63, 68.
- ³¹ Rhifyn arbennig, 'The Revival in Wales', 7 Rhagfyr 1905.

'GAREDIG YSBRYD': GOLWG AR GANU ELFED

Bu 1888 yn flwyddyn ryfeddol o gynhyrchiol yn hanes Elfed. Enillodd ei bryddest 'Gorsedd Gras' yn Eisteddfod Gadeiriol y Bermo; yn yr Eisteddfod Genedlaethol yn Wrecsam daeth ei bryddest 'Y Saboth yn Nghymru' i'r brig, ac enillodd ar y rhieingerdd hefyd, gan ganu ar y testun 'Llyn y Morwynion'. Enillodd y wobr hefyd am draethawd beirniadol ar waith Ceiriog, ymdriniaeth arwyddocaol iawn yn ei chyfnod. Yn yr un flwyddyn, cyhoeddodd erthygl feirniadol bwysig arall, ar Islwyn y tro hwn, yn y *Transactions of the Liverpool Welsh National Society*. Bu'r flwyddyn ganlynol, 1889, hefyd yn un ffrwythlon, gan iddo ennill ar y testun 'Glyn Cysgod Angeu' ym Mhwillheli, ac ar yr arwrgerdd, 'Llewelyn ein Llyw Olaf', yn Eisteddfod Genedlaethol Aberhonddu. Hon hefyd oedd blwyddyn cyhoeddi ei gasgliad o ysgrifau Saesneg ar emynwyr Cymru, *Sweet Singers of Wales*.

Mae'n arwyddocaol, efallai, iddo roi amser hefyd, ac yntau ynghanol berw'r holl gynhyrchu prydyddol hwn, i astudio gwaith rhai o'r emynwyr ac i fyfyrion ar waith Islwyn a Cheiriog. Mewn ffordd, cydnabod rhai o'i ddyledion ei hun fel bardd y mae, rhoi arwydd go glir i ba gyfeiriad yr oedd ei ddarllen a'i fyfyrddodau beirniadol yn ei arwain. Bu Islwyn a Cheiriog, yn eu ffyrdd eu hunain, yn ddylanwadau o bwys ar Elfed.

Dylanwad technegol oedd Ceiriog. Sylfaen techneg ei delynegion ef oedd cerddoriaeth, i'r graddau mai'r alaw oedd man cychwyn cyfansoddi'r brydyddiaeth. Llunio geiriau i'w canu yr oedd, yn amlach na pheidio, a hyd yn oed lle nad oes ganddo alaw yn sylfaen fydryddol i'w gerdd y mae'r ddisgyblaeth alawol yn y cefndir, yn rhoi i'w eiriau rediad rhwydd a llyfn, o ran ystyr yn ogystal â sŵn. Geiriau clir, uniongyrchol eu neges, yw'r angen wrth ganu. Yn y traddodiad hwn y mae deall llawer o gynnyrch Elfed, y telynegion yn sicr, ond yr emynau yn ogystal. Etifeddion yw emynau clir, canadwy Elfed i draddodiad telynegol seciwlar y bedwaredd ganrif ar bymtheg.

Mae perthynas Elfed ag Islwyn yn gwbl wahanol. Cysylltiad ysbryd, nid cysylltiad crefft, sydd rhyngddynt. Dau enaid cytûn mewn llawer peth oeddynt. Serch y 'storm' sy'n gywair i ganu'r naill a'r 'hedd' sy'n gywair i ganu'r llall, edrychai'r ddau ar fyd a bywyd o'u cwmpas mewn ffordd a oedd yn sylfaenol debyg.

Yma, fe sylwn ni yn arbennig ar yr erthygl ar Islwyn. Mae Elfed yn ei dechrau hi yn ffansiol ramantaidd, â'r syniad fod natur golygfeydd mewn gwahanol rannau o'r wlad yn cynhyrchu beirdd o anian debyg i'w gilydd. Gwêl 'gymundeb ysbryd' rhwng rhai beirdd a'i gilydd, 'a'r cymundeb hwnw wedi ei feithrin gan gymdeithas yr unrhyw olygfeydd naturiol'.¹ Dyna paham y mae Elfed, cyn troi at Islwyn, yn rhoi sylw i'r bardd Saesneg o ganol Dyffryn Wysg, Henry Vaughan: 'dau fardd, a dwy ganrif yn gwahanu rhyngddynt, yn byw mewn ardaloedd digon agos at eu gilydd i weled y wawr yn goleuo dros yr un bryniau, ac i fod yn gyfarwydd â glanau yr un afonydd'. Beth bynnag am syniad Elfed ynglŷn â tharddiad y 'cymundeb ysbrydol' rhwng Henry Vaughan ac Islwyn – ac efallai nad yw'n gyfeiliornad llwyr – y mae yn llygad ei le pan ddywed fod tebygrwydd rhyngddynt o ran anian a natur y dychymyg.

Mae Elfed yn nodi dwy enghraifft:

Gwrandawer ar Vaughan yn sôn am weled tragwyddoldeb un noswaith, 'fel modrwy fawr o oleuni':

I saw Eternity the other night,
Like a great ring of pure and endless light,
All calm as it was bright:
And round beneath it Time, in hours, days, years,
Driv'n by the spheres,
Like a vast shadow mov'd in which the world
And all her train were hurl'd.

Tragwyddoldeb fel modrwy fawr, ac Amser odditanodd yn symud mewn cysgod llydan – onid yw'n debyg i un o ddychmygion Islwyn?

Try Elfed wedyn i sôn am debygrwydd y drychfeddyliau sy'n crynhoi o gwmpas y gair 'nos' i'r ddau fardd. Mae'n dechrau drwy ddyfynnu cerdd Vaughan ar y testun; wele yma'r pennill cyntaf yn unig:

Dear Night! this world's defeat;
The stop to busy fools; care's check and curb;
The day of spirits; my soul's calm retreat
Which none disturb!
Christ's progress and his prayer time;
The hours to which high Heaven doth chime.

Ac wele grynodedb Elfed:

Y nos yn ddydd ysbrydion – tramwyfa ac awr weddi'r Arglwydd Iesu
– ei horiau yn ateb i swm clychau'r nefoedd – Duw yn hedfan yn
ddidwrf trwy y nef – y gwllith ar wallt yr Hwn sydd yn curo wrth y drws
pan yw'r enaid yn cadw ei wyladwriaeth fud – dim swm yn y babell
lwydilas ond aden a llais ambell angel: – dyna nos Henry Vaughan.

Honno hefyd, medd Elfed, yw nos Islwyn, gan ddyfynnu rhai o'i linellau
yntau, a'r rhain yn eu plith:

O croesaw Nos! sy'n gwneud i'r byd ostegu,
I dragwyddoldeb drwy y sêr lefaru
O tyrd y falmaidd Nos! yr adeg dawel,
Pan gwsg y ddiwyd olwyn ar ei hechel,
Pan nad yw twrf y byd yn daearoli'r awel!

Wrth gymharu Islwyn fel hyn â Henry Vaughan, rhaid i Elfed ychwanegu
rhybudd: 'Nis gwn a ddarllenodd Islwyn linell o eiddo Henry Vaughan erioed.'
Naddo, mae'n debyg; yr hyn a brofir yn hytrach gan y gymhariaeth rhwng y
ddau fardd yw bod Elfed ei hun wedi darllen gwaith Vaughan. Ail hanner y
ganrif ddiwethaf oedd cyfnod 'darganfod' Vaughan. Fel y dywed Elfed, 'Rhaid
cofio mai bardd anadnabyddus oedd y *Silurist* hyd yn ddiwedddar iawn'. Ac os
gwelodd Elfed debygrwydd rhwng Islwyn a Henry Vaughan, yna mae'r un
anian debyg i'w gweld yn ogystal yng ngwaith Elfed ei hun. Mae'r 'cymundeb
ysbryd' a welodd Elfed yn ei gynnwys ef yn ogystal. Gwrandewch ar Elfed ei
hun, er enghraifft, yn canu i'r nos:

Pan ddaw'r nos â'i bysedd tawel
I ddadwneud cylymau'r dydd,
Bydd yr hwyliâu yn yr awel,
A meddyliâu'n myn'd yn rhydd.
Ni gawn ado'r glannau llwydion,
A phryderon dynion byw;
A bydd gofal ein breuddwydion
Ar yr angel wrth y llyw.

Yn ddi dwrf, mewn myrdd o fydoedd,
Nofia'r nefoedd heibio i ni;
A darlunir i'n hysprydoedd
Nefoedd arall yn y lli.

O! mor esmwyth, O! mor dawel
Fydd mordwyo gyda'r nos!
Myn'd o flaen rhyw ddwyfol awel,
Adref at y wawrddydd dlos! ²

Cerdd nodweddiadol o Elfed yw hi, telyneg esmwyth a gorffenedig. Ni cheir ynddi echediadau meddwl aruchel Islwyn na'r dychymyg metaffisegol disglair ac amlweddog a gawn ni yng ngwaith Vaughan. Ond yr un yw sylfaen y meddwl; y nos dangnefeddus dawel yn dod â Duw a dyn at ei gilydd, ac yn borth i nefoedd a thragwyddoldeb.

Mae'r tebygrwydd ysbryd rhwng Elfed a Henry Vaughan yn ddigon trawiadol, ac yn codi, yn ôl a welaf i, o ddau beth yn arbennig. Y cyntaf yw'r ysbryd defosiynol sy'n nodweddu cymaint o waith y ddau, eu gweithiau rhyddiaith yn ogystal â'u hemynau. Cyhoeddodd Vaughan gyfrol o fyfyrnodau rhyddiaith o'r enw *Mount of Olives*. Nid oes cofnod i Elfed ddarllen hon erioed, ond yr unrhyw ysbryd sy'n sylfaen i nifer o'i weithiau ef: ei gyfrol o bregethau, *Planu Coed* (1898), *The Gates of Life* (1902), sef casgliad o fyfyrnodau ar brif deithi'r ffydd, *Boreuau gyda'r Iesu* (1916), myfyrnodau a gweddiâu i ddechrau'r dydd, a *Hwyrnosau gyda'r Iesu* (1928). Roedd myfyrnod dyddiol, meddir, yn rhan o batrwm byw Henry Vaughan hefyd. Megis Isaac yn Llyfr Genesis yn mynd allan i'r caeau i fyfyrion gyda'r hwyr, âi Vaughan yntau i dreulio awr fyfyrnodus yn y meysydd:

I walked the other day (to spend my hour)
Into a field ...³

Mae myfyrnod fel hyn yn rhan o'r hyn y gellir ei alw'n gyffredinol yn ddefosiwn. Mae defosiwn yn cynnwys yn ogystal addoliad a gweddi. I Elfed, codi o'r galon y mae defosiwn, a gall pethau'r meddwl, y meddwl beirniadol yn arbennig, fod yn wrthnysig iddo:

Oblegid os oes eisiau y feirniadaeth ddiweddaraf ar y darllenwr ffyddlon, i oleuo'r meddwl, sicr yw fod eisieu llenyddiaeth ddefosiynol i

gadw'r galon rhag sychu. Tuedd beirniadaeth, wrth flaen-llymu'r meddwl yn ormodol, yw ei wneud yn anniddig gerllaw y 'dyfroedd tawel'.⁴

Mae gwirionedd y galon yn elfen sylfaenol yng ngwead canu Elfed. Fe ddiffiniodd yn groyw yn y gerdd 'Rhagfarnau'r Cof' beth yw ystyr hynny iddo. Sôn y mae'r gerdd am geubren a ddifawyd gan fellten, a phawb wrth weld y pren marw yn cofio am y storm a'i gwaith; neb yn gweld y borfa ir o gwmpas y goeden sy'n dal i dyfu'n dawel dan y gwllith bendithiol:

Mae y fendith mor daweled
Duw yn unig sy'n ei gweled.
Rhaid yw cael meddylfryd angel
I allu gwel'd yr adnod dawel;
Rhaid, rhaid wrth galonau sanctaidd
I wel'd a chofio'r fendith hafaidd.

'Meddylfryd angel', 'y galon sanctaidd': ceisio edrych ar fyd natur ac ar brofiadau dynol dan wisgo'r arfogaeth hon y mae Elfed mewn nifer helaeth o'i gerddi a'i emynau. Y llwybr i'w droedio, yn gwisgo'r arfogaeth, yw llwybr gweddi. Prin bod angen pwysleisio'r lle a roir i weddi yn emynau Elfed. Fel y dywed Gwenallt, 'yr hyn a wnaeth Elfed oedd llunio gweddiâu ar ffurf emyn. Dyna yw llawer iawn o'i emynau'.⁵ 'I dawel lwybrau gweddi/O Arglwydd arwain fi' yw ei ddymuniaid yn barhaus. Ond y mae i weddi le pwysig yn ei ganu anemynyddol yn ogystal. Digwydd y gair, a'r syniad, dro ar ôl tro yng nghanu Elfed, megis yng nghanu Vaughan.⁶ Nodaf un enghraifft yn unig, y bwysicaf o ymdriniaethau prydyddol Elfed â'r pwnc. Wrth ymateb i'r testun 'Gorsedd Gras' ar gyfer Eisteddfod y Bermo yn 1888, dewisodd bwysleisio'r ffordd at yr orsedd honno. Ffordd gweddi yw hi:

Weddi fechan, ofnus, beth yw dy feiddgarwch rhyfedd di?
Beth yw'r reddf ysbrydol sydd yn creu'r fath ynni ynom ni? ...
Mae gan weddi ddeddf, a'i hurddas yn ddilychwin gerbron Duw;
Mae yn troi ar gant soniarus ymysg yr olwynion byw.
Onibai fod deddf i weddi, a braint ddwyfol ddi nacâd,
Byth ni ddysgai'r Iesu i ddynion ar eu deulin ddweyd – 'Ein Tad':
Onibai fod gweddi gywir yn ei gwisg o lian main
Yn cael drws y nef yn agor, ofer loes y goron ddrain!

Gwelsom yn barod fod Elfed yn gwrthgyferbynnu'r ysbryd defosiynol â'r meddwl a'r deall ac yn rhoi'r oruchafiaeth iddo. Yn yr un modd, dyry i'r ysbrydol oruchafiaeth ar y byd materol. Mae'r croesdynnu rhwng y ddeufyd yn amlwg iddo ac y mae'n dewis y naill rhagor y llall yn gwbl ystyriol ac ymwybodol:

Pan y mae gwyddoniaeth mor fywiog, mor feiddgar, ac mor boblogaidd, ac yn cyhoeddi hollalluogrwydd mater dan ei hanadl, y mae ar yr oes eisiau llais arall, mwy tawel a dyfnach, i ddweyd fod dwyfoldeb heb fyned yn rhy hen i fyw – fod ardaloedd anweledig y tuhwnt i'r haul pellaf a'r wybren fwyaf glâs – fod rhywbeth mewn blodeuyn bychan ar y maes, ac yn nhwrf y dòn ar fin y traeth, rhywbeth sydd yn taflu'r meddwl yn ol dros ffin gyntaf amser i'r tragwyddol a'r dwyfol.⁷

Oes y meddwl Darwiniaidd oedd hon ac oes y meddwl Newtoniaidd oedd oes Henry Vaughan. Gwelodd Vaughan yn ystod ei oes dwf y meddwl arbrolfol, 'experimental philosophy' fel y'i gelwir, sefydlu'r Gymdeithas Frenhinol yn 1645 a chyhoeddi *Principia* Newton yn 1687. Gwrthododd yntau hefyd dderbyn goruchafiaeth y meddwl materol. Ni dderbyniai ef, yn yr ail ganrif ar bymtheg, fwy nag Elfed, ar ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, mai byd mecanistig yw hwn. Y nodwedd hon ar feddwl y ddau yw'r ail beth sy'n eu clymu.

Sut fyd yw hwn felly, o gredu nad deddfau ffisegol yw'r unig bethau, chwaethach y pethau pwysicaf, sy'n ei reoli? I Elfed, megis i Vaughan ac megis i Islwyn, byd cyfunol yw'r byd naturiol, byd sy'n uno, mewn ffordd greiddiol, fyd mater a byd yr ysbryd. 'Mewn blodeuyn bychan [mae] ... rhywbeth sydd yn taflu'r meddwl ... i'r tragwyddol a'r dwyfol', meddai yn y dyfyniad uchod. Rhaid holi wedyn beth yw natur perthynas y ddeufyd i Elfed. Mae'n sicr yn ddyfnach peth na defnyddio natur fel rhyw storfa o ddelweddau a symbolau. Mae defnyddio natur yn drosiadol neu'n arwyddluniol yn rhan o feddwl a method bron pob bardd a ganodd erioed: wedi'r cyfan, y byd naturiol o'n cwmpas, y byd sy'n brofiad corfforol tebyg i bob un ohonom, yw'r lle naturiol i fynd i chwilio am ddarluniau o bob math. Yn hyn o beth, nid yw Elfed yn eithriad. Dyma fe yn dirwyn ei bryddest 'Glyn Cysgod Angeu' i ben:

Ar Bren y Bywyd y mae gwyrddion ddail
Hynach nag Eden Ardd, heb fyn'd yn wyw ...
... Pan aeth Adda'r Ail
Trwy'r Glyn, fe blanodd lili dan yr yw:
Mae'r yw yn crino, a'r lili'n wyn o Dduw .

Thema grefyddol sydd i'r gerdd, mae'n wir, ond perthynas drosiadol a geir yn y llinellau hyn rhwng y ddau fyd, a dim mwy na hynny – er bod awgrym o fwy, efallai, yn yr ymadrodd 'a'r lili'n wyn o Dduw'.

Ond y mae Elfed yn gwneud llawer mwy na defnyddio byd natur yn drosiadol. Fe ddywedodd Thomas Parry unwaith nad oedd Elfed mewn gwirionedd yn fardd natur, am mai bardd dynoliaeth oedd.⁸ Fe garwn i awgrymu yn hytrach nad yw Elfed yn fardd natur am mai bardd crefyddol ydyw, yn gyntaf ac yn bennaf. Yn ei ddarlith yn Lerpwl, mae Elfed yn dweud peth fel hyn am Islwyn. Y mae Islwyn, meddai, 'wedi efengyleiddio Natur drwyddi'. Dyna'n gywir yr hyn a wnaeth Elfed ei hun yn ei ganu.

Hyd y gwelaf i, mae dau gam i'r 'efengyleiddio' hwn yn achos canu Elfed. Y cam cyntaf yw gweld byd natur yn ddrych neu'n gysgod o'r byd ysbrydol. Mae'r sêr, y mynyddoedd, y blodau, y gwllith, yn llawn o Dduw ac yn ei ddwyn atom:

Ac yn sŵn y mwyn awelon,
Nid mor bell yw byd angelion,
Gyda'r bore bach.
(‘Gyda'r Bore Bach’)

neu

'Nol diwrnod o gymylau llawn,
O'r boreu llwyd drwy'r niwlog nawn,
Mwyneidd-dra fel mwyneidd-dra Duw
I'r galon ac i'r llygad yw
Cael hwyrddydd glâs ar ol y glaw...
Mae twrf y coed bron torri'n gân,
Yn odfa'r dyferynau mân;
O lwyn i lwyn disgleiria'r daill
Fel gemau'n ngoleu machlud haul –
Fin hwyrddydd glâs ar ol y glaw.
(‘Hwyrddydd Glas ar ol y Glaw’)

Yn ail, mae Natur nid yn unig yn arwain dynion at y Duwdod, y mae hi hefyd, ohoni ei hun, yn gyfrannog o ysbryd defosiwn. Mae hi'n ennyn defosiwn

mewn dynion ac yn moli ei hun yn ogystal. Sylwer ar rai o'r llinellau a ddyfynnwyd uchod: y coed 'bron *torri'n gân*/Yn *odfa'r* dyferynau mân', (ac Elfed, bid siŵr, yn gweld defosiwn byd natur mewn ffordd Gymreig ac Anghydffurfiol iawn). Mae'r bryddest 'Y Saboth yn Nghymru' yn cynnwys llawer o linellau tebyg i'r rhain:

Fe deimlir fod y bryniau
Yn edrych tua'r nen,
Gan ddisgwyl llaw rhyw angel hardd
I dynnu'n ôl y llen:
A'r afon wedi dysgu
Rhyw salm yn oedfa'r sêr,
Fel yn ei hadrodd ar ei thaith
Mewn llawer adnod bêr:
Y blodau sy'n addoli,
A'u llygaid ar yr haul;
A'r awel îr yn arwain mawl
Cymanfa ganu'r dail.
Mae'r adar fel yn canu
Nodau emynau'r nef;
A'r hedydd fry yn adrodd caingc
O gân yr 'Iddo Ef'

Nid Elfed ar ei orau, wrth gwrs; ond yr wyf yn dyfynnu'r llinellau am fod y darlun o Natur addolgar mor gwbl glir ynddynt. Ac fe'u cyfansoddwyd, cofier, yn yr un flwyddyn ag y dywedodd Elfed hyn am Islwyn:

Yr oedd ganddo syniad dyeithr am agwedd ysbrydol natur: ei bod yn mhobman yn addoli. Ceir amlygiad tra chyflawn o'r ddamcaniaeth brydferth hon yn y rhan olaf o'i gerdd i'r 'Nos':

... Obry clyw
Yr afon hithau ar ei milwedd daith,
Yn llanw dyffryn ar ôl dyffryn âg
Angylaidd fôr o addoliadol sŵn.
A'r ffynon fach yn mhell o fewn y goedwig
A lawenycha fod ei hodl hi
Yn hygryw yn y gyffredinol gerdd,
A bod y sêr yn gwrando arni hithau
Yn canu yn y côr.
Mae Natur yn addoli yn holl nerth
Holl fawredd yr elfenau Gwrendy'r môr
Wyllt fawl y gwyntoedd nes ymgodo'i dônau
Fel gwyn fyd o addolwyr tua'r nef. . .

Hyd y gwn i, y mae y darlenniad hwn o ddefosiwn Natur yn hollol Gymreig, oddieithr mewn llenyddiaeth Hebreig... Ceir ef yn fynych mewn barddoniaeth Gymreig ar ol y diwygiad cenedlaethol yn y ganrif ddiweddar. Ond ymddengys fel math o syniad damweiniol gyda'r holl feirdd ond Islwyn.⁹

Ac, yn sicr ddigon, fe ellir ychwanegu enw Elfed at enw Islwyn yn y fan honno.

Mae'r ysbryd defosiynol, boed mewn addoliad, mewn gweddi, mewn mawl, yn dibynnu ar fodolaeth bwlch o ryw fath, rhyw arwahanrwydd rhwng yr addolwr a'r addoedig. Yn y cerddi a ddyfynnais hyd yn hyn, nid oes amheuaeth nad yw'r arwahanrwydd hwn yn bod ym meddylfryd prydyddol Elfed. Ond y mae, mewn nifer o gerddi, yn cau'r bwlch rhwng y byd corfforol a'r byd ysbrydol, rhwng nef a daear, nes bod y ddaear yn mynd yn rhan o'r nef ganddo. Mae'n werth sylwi, er enghraifft, ar y penillion hyn:

Safwn ar y gwyrddlas fryn
Yn hyfrydle'r goleu gwyn:
Llon'd y wybren oedd o hedd,
Heb un cwmwl ar ei gwedd;
Sacramentau'r nef a roed
Ar y dyfroedd, ar y coed:
Cwpan sanctaidd o oleuni
Oedd wrth wefus pob gwyrddlesni.
(‘Goleu'r Bryn yn y Glyn’)

Ar fryn ei gweddnewidiad
Saif Anian, yn ei hawl;
A'i gwisg yn ddisglair fel yr haul,
Ynghanol dydd o fawl.
(‘Y Saboth yn Nghymru’)

Goleuni byd natur, ‘cwpan sanctaidd o oleuni’, yn gyfryngol yn ‘sacramentau'r nef; Anian ei hun, wrth iddi foli, yn profi ‘gweddnewidiad’: awgrym pendant llinellau fel y rhain yw bod Natur, yn ei naturiaeth ei hun, yn peidio â bod, a'i bod bellach yn rhan o fyd ysbrydol. Unwaith eto, mae'n werth troi at y ddarlith ar Islwyn. Yn ei ganu ef, ‘Nid yr *enaid* sydd yn y *byd*, ond y *byd* sydd yn yr *enaid* ... Gan nad oedd y byd materol, iddo ef, ond rhandir o fewn byd y meddwl, yr oedd y dyoddefaint Dwyfol yn cael ei deimlo gan y coed a'r ffynonau a'r awelon o fewn byd y meddwl’.¹⁰

Mae'n deg ychwanegu fod Elfed yn gyndyn o dderbyn yn llwyr oblygiadau'r dadansoddiad hwn o feddwl Islwyn: 'Y mae yn anhawdd gwybod pa mor bell y mynai y bardd i ni ddarllen ei syniadau yn ol y llythyren, yn hytrach nag fel damhegion ysbrydol ... efallai mai doethach fyddai dweyd fod naws drychfeddyliol cryf ar ei farddoniaeth, yn hytrach na dweyd â thafod oer ei fod yn *idealist*.' Efallai, yn wir, y dylem ni fod yr un mor wyladwrus wrth geisio esbonio arwyddocâd y penillion yr wyf newydd eu dyfynnu. Ond, o'u derbyn fel y maent, ymddengys i mi mai'r hyn sydd ynddynt yw, nid yn gymaint yr 'idealism' trosgynnol a welodd Elfed yng ngwaith Islwyn, ond math ar gyfriniaeth, cyfriniaeth lle y mae'r materol yn ymdoddi i'r ysbrydol.

Ond condemniai Elfed gyfriniaeth. Ymgroesai rhag ei rhyfyg a'i heithafrwydd. Cyfeiliornad iddo oedd ceisio ymunoli â'r Duwdod ac ymgolli ynddo, cyfeiliornad a oedd yn cau'r bwch hwnnw a oedd yn anhepgor i fodolaeth yr ysbryd defosiynol. Ar y tir hwn, yr oedd ganddo ei amheuan ar dro ynghylch Ann Griffiths a Williams Pantycelyn, a chondemniodd y llinellau hyn, er enghraifft, gan Bantycelyn:

Yn Dy glwyfau y mae bywyd
Tyllau'r hoelion yw fy nyth,

gan ychwanegu, 'ni ddylid anghofio ei fod yn siarad yn nhafodiaith gynhefin dosbarth o Gyfrinwyr, a rhai ohonynt lawn mor faterol a hyn'.¹¹

Ymdoddi corfforol a ddisgrifir yn llinellau Pantycelyn, profiad yn y dimensiwn 'materol' hwnnw y mae Elfed bob amser yn barod i'w droi heibio. Ond condemnio neu beidio, mae Elfed ei hun, weithiau, yn ei waith yn awgrymu rhyw fath o gyfriniaeth natur, er nad yw, mewn gwaed oer ac yn ystyriol, yn fodlon cydnabod dilysrwydd profiad neu syniadaeth o'r fath. Gwell ganddo sôn, yn ddoeth ac yn ddiogel, am 'ddamhegion ysbrydol', megis yn ei sylwadau ar Islwyn. Rhaid cofio hefyd mai sôn yr ydym, yng ngwaith Elfed, am weld y materol yn ymgorfforiad o'r ysbrydol. Hynny yw, lleihau pwysigrwydd y materol a wna Elfed, nid ei gynyddu.

O awgrymu bod yng ngwaith Elfed ryw gyffyrddiadau o gyfriniaeth, rhaid egluro pa fath o gyfriniaeth ydyw. Fel yr awgrymwyd eisoes, mae'n sicr yn gyfriniaeth natur: ymwneud y mae â'r berthynas rhwng Duw a Daear yn hytrach nag â'r berthynas rhwng Duw a Dyn. Mae'n enghraifft hefyd o'r hyn a ddisgrifir weithiau fel 'cyfriniaeth Oes Victoria', hynny yw, y mae'n deillio o un o'r gweddau sylfaenol ar feddwl y bedwaredd ganrif ar bymtheg: 'the nineteenth century [tried] to create a unified theory accounting for diverse expression of what was felt to be the underlying harmony of creation'.¹²

Ni ellid cael gwell crynhoad o un o gerddi Elfed, sef 'Blodeuyn yw'r Byd', na'r frawddeg uchod. O'r gerdd eithriadol o ddiddorol honno y daw'r llinellau hyn:

Un yw yr hedyn;
A'r undod yn dilyn
I fyny drwy'r cyfan,
Gan agor yn llydan
Ar bob llaw, ymhob llun;
Ond o hyd yn un:
Yma'n feillionen,
Acw yn seren;
Yn dòn aflonydd,
Neu'n graig dragywydd;
Yn bluen eira,
Neu'n sail y Wyddfa:
Ar bob lle, ymhob llun,
O hyd yn un.

Mae'r haul yn arddel
Y gwlithyn isel;
A'r dòn yn cerdded,
Wrth fesur planed:
Mae bywyd aderyn
Yn agos i'r plentyn:
Mae deddf
A greddf
Yn ateb i'w gilydd,
Yn odli'n dragywydd:
Un yw yr oll,
Heb gainc ar goll.

Datganiad noeth o foniaeth a geir yma, cred ddylanwadol Schelling a Hegel mai ffenomenau gwahaniaethol yn codi o un 'gwreiddyn Bod', a defnyddio ymadrodd Waldo, yw pob dim. I'r ganrif ddiwethaf y perthyn y gred hon yn ei

chyflawnder, ond ceir rhag-gysgodion ohoni mewn canrifoedd cynharach – gan Henry Vaughan, er enghraifft, y dywedwyd amdano ‘Vaughan’s is the country of the mind’.¹³ Yng ngwaith Elfed, fe welwn felly symud rhwng deuaeth y safbwynt Cristnogol clasurol, a’r ysbryd defosiynol yn arbennig, drwy ryw dir canol lled-gyfriniol lle y mae’r byd naturiol naill ai yn gysgod o’r dwyfol neu yn cael ei ‘weddnewid’ gan y cydymdreiddio sydd rhyngddynt, at y foniaeth Hegelaidd a fynegir mor groyw yn ‘Blodeuyn yw’r Byd’.

Yr ysbryd, neu’r enaid, neu’r ‘Meddwl’, a rhoi ei enw Hegelaidd iddo, sy’n rheoli bywyd i gyd: ‘Un meddwl sydd,/A fu, A fydd’. Ac mewn cyd-destun crefyddol y gwêl Elfed y ‘Meddwl’ hwn:

Dwyfol anadliad
Groesa y cread ...
Ei Feddwl Ei hunan
Flodeua drwy’r cyfan –
A Hwnnw ni syrth!

O gredu fel hyn, y mae, o safbwynt diwinyddol, ganlyniadau pellgyrhaeddol. Y mae dyn ei hun yn rhan o’r ‘Meddwl’, ac yn rhannu ei natur a’i amcanion:

A minnau, ddyn,
Yn fy hawl fy hun,
Gâf le’n y Blodeuyn
Sy â’i dŵf heb derfyn.

Neu gwrandewch ar Islwyn yntau, yn ei bregethau:

Y mae Duw a dyn yn debyg i’w gilydd... Y mae meddwl Duw yn gyffelyb i feddwl dyn a meddwl dyn yn gyffelyb i feddwl Duw. Duwdod yw cynllun y ddynoliaeth.¹⁴

Ac eto:

Mae yr angel a’r llwch wedi ymbriodi a’u gilydd mewn dynoliaeth. Mae y nefol a’r daearol, yr ysprydol a’r materol, yr amserol a’r tragwyddol, terfynoldeb ac annherfynoldeb, wedi cwrdd mewn dyn ...¹⁵

Mae Islwyn ac Elfed fel ei gilydd yn rhoi lle amlwg i fewnfodaeth Duw: y Duw sy’n bod yn y byd creedig ac sy’n rhan o natur dyn. Hon oedd diwinyddiaeth ffasiynol chwarter olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Fe’i ceir yn ei llawnder yng ngwaith diwinyddion dylanwadol megis y Parchedig David Adams (Hawen) ar ddiwedd y ganrif. Nid na cheir elfennau diwinyddiaeth fwy traddodiadol yng ngwaith y ddau hefyd, ond, yng ngwaith Elfed yn arbennig, y

ddiwinyddiaeth 'newydd' sydd ben. Fel y dywedodd y Dr Pennar Davies wrth drafod rhai o'i gerddi, 'y mae Hegel bron wedi disodli Calfin'.¹⁶ A chan fod pwyslais diwinyddol Elfed ei hun ar fewnfodaeth Duw yn hytrach na'i uwchfodaeth, prin yw'r ymwybod yn ei waith â phechaduruswydd dyn ac â Christ y Cyfryngwr a'r Gwardwr. Rhwng Thomas William, dyweder, ar ddechrau'r ganrif, a'i gri ingol am gael ei wneuthur yn 'iach/Oddi wrth effeithiau pechod a'u nychdod hynod hwy',¹⁷ neu ei gyfoeswr Pedr Fardd a'i gri yntau, 'Pechadur wyf, y dua'n fyw/Trugaredd yw fy nghri',¹⁸ ac Elfed, a llawer o gyfoeswyr Elfed, y mae bwch diwinyddol aruthrol fawr.

Ymwrthododd Elfed ag anghysur pechod. Gwnaeth hynny yn ei emynau ac fe'i gwnaeth hefyd yn ei gerddi eraill. Ystyrier un arall o gynhyrchion Elfed yn 1888, rhieingerdd arobryn Eisteddfod Wrecsam, 'Llyn y Morwynion'. Seiliwyd y gerdd ar hanes treisgar a gwaedlyd. Mae gwŷr Ardudwy yn teithio i Ddyffryn Clwyd i chwilio am wragedd, ac yn llwyddo i ddenu'r merched i'w dilyn. Pan glyw gwŷr ifainc Dyffryn Clwyd am hyn maent yn ymlid gwŷr Ardudwy ac yn ymladd brwydr waedlyd â hwy am y merched. Wrth iddynt weld mai gwŷr Dyffryn Clwyd sydd drechaf, mae'r merched yn dianc i'r mynydd, ac mewn ofn a dychryn dirfawr rhag y dial sy'n eu hwynebu, bwriant eu hunain i'r llyn a boddi. Trais, dialedd, chwant rhywiol, hunanladdiad torfol – dyna'r elfennau yn y stori.¹⁹ Ond beth a gawn gan Elfed? Stori serch lipa, niwlog, sy'n diystyru gwir natur y chwedl a'r dyfnder drygioni a geir ynddi. Rhyw ffawd groes, annelwig sy'n rheoli'r digwydd yng ngherdd Elfed, nid grymsterau tywyll y bersonoliaeth ddynol.

Os symudwn ni ymlaen bedair blynedd ar ddeg i Eisteddfod enwog Bangor, 1902, fe welwn ni fod geiriau Elfed wrth gollfarnu pryddest W. J. Gruffydd, 'Trystan ac Epyllt', yn mynegi yn eglur iawn yr egwyddor a ddilynodd ef ei hun wrth lunio 'Llyn y Morwynion':

Y mae llawer o swyn yn ei frawddegau, ond diolchwn ar ddiwedd pob penill mai anwiredd bron i gyd mae wedi ganu mor bersain. Y mae y bardd wedi cynyg canu ar serch yn erbyn *moesoldeb*: ac nid yw hyny, ar

dir uchaf awen, yn gyfreithlawn. Y testyn yma i fardd llednais, sobr, ydyw serch yn erbyn *ffawd*, ac y mae mwy nag un o'r beirdd wedi canfod hyny.²⁰

Mae'r ysbryd, neu'r 'Meddwl', i Elfed yn cau allan dywyllwch a phechod. Pan fo angen arwyddlun arno i ddisgrifio'r ysbryd, 'golau' yw hwnnw yn aml iawn. Hwn yw 'gwin y nef i'r ddaear wan' ('Goleu'r Bryn yn y Glyn'). Nid rhyfedd felly iddo wrthwynebu'n groyw ddatganiad Gruffydd fod 'y goleu a'r gwirionedd wedi myn'd' pan fo serch yn methu. I Elfed, gwrthod gweld goleuni, gwrthod gobaith, a hynny'n arbennig oherwydd peth mor ddibwys yn ei olwg â dolur serch, oedd yr heresi fawr:

Treulia'r bardd nwyfus hwn dros ddau can' llinell yn ofer i ganu fod 'y goleu a'r gwirionedd wedi myn'd:' a bu agos i mi ei gredu, gan mor lleied o wirionedd sydd yn y rhan hon o'i gerdd... gwelwn yn y bryddest obeithion disglair am fardd yn mhell uwchlaw'r cyffredin, ar ol i'r 'goleu a'r gwirionedd' ddod yn ol iddo. ²¹

Roedd gweledigaeth Gruffydd yn negyddu holl sylfaen ei weledigaeth ei hun.

Mewn un arall o weithiau buddugol 1888, ei draethawd ar 'Barddoniaeth Gymreig: Hanesyddol a Beirniadol', datganodd Elfed yn hyderus fod 'goreu Duw a dyn yn y dyfodol'.²² Canu gobaith a wnaeth Elfed, gobaith mewn byd a ddaw yn sicr, ond gobaith hefyd am bethau gwell yn y byd hwn. Os yw'r gobaith Cristnogol am nef mewn byd arall yn rhan o wead meddwl Elfed, yna mae'r gred Hegelaidd mewn 'cynnydd' yn y byd hwn yn rhan o'i ddychymyg barddol yn ogystal. Cynnydd mewn gwybodaeth a doethineb yw hwn, datguddiad graddol o'r gwirionedd ynghylch natur bodolaeth, y 'Meddwl' mawr yn ei ddatgelu ei hun fwyfwy. Ac y mae Dyn yn ganolog yn y datguddiad hwn:

Pa ryw frawd i mi, 'mhen oesau, ddaw
I ieuo
Yr un seren fry â'r mynydd draw,
Fel heno?
Gwn y daw, – ar frig rhyw ganrif bell,
Oleuach, –
I gyfuno natur oll mewn gwell
Cyfathrach.

Dyn sy dan y nef i agoshau'r
Pellderau;
Yn ei feddwl mae dolennau aur
Yr oesau.

Cilied bannau'r byd a lampau'r nen
Fel cwmwl:
Aros wnant ar fythol ddalen wen
Y Meddwl.

(‘Y Seren a’r Mynydd’, Grindelwald, 1892)

Annog, cysuro, cynnal breichiau, gweld y goleuni drwy'r tywyllwch, cadw
fflam gobaith ynghyn; dro ar ôl tro ar ôl tro yng nghanu Elfed, dyna a wneir.
Ac fe wneir hynny nid yn betrus nac yn ymesgusodol ond yn hyderus lawen.
Cyfyd yr hyder hwn o'i gred ddi-sigl mai creadigaeth ddaionus yw'r byd. Mae'r
un ‘Meddwl’ mawr sy'n cynnwys popeth o'i fewn yn ei hanfod yn ‘garedig’, a
defnyddio'i air ef mewn emyn cyfarwydd. Cariad yw nod amgen y creadigaeth:

Pa beth ond eofndra Cariad
Yw y cread
A'i ddyfnderau dyfna'n hedd?

meddai yn ei gerdd ‘Mesur y Dyfnder’. I Elfed, goleuni, nid tywyllwch, oedd
yn y dyfnder eithaf. Cyfleu hynny oedd diben cyson Elfed yr emynydd, fel y
gwyddom yn ddigon da: ond dyma oedd diben sylfaenol ei ganu arall yn
ogystal.

- ¹ 'Islwyn', *Transactions of the Liverpool Welsh National Society* (1888), 20, ac wedyn yma a thraw.
- ² *Caniadau Elfed* (Caerdydd 1909), 150-1. Daw'r dyfyniadau o gerddi Elfed oll o'r argraffiad hwn.
- ³ Alan Rudrum, *Henry Vaughan, Cyfres Writers of Wales* (Caerdydd 1981), 47.
- ⁴ 'Llyfrau Defosiynol', *Y Dysgedydd* (1910), 203.
- ⁵ D. Gwenallt Jones, 'Elfed: Bardd Dwy Genhedlaeth', *Llafar* (Gŵyl Ddewi 1956), 17.
- ⁶ Alan Rudrum, op.cit., 41.
- ⁷ Art. cit., 27.
- ⁸ 'Barddoniaeth Elfed', *Y Genhinen* (Haf 1954), 159.
- ⁹ Art.cit., 26.
- ¹⁰ ibid., 25 a 27.
- ¹¹ 'Yr Emyr Cymreig', *Adroddiad Undeb yr Annibynwyr Cymraeg*, Llangefni, 1923, 96.
- ¹² Gerald B. Kauvar a Gerald C. Sorensen, *The Victorian Mind* (London 1909), 231.
- ¹³ Alan Rudrum, op.cit., 35.
- ¹⁴ Dyfynnir yn D. Gwenallt Jones, *Bywyd a Gwaith Islwyn*, Cyfres Pobun (Lerpwl 1948), 31-2.
- ¹⁵ ibid., 32.
- ¹⁶ 'Elfed y Bardd', *Y Dysgedydd* (1954), 73.
- ¹⁷ O'r gerdd 'Llyn Bethesda', yn R. M. Jones, *Blodeugerdd Barddas o'r Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg* (Llandybie 1988), 48.
- ¹⁸ *Y Caniedydd*, Undeb yr Annibynwyr Cymraeg (Abertawe 1961), 34.
- ¹⁹ William Davies, 'Casgliadau o Lân Gwerin Meirion', *Cofnodion a Chyfansoddiadau Buddugol Eisteddfod Blaenau Ffestiniog*, 1898, 183.
- ²⁰ *Cofnodion a Chyfansoddiadau Buddugol Eisteddfod Bangor*, 1902, 22.
- ²¹ Loc.cit.
- ²² Traethawd Arobryn Eisteddfod Gadeiriol Meirion, Calan 1888. Gweler *Y Geninen* (1889), 88.

SAUNDERS LEWIS, APOSTOL PATRIARCHAETH

I

Dechreuwyd cyhoeddi *Blodeuwedd* yn ystod y cyfnod 1923-5 ar dudalennau'r *Lenor*, er nad ymddangosodd y ddrama yn ei ffurf gyflawn, orffenedig, tan 1947. Lluniwyd hi ar derfyn cyfnod llenyddol yng Nghymru, cyfnod o ryw ddeng mlynedd ar hugain pan oedd syniadau'r mudiad rhamantaidd yn eu bri. Lluniesid prydddest W. J. Gruffydd, *Trystan ac Eryllt*, ar gyfer Eisteddfod Bangor, 1902, a chyhoeddwyd fersiwn diwygiedig ohoni yn *Caniadau a Cherddi*, 1906. Enillasai R. Williams Parry gadair Eisteddfod Colwyn, 1910, â'i awdl *Yr Haf*, ac ailgyhoeddwyd hon yn y gyfrol *Yr Haf a Cherddi Eraill* yn 1924. Cyfamserol felly oedd cyhoeddi dwy act gyntaf *Blodeuwedd* a chyhoeddi casgliad Williams Parry o'i gerddi. Serch cnawdol yw pwnc *Blodeuwedd*, fel *Trystan ac Eryllt* ac awdl *Yr Haf*; ond adwaith yn erbyn syniadau beirdd y mudiad rhamantaidd a geir gan Saunders Lewis yn *Blodeuwedd*, fel yn *Siwan* yn ddiweddarach.

Pwysodd Saunders Lewis ar syniadau a motifau nodweddiadol o'r rhamantwyr wrth lunio ei ddarlun ei hun o serch cnawdol. Dyna'r pwyslais a geir ar athroniaeth 'tegwch y funud' – 'Bydd heno'n ddigon heno, a heno i mi yw byth' medd Gwilym Brewys wrth Siwan. Eto, dyna ddelwedd y cwpan swyn, y cwpan sy'n ganolbwynt stori Trystan ac Eryllt. Ceir chwarae â'r un syniad yn yr olygfa lle y gwelir Blodeuwedd a Gronw Pebr yn yfed o 'gwpan serch' i selio'r cyfamod sydd rhyngddynt. Yr enghraifft amlycaf oll, efallai, yw'r modd y defnyddir y gân Ffrangeg am Drystan ac Eryllt yn *Siwan* yn adlais o hanes serch Siwan a Gwilym. Ond er defnyddio'r elfennau hyn yn ei waith, eu defnyddio er mwyn gwrthod eu symboliaeth a'u harwyddocâd a wna Saunders Lewis. Rhoddodd inni, yn y ddwy ddrama, y darlun rhamantaidd traddodiadol

o serch, eithr drylliodd y darlun a rhoi inni, yn ei le, ddarlun o serch priodasol fel unig sylfaen bywyd trefnus a gwâr.

Er i Saunders Lewis wrthod athroniaeth y rhamantwyr am serch, derbyniodd eu syniadaeth mewn un cyfeiriad, sef cysylltiad serch a marwolaeth. Dywed Alun Llywelyn-Williams mai 'Marwolaeth, mewn gwirionedd, yw nod y serch rhamantaidd ... ymglyma serch ac angau ym meddylfryd y rhamantwyr Cymraeg'.¹ Ceisio egluro paham y dewisodd Saunders Lewis, fel y rhamantwyr, arddel y berthynas rhwng serch ac angau, er gwrthod ohono eu dysgeidiaeth gyffredinol am serch, fydd diben y sylwadau hyn.

II

Yn y myth mwyaf dylanwadol yn hanes gwareiddiad, sef hanes y Cwmp yn Eden, gwraig sy'n gyfrifol am ddwyn pechod a marwolaeth i'r byd – 'Y wraig a roddaist gyd â mi, hi a roddodd i mi o'r pren.' Efa'r Cristnogion, fel Pandora'r Groegiaid, yw ffynhonnell pechod dyn. Ac nid digon datgan mai merch yw ffynhonnell pechod. O holl bechodau dynion, pechod rhywiol, yr unig fath ar bechod sy'n ymwneud â merch o angenrheidrwydd, yw'r pechod cyntaf a'r pwysicaf yng ngolwg cymdeithas. Ymwybyddiaeth o bechod rhywiol a aeth â phrif sylw byd ac eglwys. Dilynodd Saunders Lewis, yn hyn o beth, draddodiad yr oesau. Un yn unig o'r saith bechod marwol a fu'n bwnc ei fyfyrddod a'i sylwadaeth fanwl. Y mae'r cysylltiad hwn rhwng merch a phechod yn un cwbl sylfaenol, yn uno Saunders Lewis ag aelodau'r mudiad rhamantaidd. Meddai Silyn yn ei gerdd 'Y Lili yn Llatai':

Anwylach na'm henaid anfarwol
I mi ydyw Olwen, fy mun.

Nid yw Olwen yma yn ddim ond enw arall ar Efa. Yr unig wahaniaeth yw bod y rhamantwyr, yn wahanol i Saunders Lewis, yn dewis anwybyddu canlyniad eu pechod.

Syniad sylfaenol arall yn hanes y Cwmp yw bod pechod a marwolaeth yn dwyn perthynas annatod â'i gilydd. Canlyniad bwyta o ffrwyth y pren yw'r ddau: 'Duw a ddywedodd, na fwyteuach ohono ac na chyffyrddwch ag ef, rhag eich marw'. Dweud dadlennol yn y cyswllt hwn a geir gan Ronw Pebr, pan yw'n ymwrthod â'i serch at Flodeuwedd, ac yn dewis marwolaeth anrhydeddus yn ei le: 'A hoffi dy chwaer angau yn fwy na thi'. Yn yr ymadrodd hwn, o fewn cwmpas bychan iawn, dywedir dau beth dwfn eu harwyddocâd. Yn gyntaf, y mae Blodeuwedd, sy'n ymgorfforiad o bechod rhywiol, ac angau, yn perthyn i'w gilydd fel dwy chwaer, ac felly'n tarddu o'r un cyff; ac yn ail, dwy chwaer ydynt, nid brawd a chwaer na dau frawd. Personolir pechod ac angau, a'u personoli fel merched. Merch a serch rhywiol; serch rhywiol a pechod; pechod ac angau; angau a merch – gwelir yng ngeiriau Gronw fynegi clwm o gysylltiadau sy'n sylfaenol ym meddwl dyn. Nid anodd dod o hyd i enghreifftiau eraill o'r clwm cysylltiadau hwn yng ngwaith Saunders Lewis. 'Cyllell yn y galon ydy pob cariad merch' medd Dora yn *Cymru Fydd*. Yr enghraifft amlycaf yw'r disgrifiad o'r freuddwyd a ddaw i Fonica un prynhawn, ei bod hi'n dduwies serch ac yn dduwies marwolaeth yr un pryd. Y mae ganddi'r gallu i ddenu ac i ladd:

Ym mhen uchaf y deml, rhwng dau biler o liw gwaed, yr oedd cadair o farnor clærwyn, ac ynddi eisteddai Monica. Eisteddai mewn gwisg wenllaes offeiriades gyda sandalau am ei thraed a breichledau trymion o amgylch ei migynau. Yr oedd ei breichiau'n noeth ac ar ei gliniau gorweddai cleddyf miniog. Daeth dau negro i'r deml o'r tu cefn i'r orsedd a rhyngddynt garcharor dan gadwynau a gorchudd o liain dros ei wyneb ... troes Monica ato a chododd ei chleddyf a thrywanodd ef rhwng ei ddwyfron oni syrthiodd yn gelain dros y dibyn i blith y dorf; a phan syrthiodd datguddiwyd ei wyneb, a gwelodd Monica mai Bob Maciwan ydoedd.

Y mae Monica yma yn un â duwiesau megis Circe, neu'r Ondines, ysbrydion y môr, sy'n hudo dynion i'w dinistr. Mewn hanesion tebyg i'r rhain, perir i ferch symboleiddio'r hudoliaeth gnawdol honno sy'n arwain, yn y pen draw, at farwolaeth. Rhyfedd, ar un olwg, yw cysylltu merch â marwolaeth fel hyn, oherwydd saif merch hefyd, yn rhinwedd ei swyddogaeth fiolegol, yn arwydd o fywyd a ffrwythlonder a gobraith am y dyfodol. 'Nid dychmygu'r dyfodol yn unig y mae merch, ond llunio'r dyfodol, cario'r dyfodol, magu'r

dyfodol. I hynny mae ei chroth hi'n da', medd Bet yn *Cymru Fydd*. Fel merch y synnir am y ddaear, a merch hefyd yw natur. Mor gyffredin yw ymadroddion tebyg i 'y fam natur' fel na sylwn arnynt, heb sôn am amgyffred eu harwyddocâd.

Wrth gysylltu merch â'r ddaear ac â natur, yr ydym yn ei gwneud hi'n arwydd o'r grym hwnnw sy'n tynnu'n groes i arferion a safonau cymdeithas wâr. 'Human society is an antiphysis, – in a sense it is against nature',² medd Simone de Beauvoir. Pan fo dyn yn ymgynraedd at fyd yr ysbryd, ceisio concro natur y mae. Hyn oedd hanes brwydr ysbrydol Ann Griffiths:

Er mai cwblw groes i natur
Yw fy llwybyr yn y byd.

Yn sgîl hyn y deallir perygl Blodeuwedd i ddynion. Nid peryglu moesoldeb rhywiol yn unig y mae hi, ond peryglu seiliau moesoldeb yn gyffredinol, a hyn am mai grymsterau byd natur sy'n ei rheoli. 'Enaid y gwanwyn gwyrf mewn corff o gnawd' yw hi, plentyn y storm yn 'dawnsio yn y ddrycin wyllt'. Y mae'r grymsterau sy'n ei rheoli hi yn wrth-foesol:

O enaid, beth yw c'wilydd? 'Wn i ddim
Sut mae cywilyddio ...

medd hi wrth Wydion. Os caf fynegi'r peth ar ffurf cyfresymiad: merch yw natur; y mae natur yn wrth-foesol; felly y mae merch yn wrth-foesol. Dyma duedd y meddwl, pa un ai y mynegir y syniad yn llawn ai peidio. Yn yr un modd ag y mae grym natur mewn merch yn peri ei bod hi'n peryglu moesoldeb a threfn gymdeithasol, perir hefyd iddi filwrio yn erbyn y deall. Grym gwrth-ddeallol yw merch. Y mae'r syniad hwn ymhlyg yng nghyhuddiad Dewi yn *Cymru Fydd*: 'Y ffaith ydy fod gennych chi ormod o 'fennydd i ymddwyn fel mam'. Y mae'r agwedd meddwl hwn yn treiddio i feirniadaeth lenyddol Saunders Lewis hefyd. Sylwer ar ei ddisgrifiad o emynau Ann Griffiths:

Ar ei uchel-fannau, canu benywaidd yn ystyr ardderchocaf y gair yw canu Williams. Canu gwrywaidd, canu'r ymennydd a'r deall yw canu merch Dolwar.³

III

Cyrhaeddodd y syniad am ferch fel grym bywydol ar y naill law, ac fel grym marwol ar y llall, ei benllanw ym mythau'r Parcae a'r Moirae. Duwiesau geni oedd Parca a'i chymdeithion Nona a Decima. Terddir yr enw Parca o *parere*, esgor, gan ysgolheigion Lladin, a chyfeiriad at dymor beichiogrwydd a geir yn enwau'r ddwy arall. Adwaenid y Parcae hefyd fel Mortae, oherwydd ystyrid marwolaeth yn rhan o'u teyrnas yn ogystal. Enw arall eto arnynt oedd Fatae, gan mai hwy a ragordeiniai gyfran dyn ar y ddaear. Cysylltir Parcae'r Rhufeiniaid â Moirae'r Groegiaid, duwiesau tebyg a bennai hyd tymor dyn ar y ddaear. Hwy, ar faes y frwydr, a benderfynai pwy oedd i fyw a phwy oedd i farw. Yr oedd y Groegiaid a'r Rhufeiniaid yn gytûn yn hyn o beth: er y gellid gohirio dedfryd marwolaeth, ni ellid ei throi heibio. Yr oedd gorchymyn y Parcae a'r Moirae parthed marwolaeth yn ddiwrthdro. Datblygiad ar y cysylltiad sylfaenol hwn rhwng merch a marwolaeth, y cysylltiad a adlewyrchir ym mythau'r Parcae a'r Moirae, yw'r ffaith yr ystyrir mai gwaith merch yw galaru ar ôl y meirw. Pwysleisir, yn y pedair efengyl, mai'r gwragedd, a Mair Magdalen yn bennaf yn eu plith, a aeth at fedd yr Iesu i alaru. 'Women must weep' chwedl y Sais.

O holl weithiau Saunders Lewis, *Monica* sy'n dangos glir iaf baradocs y cysylltiad rhwng geni a marw. Gwraig yw Monica sy'n dwyn bywyd newydd yn ei chroth. O achos hynny, y mae hi'n ewyllysio marw. At yr afiechyd corff, y dropsi, sy'n ei blino, mae hi'n dioddef hefyd gan afiechyd meddyliol, morbidrwydd eithafol sy'n achosi iddi gyflawni math ar hunanladdiad drwy wrthod ymgynghori â meddyg ynghylch ei chyflwr. Y mae hi felly yn dwyn bywyd a marwolaeth o'i mewn, a hi piau'r dewis rhyngddynt. Ei dewis cwbl fwriadol hi yw ei marwolaeth ei hun a marwolaeth ei phlentyn. Sylweddola Bob, ei gŵr, mai dewis bwriadol ar ran Monica yw marwolaeth; gesyd y peth ar ffurf cwestiwn i'w gyfaill Ned Rhosser: 'Wyt ti'n meddwl y gall gwraig fod mor eiddigus o'r plentyn yn ei chroth hi fel y myn hi farw ei hunan er mwyn ei ladd ef?' Yr hyn sy'n bwysig yn sefyllfa Monica yw bod modd iddi ddewis

rhwng bywyd a marwolaeth. Y mae'r gallu yn ei llaw, a gwelir yn y gallu hwn adlais clir o alluoedd deublyg y Parcae, sy'n alluog i reoli geni a marw ym myd dynion.

Rhaid ceisio egluro paham y mae Monica yn dewis marwolaeth yn hytrach na bywyd. Gwedd ar hunanoldeb Monica yw'r eiddigedd y sylwodd Bob arno wrth sgwrsio â Ned Rhosser. Ei hunanoldeb sy'n peri iddi wrthod derbyn ei chyfrifoldeb newydd, a gwrthryfela am fod 'hawliau a gyrfa newydd yn galw arni'. Creasai Monica ddarlun ohoni ei hun fel duwies serch, rhyw Gleopatra neu Fadame de Pompadour:

Meistresi serch oeddynt iddi hi, rhianedd a gasglasai bob hudoliaeth
golud a chelfyddyd o amgylch eu cyrff yn unig er mwyn plygu calonnau
eu cariadon ... a phob un ohonynt yn ymgnawdoliad o'i delfryd hi
ohoni ei hunan.

Gwelodd ei bod yn amhosibl cysoni bod yn fam â bod yn eilun cnawdol, a bod yn rhaid iddi bellach dderbyn fod y ddelwedd a goleddai ohoni ei hun wedi'i chwalu am byth. Y mae yng ngwrthryfel Monica felly elfen ddyfnach na hunanoldeb, yn ystyr arferol y gair, sef protest yn erbyn y ffaith fod ei sefyllfa newydd yn golygu ei bod hi'n colli ei hunaniaeth, yn colli'r syniad a oedd ganddi amdani ei hun fel person ar wahân. Ni fyn hi gollu ei hunaniaeth wrth gyfrannu at barhad yr hil.

Daw ymateb Monica â ni wyneb-yn-wyneb ag un o'r gwirioneddau sylfaenol – yng ngeiriau Hegel, 'Y mae genedigaeth plant yn farwolaeth i'w rhieni'. Y mae geni plentyn yn golygu bod yn rhaid i rieni ailystyried eu llwybr yn y byd, gan fod 'hawliau a gyrfa newydd yn galw'. Bellach, nid unigolyn mo'r tad neu'r fam, nid person cyflawn, annibynnol yn cysylltu'n uniongyrchol â'r byd o'i gwmpas, ond bod rhanedig, yn cysylltu â'r byd i raddau drwy'r plentyn sy'n gnawd o'i gnawd ef, ond sydd ar yr un pryd yn fod gwahanol iddo ef. Canlyniad hyn yw gwanhau syniad yr hunan, gwanhau'r ddelwedd sydd gan ddyd ohono'i hun fel bod cyflawn ar wahân. Er bod y broses hon yn angenrheidiol i barhad dynoliaeth, eto gall y profiad o golli'r hunan yn yr hil, fel petai, brofi'n drawmatig. Y mae rhieni yn eu haberthu eu hunain yn seicolegol

yn ogystal ag yn gorfforol, a'r aberth seicolegol hwn yw gwreiddyn trawma Monica. Er bod yr hunaniaeth a greodd hi iddi ei hun yn ffals, am iddi ei seilio ar wagedd, y mae ei hymateb i golli'r hunaniaeth honno yn seicolegol ddilys ac yn rhan o brofiad y ddynoliaeth yn gyfan.

Nid anodd egluro paham y tyfodd y cysylltiad isymwybodol hwn rhwng geni a marw, na'r rheswm dros gysylltu'r ddwy broses â merch. Y mae'r fam ddaear yn dwyn bywyd i'r byd ac yn derbyn y corff marwol yn ôl i'w chôl. Am i bob dyn gael ei eni o wraig, fe'i genir yn y cnawd, ac yng nghnawd y newydd-anedig y gorwedd hedyn ei farwolaeth. Oherwydd cysylltu geni a marw fel hyn y tyfodd yr ofn a'r ffeidd-dod sy'n nodweddu agwedd yr oesau at y prosesau cenhedlol mewn merch. O'r ofn hwn y datblygodd y tabŵ sy'n gyffredin i bob gwareiddiad bron, mai aflan yw merch ar adeg misglwyf ac esgor. Ymgorfforir y tabŵ hwn yng nghyfraith yr Iddewon, er enghraifft.

Dyfynnaf o lyfr Lefiticus:

Os gwraig a feichioga, ac a esgor ar wryw, yna bydded aflan saith niwrnod: fel dyddiau gwahaniaeth ei misglwyf y bydd hi aflan ... a thri diwrnod ar ddeg ar hugain yr erys yng ngwaed ei phuredigaeth: na chyffyrdded â dim sanctaidd, ac na ddeued i'r cysegr, nes cyflawni dyddiau ei phuredigaeth.

Ac os bu i'r wraig esgor ar ferch, yna pery ei haflendid yn hwy. Yng ngoleuni geiriau Lefiticus y mae deall arwyddocâd geiriau Esther: 'Mae'r goron ohoni ei hun mor ffaidd gen' i â chadach misglwyf. Nid cyfeirio at gasbeth yn unig a wna Esther yma, ond ymgysylltu â chyfraith ei thadau. Ac y mae'r gyfraith honno, yn ei thro, yn adlewyrchu un o agweddau meddwl sylfaenol yr hil ddynol.

Mam-dduwies y gwareiddiad Cristnogol yw Mair. Ymgais i'w chodi uwchlaw'r clwm hwn o gysylltiadau rhwng cenhedlu, pechod, a marwolaeth yw hanes yr enedigaeth wyrthiol a'r pwyslais ar ei morwyndod parhaol hi. Serch hynny, ni all hi ddianc yn llwyr rhag amhuredd y cnawd. Y mae ei mab yn dduw ac yn ddyn, ond drwy ei fam y gwisgodd gnawd. Gellir dadlau mai dyna paham y pwysleisir presenoldeb Mair wrth groesbren ei mab; ei natur hi yn ei mab a barodd fod y farwolaeth yn bosibl. Er hyn, ar burdeb Mair y mae

pwyslais pennaf y traddodiad Cristnogol. Dyrchafwyd hi drwy oesoedd Cred, gan briodoli iddi bob rhinwedd. Yng ngeiriau Saunders Lewis, mewn carol a genir ar ddechrau *Ambyn ac Amig*, hi yw

dôr a ffynnon
Y Goleuni a ddaeth i ddynion.

Cwlt y Forwyn Fair yw'r enghraifft amlycaf o'r modd y dyrchafwyd gwraig, ar hyd y cenedlaethau, i fod yn geidwad rhinweddau a dyheadau uchaf cymdeithas. Dyma'r paradocs: merch yw gwraidd pechod a marwolaeth ac y mae hi, oherwydd ei natur, yn milwrio yn erbyn gwarineb a'r deall; ond ystyrir mai hi hefyd sy'n gyfrifol am fywyd newydd ac am warchod gwerthoedd gorau'r ddynoliaeth. Ceir cryn bwyslais ar swyddogaeth foisol merch yng ngweithiau Saunders Lewis. Drwyddi hi y daw cariad i'r byd. 'Greddf mam yw gwraidd pob cariad' meddir yn *Siwan*. Hi yw'r grym dyneiddiol mewn bywyd, fel y dengys geiriau'r Iarllles yn *Brad*:

Merch ydw' i, ac i mi byd dynol, nid byd gwyddonol, yw angen heddiw. Efallai mai dyma'n siawns olaf ni i geisio adfer safonau dynol yn Ewrop.

Pwysleisir hefyd swyddogaeth merch fel ceidwad. Thema amlwg yng ngwaith Saunders Lewis yw stiwardiaeth merch ar deulu a phriodas a threfn gymdeithasol, ond edrychir arni fel ceidwad mewn ystyr ddyfnach hefyd. Hi sy'n gyfrifol am enaid gŵr. Cadwedigaeth Marc yw cymhelliad Iris yn *'Gymerwch Chi Sigaret?'* Fel y dywed Calista:

Hi a roes ei bywyd drosot ti, i'th gadw di rhag drwg ... fe yfodd ei chwpan i'r gwaelod, – er dy fwyn di, er mwyn dy gael di gyda hi am byth... Fe adawodd hi rodd iti, llaswyr ei gweddïau hi.

Felly hefyd Dora yn *Cymru Fydd*. Dengys ei geiriau wrth ei gŵr, wedi iddo gyfaddef iddo deimlo euogrwydd yn pwysu arno wrth ddringo i'r pulpud, fod cyflwr ei enaid yn destun ei myfyrdod hi: 'Rwan y medra i wrando arnat ti'n pregethu heb ofni amdanat'. Dyfnheir arwyddocâd ei geiriau pan gofir mai gweinidog yw ei gŵr.

Ond er i Saunders Lewis roi mynegiant i'r syniad mai gwraig, a mam yn arbennig, yw gwraidd pob cariad a ffynnon pob daioni, gwelir yn ei waith

hefyd adlewyrchu'r ffaith y gall gafael mam fod yn beth afiach. Portreidir mam Sarah Jones yn *Merch Gwern Hywel* fel gwraig genfigennus a hunanol yn ei hymwneud â'i phlant. Mwy dadlennol na'r condemniad ymwybodol a geir yn y nofel hon yw'r ddeuliaeth a welir yn yr agwedd at famau ar lefel isymwybodol.

Dro ar ôl tro yng ngweithiau Saunders Lewis, pwysleisir y gorfoledd a ddaw i ddyn o fod 'yn dad teulu, yn rhoddwr bywyd i'r cenedlaethau'. Daw'r gorfoledd yn sgîl cyflawni'r ddyletswydd o sicrhau parhad llinach a chymdeithas a chenedl. Ar yr un pryd, y mae geni etifedd yn ennill personol i dad, am mai felly y gall ymryddhau o ddylanwad ei fam, 'datod c'lymau dy fam arnat' chwedl Blodeuwedd wrth Llew Llaw Gyffes. Cyfeiriad uniongyrchol at y chwedl a geir yma, wrth gwrs, ond y mae'r chwedl hithau yn adlewyrchiad o ffordd arbennig o synied am berthynas mam a mab. Derbynnir yn gyffredinol gan seicolegwyr mai perthynas o ddyled ac o ddibyniaeth yw perthynas mab â'i fam yn aml, a bod perthynas gŵr â'i wraig i raddau yn ddrych o'i berthynas â'i fam. Ail fam yw gwraig iddo, ar un olwg:

a chyntafanedig gwraig
Yw'r gŵr priod y rhoddir hi iddo yn eneth,

medd Alis yn *Siwan*. Cyn y gall gŵr priod goncro'r plentyn sydd ynddo a chyrraedd aeddfedrwydd llawn, rhaid iddo gyrraedd ystâd penteulu. Dyna paham y dywed Llew wrth Flodeuwedd:

A'th barchu â chariad tad i fam ei feibion
Pa garu mwy na hynny a allai neb?

Y mae'r ffurf uchaf ar gariad rhwng gŵr a gwraig, yn ôl geiriau Llew, yn anwybyddu'r ferch fel person ar wahân. Cerir hi am ei bod hi'n gyfrwng i'w gŵr gyrraedd ei lawn dwf, yn gyfrwng iddo ymddihatru'n llwyr o rywmau ei berthynas â'i fam.

O dderbyn hyn, deellir paham y mae'n rhaid i ŵr ennill cariad ufudd ei wraig. Dywedwyd fod ei wraig yn uniaethu â'i fam yn ei isymwybod. Golyga ennill ei hufudd-dod a'i hymostyngiad hi, felly, ei fod ef yn concro'r fam, yn llwyddo i drawsnewid y berthynas blentynnaidd rhyngddo ef a hi. Sylwer ar y

modd y mae cariad Llywelyn at Siwan yn cyrraedd ei benllanw pan ddaw hi i'w gyrchu ef:

A'r noson honno
Ti a'm cofleidiodd i. 'Doedd gen' i ddim iaith
I ddweud fy llesmair; meistrolais gryndod fy nghorff:
Ond wedi'r noson honno bûm enbyd i'm gelynon,
Cesglais Geredigion a Phowys a Deheubarth
A'u clymu yng nghoron dy fab, iddo ef yn unig yng Nghymru.

Ceir elfennau tebyg yn hanes Esther ac Ahasferus. Pan ddaw Esther i ystafell y brenin heb ei gorchymyn, i erfyn arno am drugaredd – bryd hynny, a hithau'n gyfan gwbl ym meddiant ei gŵr ac yn llwyr iswasanaethgar iddo, y daw i'r brenin sicrwydd ei fod yn ei charu:

Mae heno'n baradwys, fy mhriod, mae heno'n baradwys ...
Dechrau'n bywyd ni ydy' heno. Heno y daethost ti i'th deyrnas.

Mae'n bwysig fod Siwan ac Esther wedi cyrchu eu gwŷr o'u gwirfodd. Nid digon i wraig ymblygu, rhaid iddi ymblygu heb orfodaeth. Felly y ceir yr oruchafiaeth lwyraf. Dyfynnaf eiriau John Stuart Mill:

Men do not want solely the obedience of women, they want their sentiments. All men, except the most brutish, desire to have, in the woman most nearly connected with them, not a forced slave, but a willing one; not a slave merely, but a favourite.⁴

Sylwer ar ddisgrifiad Saunders Lewis o'r Forwyn Fair, yn y garol y dyfynnwyd ohoni eisoes: 'Henffych well, O ufudd eiddgar'. Unwaith eto, petir inni weld, yng nghymeriad Mair, yr hyn a fyn dynion.

Pwysleisir yr elfen wirfoddol hon, yr eiddgarwch y sonnir amdano wrth ddisgrifio Mair, yn anuniongyrchol mewn ffordd arall. Yn y cyfeiriadau a geir gan Saunders Lewis at natur y cariad a deimlir gan ddynion at wragedd, condemnir unrhyw elfen o orfodaeth neu o drahauster o du'r gwŷr. Un rheswm am y dirmyg a deimlir at Bob Maciwan yn *Monica* yw iddo ddymuno y 'byddai yn ei serch y rhithyn hwnnw o led-ddirmyg neu dosturi neu ymostyngiad, efallai, sy'n perffeithio cariad gwrywod'. Yn *'Gymerwch chi Sigaret?* gwelwn Iris yn tynnu coes Marc pan wêl hi elfen drahaus yn ei ymwneud â hi: 'Shic! Cosac! Brando! Valentino! Y gwryw mawr cryf! Arwr a charwr y ffilmiau Americanaidd cyfalafol!'. A phan yw Llywelyn yn ymddwyn tuag at Siwan

mewn ffordd sy'n groes i hyn, gan ddangos tiriondeb a hunanddisgyblaeth, enynnir ein parch a'n cydymdeimlad:

'Ddoluriais i monot ti â chusanau trwsgl
Na chwys cofleidio erchyll; ymgosbais yn daer
Fel na byddwn ffaidd gennyf; bûm ara' a chwrtais a ffurfiol;
A diflannodd dy gryndod; daeth y stafell hon iti'n gartref
A minnau'n rhan, nid rhy anghynnes, o'r dodrefn.

Y mae ufudd-dod gwraig i'w phriod yn golygu yn y pen draw fod gwraig yn ymgolli'n llwyr yn ei gŵr, fod ei phersonoliaeth hi yn ymdoddi i'w bersonoliaeth ef. Yn yr un modd, gall mam ymgolli yn ei mab. Fel y dywed Dora yn *Cymru Fydd*: 'Rydw i ar goll eisys, ar goll am byth, ar goll yn Dewi'; neu'r Iarles yn *Brad*: 'Nid *amdanat* ti yr ydw' i'n meddwl, y ffwl twp. Ti *yw* fy meddwl i'. Ac os hawlir bod gwraig yn ymroi fel hyn i'w gŵr, yna cam bychan sydd at ddisgwyl iddi aberthu ei bywyd drosto, os oes raid. Y mae'r Iarles yn barod i wneud hynny er mwyn y gŵr y mae'n ei garu, ac i ystyried yr aberth yn bleser hyd yn oed:

Albrecht: 'Rwy'n rhyw amau fod y syniad o ferthyrdod yn seleri Berlin yn rhoi ias o bleser i chi.

Iarles: Fe *allai* roi pleser imi, petai e'n arbed un arall.

Y mae Else yma, ac Iris yn '*Gymerwch chi Sigaret?* yn dilyn yr un llwybr ag Alcestis y Groegiaid, neu'r *Sati* yn yr India o ran hynny, sef llwybr diddymdra personol. Yn awr, disgwylir i ddynion eu haberthu eu hunain ar brydiau hefyd, ond nid yn yr un ffordd. Pan fo dynion yn rhoi eu bywyd o'u gwirfodd, gwnânt hynny dros ddelfryd o ryw fath, boed hwnnw'n grefyddol, yn wleidyddol, neu'n foesol. Gwelir y gwahaniaeth yn eglur yn *Brad*. Cariad at ŵr yw cymhelliad pennaf yr Iarles i weithredu, ond gwarchod anrhydedd yr Almaen a gwerthoedd uchaf corfflu'r swyddogion a wna Hofacker a'i gymheiriaid. Egwyddor yw eu hunig gymhelliad hwy. Bu awduron ar hyd y canrifoedd yn gyndyn o gydnabod y gall merch weithredu yn unol â gweledigaeth foesol aruchel. Tueddir i ystyried na all hi weithredu'n uniongyrchol dros egwyddor; rhaid iddi ddiriaethu egwyddor rywfodd neu'i gilydd, ac un ffordd o wneud hynny yw rhoi symbyliad ychwanegol i'w gweithredoedd, sef cariad at ŵr. Y mae'r agwedd meddwl a gafodd fynegiant yn

llinell enwog Milton 'He for God only, she for God in him' i'w weld yng ngweithiau Saunders Lewis hefyd.

IV

Rhaid holi paham y mae'r wraig yn ganolbwynt y fath glwm o baradocsau, paradocsau sy'n adlewyrchu, lawer ohonynt, ofnau a gobeithion sylfaenol bywyd dyn. Paham y mae gwraig yn ymgorfforiad o arswyd ac o ddirgelwch bywyd? Gwelodd Simone de Beauvoir ateb i'r cwestiwn yn y reddf imperialaidd honno a bair i ddyn fynnu concro arall, a cheisio eglurhad ar unrhyw beth sy'n achos anghysur neu ddirgelwch iddo o'r tu allan iddo'i hun: 'this phenomenon is a result of the imperialism of the human consciousness, seeking always to exercise its sovereignty in objective fashion'.⁵ Bid a fo am eglurhad Mlle de Beauvoir ar achos y ffenomen; tybiaf fod yn rhaid derbyn ei disgrifiad hi o gategori'r 'arall' ym meddwl dyn, categori sy'n cynnwys yr elfennau dieithr a phroblematig mewn bywyd. Gwelir merch fel ymgorfforiad o'r aralledd hwnnw. Drwy lwyddo i goncro a rheoli merch, gall gŵr deimlo, i raddau, ei fod yn llwyddo i goncro aralledd bywyd.

Aralledd yw gwraidd yr ymagweddu at ferched y sylwyd arno uchod yng ngwaith Saunders Lewis, ac y ceisiwyd ei gysylltu ag ymagweddu dynion drwy'r oesau. Gŵr yw'r goddrych, merch yw'r gwrthrych ym meddylfryd yr oesau. Cyflwr arbennig, *specific*, yw bod yn wraig i Saunders Lewis, ystâd i'w disgrifio a'i dadansoddi'n ddi-ben-draw. Ni cheir ganddo ddadansoddiad cyfochrog o ystâd arbennig gŵr, am fod ei swyddogaeth ef, a'i fodolaeth yn wir, yn gyffredinol. Os caf roi'r peth mewn ffordd arall, edrychir ar ŵr fel aelod o'r hil ddynol yn gyfan, gwraig fel aelod o rywogaeth arbennig. Dosbarthiad geiriadur Spurrells, N ac NF, a geir gan Saunders Lewis. Fel y dywed Dewi yn *Cymru Fydd*: 'Mae'n gas gen i ferched. Does gan ddyn ddim arfau yn eu herbyn nhw'. Dyna osod merched y tu allan i norm y ddynoliaeth. Ac oherwydd mai rhywbeth y tu allan i'r norm yw merched, tadogodd

Saunders Lewis arnynt, yn ymwybodol neu'n anymwybodol, lawer o'r cyneddfau a'r galluoedd nad oes deall arnynt. Crynhoir ei agwedd yn agoriad y gerdd 'Mair Fadlen': 'Am wragedd ni all neb wybod'.

Yn hyn o beth, nid yw Saunders Lewis yn wahanol i'r mwyafrif o'i gyd-ddynion. Fel y ceisiais ei ddangos, y mae llawer o'r syniadau am ferched a fynegir neu a led-fynegir ganddo yn codi o haen sy'n gorwedd yn ddwfn iawn yn ymwybyddiaeth dynion, mor ddwfn yn wir nes peri ei cholli'n aml yn yr isymwybod. Y mae'r syniadau hyn yn rhai digon sylfaenol i'w uno ef ag aelodau mudiad rhamantaidd dechrau'r ganrif. Yr hyn sy'n nodedig ynglŷn â gwaith Saunders Lewis yw'r modd y mae'r haen isymwybodol hon yn ei feddwl yn clymu â'r haen ymwybodol, yn clymu â'r deall, os mynner. Aralledd yw sail yr agwedd meddwl patriarchaidd, yr agwedd meddwl y buwyd yn ei ddisgrifio uchod. Neges ddeallol Saunders Lewis – ac fe'i ceir yn ei ysgrifeniadau gwleidyddol a'i ysgrifeniadau llenyddol fel ei gilydd – yw hon: fod dyfodol gwareiddiad yn dibynnu ar sefydlogrwydd a pharhad priodas a theulu a chenedl. Ei gymdeithas ddelfrydol ef yw'r gymdeithas Gristnogol, genedlgarol, deuluol, berchentyol. Mewn gair, y gymdeithas batriarchaidd. Sefydliadau patriarchaidd yw teulu ac eglwys a llywodraeth gwlad, oherwydd ynddynt oll, y mae'r gallu gweithredol, llywodraethol yn llaw gwŷr. Creadigaethau'r imperialaeth batriarchaidd ydynt, yn eu ffurfiau hanesyddol.

Er mwyn diogelu'r sefydliadau hyn, a chadw'r grym llywodraethol lle y mae ar hyn o bryd, rhaid i wraig ei chysegru ei hun i ofal teulu, oherwydd bod parhad y sefydliadau patriarchaidd, yn y pen draw, yn dibynnu ar sefydlogrwydd y teulu. Fel y dywedodd yr Americanes Kate Millett, gan ddyfynnu geiriau Aileen Krador:

it was not so much that 'social order required the subordination of women: rather, to the conservatives it required a *family structure* that involved the subordination of women'.⁶

Clywais ddweud fod y lle canolog a roddir i ferched yng ngweithiau Saunders Lewis yn adlewyrchiad o'r gymdeithas patriarchaidd a geir yng Nghymru. Nid felly. Po fwyaf y pwysleisir lle'r ferch o fewn y teulu a pho uchaf y prisir ei

swyddogaeth fel gwraig briod a mam, po gadarnaf fydd seiliau'r drefn batriarchaidd. Nid damwain mo'r ffaith mai'r eglwys a rydd y lle amlycaf i Fair, mam yr Iesu, ac sy'n gwahardd defnyddio dulliau sicr o atal cenhedlu, yr eglwys y perthyn Saunders Lewis iddi, yw'r un helaethaf ei grym awdurdodol. Pan fo hi'n fater o ddiogelu awdurdod y sefydliadau patriarchaidd, boed y rheini'n eglwysig neu'n wladwriaethol, ceir pwyslais ar swyddogaeth gwraig fel mam. Ochr-yn-ochr â gwaharddiad yr Eglwys Gatholig ar atal cenhedlu, gosoder y gwaharddiad tebyg yn yr Almaen a Siapan yn ystod y tridegau, pan oedd ystyriaethau grym cenedlaethol yn uchaf ym meddwl arweinwyr y ddwy wlad. Cynnyrch mudiad teuluol, gwrth-ffeministaidd yr ugeiniau a'r tridegau yw syniadau Saunders Lewis am swyddogaeth merch. Disgrifir y mudiad hwn gan Kate Millett fel:

the reaction which in the 1920s followed the first phase of sexual revolution and whose energy centered about the family, the preservation of its roles and the necessity of their maintenance through the corollaries of 'masculine' and 'feminine'...⁷

Canlyniad yr adwaith hwn yn erbyn ffeministiaeth dechrau'r ganrif oedd creu cwlt y fam, cwlt a welir ar ei gryfaf ym mhropaganda gwleidyddol yr Almaen yn y cyfnod cyn y rhyfel. Wedi'r rhyfel, lledodd y cwlt i'r America, ac am gyfnod o ugain mlynedd wedyn, bu pwyslais mawr yno ar swyddogaeth y ferch fel mam, ac ar y cartref fel unig faes ei gweithgarwch. Ffaith ddadlennol yw i lai o ferched ennill doethuriaeth yn yr Unol Daleithiau yn ystod y pumdegau nag yn ystod y tridegau.⁸ Yn ei dro, rhoddodd y mudiad hwn fod i'r adwaith ffyrnig presennol, a gychwynnodd yn y wlad honno. Grym chwyldroadol yw'r ffeministiaeth hon, grym sy'n gwbl groes i geidwadaeth hanfodol athroniaeth wleidyddol a chymdeithasol Saunders Lewis.

- ¹ *Y Nos, Y Niwl, a'r Ynys* (Caerdydd 1960), 67-8.
- ² Dyfynnaf o gyfieithiad H. M. Parshley, *The Second Sex* (Llundain 1972), 84.
- ³ 'Ann Griffiths: Arolwg Llenyddol' yn *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion*, 1965, Rhan II, 250.
- ⁴ *The Subjection of Women* (Llundain 1870), 26.
- ⁵ *The Second Sex*, 88-9.
- ⁶ *Sexual Politics* (Llundain 1972), 157-8.
- ⁷ *ibid.*, 126.
- ⁸ Am ddisgrifiad o gwlt y fam ym mywyd yr Unol Daleithiau, a'i effaith ar ferched, gw. astudiaeth Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (Llundain 1965).

LLYTHYR GAN CAESAR VON HOFACKER

Dechrau mis Ebrill 1944 yr oedd y Cynol Dr Caesar von Hofacker ym Mharis, wrth ei waith yn Swyddfa Llywodraethwr Milwrol Ffrainc. Ef oedd arweinydd y gwrthsafiad Almaenig yn y Gorllewin, ac un o brif symbylwyr y cynllwyn i ladd Hitler. Yr oedd y cynllwyn hwnnw i gael ei weithredu ymhen llai na phedwar mis, ar yr ugeinfed o Orffennaf. Gartref yn yr Almaen, yr oedd dau o'i blant, Eberhard ac Annele, yn paratoi ar gyfer eu conffirmasiwn. Ar yr achlysur hwnnw, ysgrifennodd eu tad atynt o Baris. Y mae'r llythyr a luniodd, ynghanol cythrwfl y paratoi a'r cynllunio ar gyfer y putsch, yn destament personol nodedig iawn. Yn sicr, y mae'n gymorth i ni ddeall daliadau a chymhellion yr uchelwr hwn o filwr, a ddewisodd weithredu fel y gwnaeth pan oedd hi'n awr o argyfwng ar yr Almaen. I ddarllenwr o Gymro, mae diddordeb y llythyr yn ddeublyg, am mai Hofacker yw prif gymeriad drama Saunders Lewis, *Brad*. Yn wir, yn hanes y cais i ladd Hitler cafodd Saunders Lewis bwnc delfrydol, ac yn Hofacker arwr delfrydol, ar gyfer ei fethod a'i feddylfryd arbennig fel dramodydd.

Pwnc sylfaenol dramâu Saunders Lewis yw dyn a'i gyfrifoldeb, cyfrifoldeb at deulu, at gymdeithas, at wlad, ie ac at wareiddiad arbennig. Method sylfaenol ei ddramâu yw gosod dyn wyneb-yn-wyneb â'i gyfrifoldeb, a gwneud iddo ddewis, *in extremis*, rhwng ei gysur ei hun ar y naill law a'i ddyletswydd ar y llaw arall. Weithiau bydd ei gymeriadau yn dewis un llwybr, weithiau byddant yn dewis y llall, ond nid oes amheuaeth ynghylch canlyniad y dewis: bydd eu gweithred yn dylanwadu ar ddyfodol teulu a chymdeithas a chenedl gyfan. Nid dyn yn ymladd yn erbyn ei dynged felly, na dyn yn dysgu derbyn tynged, fel yn nramâu Shakespeare, ond dyn yn llywio ac yn penderfynu ei dynged ef ei hun a'r rhai sy'n dibynnu arno. Rhoddodd Saunders Lewis i'w gymeriadau ewyllys rydd. Rhoddodd iddynt hefyd ddeall ac amgyffred uwch na'r cyffredin. Wrth wynebu'r dewis, mae ei gymeriadau yn medru dadansoddi achos ac effaith eu gweithredoedd. Maent yn deall arwyddocâd eang eu sefyllfa, ac yn ei egluro.

A'r hyn sy'n dwysáu'r dewis yw safle cymdeithasol ei gymeriadau: arweinwyr gwlad – neu eu gwragedd – ydynt, ac y mae'r pwysau yn y glorian felly'n drwm. I Hofacker, dyfodol cenedl, a dim llai na hynny, sydd yn y fantol: 'mae hi'n awr o dynged i'r Almaen heno yn y stafell hon' meddai.

Beth felly a barodd iddo wneud fel y gwnaeth? Y peth cyntaf yn ddiaw oedd traddodiad arbennig corfflu swyddogion y fyddin. Mae'r traddodiad hwnnw eisoes wedi ei ddisgrifio'n llawn gan y Dr Prys Morgan (*Ysgrifau Beirniadol V*), a gwelwn, o ddarllen ei ysgrif ef, fod darlun Saunders Lewis o Hofacker yn cydgordio'n berffaith â'r gwirionedd hanesyddol. Uchelwyr o Brwsia oedd llawer o aelodau'r corfflu, gwŷr a oedd yn ymwybodol iawn o'u dyletswydd hanesyddol fel arweinwyr y genedl. Fel y dywed Hofacker, 'Byth er oes Ffrederig Fawr, traddodiad swyddogion y fyddin, *Corps* y Swyddogion, yw calon a chydwybod yr Almaen. Mae'n rhan o wareiddiad Ewrop'. Arwr y corfflu oedd Yorck von Wartenberg, a wnaeth gadoediad â'r gelyn yn 1812-3 yn erbyn ewyllys y brenin y tyngasai lw o ffyddlondeb iddo, a hynny er sicrhau dyfodol y genedl. Mae Hofacker yn cofio hyn:

Ganrif a hanner yn ôl, ar y daith drwy'r eira o Mosco, ar noson olaf y flwyddyn enbyd honno, fe dynnodd y Cadfridog Yorck ei fyddin allan o gynghrair Napoleon, fe agorodd borthladdoedd Prwsia i elynion Ffrainc, yn groes i orchymyn ei ymerawdwr ei hunan, Ffrederig Wiliam. Y weithred honno a greodd yr Almaen fodern ...

Yr oedd y weithred honno hefyd yn arwydd o'r ymdeimlad arbennig hwnnw â chyfrifoldeb a dyletswydd moesol a'i gwnaeth hi'n bosibl i Hofacker a'i gyd-swyddogion gynllwynio 'brad' yn erbyn Hitler.

Yr oedd gan y swyddogion esiampl felly, cynsail anrhydeddus i'w gweithred hwy. Ond y mae angen mwy nag esiampl yn gefn i weithredu enbyd o'r fath; y mae angen cymhelliad, argyhoeddiad dwfn fod yr hyn a wneir yn gyfiawn. Yn ei Gristnogaeth y cafodd Hofacker ei argyhoeddiad fod yn rhaid ystyried 'enaid yr Almaen' uwchlaw popeth arall. Yma eto, y mae'r darlun a geir yn y ddrama yn hanesyddol ddilys, fel y prawf llythyr Hofacker at ei blant. Dengys y llythyr hefyd fod Hofacker yn llinach arwrol y Cristnogion hynny a fynnodd wrthwynebu Natsiaeth ar dir cydwybod, er i'r gwrthwynebu hwnnw gostio'n

ddrud iddynt. Yng ngeiriau Gertrud von le Fort, 'yn nyddiau dyfnaf ein gwarth a'n tywyllwch ysbrydol, daeth y tystion hyn i Grist, tystion i ddynoliaeth noblach, i'w cynnig eu hunain. Rhaid i'r ffaith hon fod yn destun diolch difesur i bob Almaenwr.'[§]

Yr oedd nifer o'r 'tystion' hyn ynghlwm wrth y cynllwyn i ladd Hitler, ond dylid nodi hefyd i rai wrthod ymuno am na fynnent gael eu cysylltu â thrais o unrhyw fath. Un o'r amlycaf o'r heddychwyr hyn oedd Iarll von Moltke. Ymffurfiasai cnewyllyn o wrthwynebwyr Hitler o'i amgylch ef, a daethpwyd i'w hadnabod fel 'cylich Kreisau', sef enw stad yr Iarll yn Silesia. Aethpwyd â Moltke i'r ddalfa ym mis Ionawr 1944 am iddo rybuddio cyfaill o gyd-wrthwynebwyr fod bwriad i'w restio. Condemniwyd ef gan Lys y Bobl yn Ionawr 1945, ac fe'i dienyddiwyd ar y trydydd-ar-hugain o'r mis hwnnw yn Plötzensee. Mewn llythyr a ysgrifennodd at ei wraig o'r carchar, y mae'n mynegi diolch fod ei garchariad wedi ei arbed rhag bod yn rhan o'r cynllwyn:

Ystyria ryfeddod y ffordd y paratôdd Duw y llestr annheilwng hwn o'i eiddo: ar yr adeg pan oedd perygl imi gael fy nhynnu i mewn i'r paratoadau ar gyfer y coup – daeth Stauffenberg i weld Peter gyda'r nos y pedwerydd ar bymtheg – tynnwyd fi allan ohono, ac yr wyf felly'n rhydd, ac yn dal i fod yn rhydd, o unrhyw gysylltiad â defnyddio trais.

Ymgysylltodd eraill o gyffelyb argyhoeddiad â'r cynllwyn er eu gwaethaf. Cyfaill i Moltke, ac aelod o gylch Kreisau, oedd Hans-Bernd von Haefen. Dienyddiwyd ef ar y pymthegfed o Awst 1944. Pan ofynnwyd iddo yn y llys a oedd yn gwybod ei fod yn euog o deyrnfradwriaeth, dywedodd 'O'r safbwynt cyfreithiol, y mae'n deyrnfradwriaeth; ond mewn gwirionedd, nid dyna ydyw. Oherwydd ni themlwn mwyach fod teyrngarwch yn rheidrwydd arnaf. Gwelaf yn Hitler weithredwr y Drwg mewn hanes.' Am iddo gredu felly, gweithredodd Haefen, ond cyfeddyf yn ddiweddarach ei fod yn ystyried iddo

[§] Daw'r dyfyniad hwn, a'r rhai sy'n dilyn, o *Dying We Live* (Collins 1962), casgliad o lythyrau gan Gristnogion o Almaenwyr a oedd yn wynebu'r gosb eithaf oherwydd eu gwrthwynebiad i Natsiaeth.

bechu drwy wneud hynny. Mewn llythyr at ei wraig o garchar, dywed:

Barbie, gwneuthum hyn oll gan ddymuno gweithredu'n gyfiawn gerbron Duw, ac o argyhoeddiad fy mod yn gwneud felly. Ond mewn gwirionedd roeddwn yn anufudd, er imi ymbil arno yn ddiffuant i'm harwain yn ei lwybrau, rhag i'm traed lithro. Ond lithro a wnaethant.

Milwr oedd Hofacker, nid heddychwyr, ond yr oedd ystyriaethau moesol ac ysbrydol yn llywodraethu ei weithredoedd yntau, fel nifer o'i gyd-swyddogion. Un o'r pwysicaf o'r rhain oedd Peter, Iarll Yorck von Wartenberg, disgynnydd i arwr corfflu'r swyddogion. Wrth ei fam, dywedodd mai 'gofal dros fy Almaen i' oedd wrth wraidd ei weithred, ac mai 'ymdrech i hyrwyddo ei datblygiad mewnol ac allanol' ydoedd. Wrth ei wraig, dywedodd hyn:

Gobeithio y derbynir fy marwolaeth yn iawn am fy holl bechodau, ac yn aberth dirprwyol a fydd yn dâl am ein heuogrwydd ni oll. Boed iddi hefyd gynorthwyo i leihau, pe na bai ond o drwch blewyn, alltudiaeth ein hoes ni oddi wrth Dduw. Yr wyf finnau hefyd yn marw dros fy ngwlad. Er i'm marwolaeth ymddangos yn ddianrhydedd, yn gywilyddus hyd yn oed, troediaf y llwybr olaf hwn yn dalsyth a diwyro, a gobeithiaf na welwch yn hyn na balchder na hunan-dwyll. Ein bwriad oedd cynnau fflam bywyd. Amgylchynir ni gan fôr o dân – a'r fath dân ydyw!

Cyffes ffydd debyg i eiddo Yorck von Wartenberg a geir yn llythyr Hofacker at ei blant. Ysgrifennwyd ef cyn y putsch, ac anuniongyrchol felly yw'r cyfeirio at yr hyn sydd i ddod. Ond drwy'r llythyr, gellir ymdeimlo â chysgod Hitler, yr Anghrist ei hun. Oherwydd dyna ydoedd Hitler i lawer o Almaenwyr – 'y Drwg mewn hanes' fel y dywedodd Haeften, 'offeryn y Cythraul ... wedi ymdynghedu ... i droi'r holl greadigaeth, y cosmos oll, yn draed moch', yng ngeiriau Hofacker yn y ddrama. Gwelai'r bobl hyn yr ymdrech yn erbyn Hitler yn nhermau absoliwtiaeth Gristnogol: y drwg yn erbyn y da oedd hi, fel yr awgrymir yn y llythyr. Nid anogaeth i'w blant ar ddechrau eu bywyd yn y ffydd yn unig a geir yma felly ond apologia; ac ynddo, y mae Caesar von Hofacker yn chwilio ac yn egluro ei argyhoeddiad a'i gymhellion ei hun yn wyneb ei fwriad tyngedfennol:

F'anwyliaid, ar drothwy eich bedydd:

Paham y mae gennym achos, ar yr awr arbennig hon, dros ddatgan ein ffydd Gristnogol gydag arddeliad arbennig?

Am ein bod yn credu, yn gryfach nag erioed, ein bod, bob un ohonom, yn llaw Duw a'i fod Ef yn arwain unigolion a chenhedloedd a bod yn rhaid inni felly fod yn wylaidd a gostyngedig. Am ein bod yn credu fod yn rhaid i fodau dynol wrth wyleidd-dra a pharchedig ofn yn wyneb rhywbeth mwy a phurach a mwy goruchel na hwy eu hunain, onid ydynt i fod yn ysglyfaeth i falchder, megalomania, ac anghyfraith.

Am ein bod yn credu na ellir troseddu yn erbyn deddfau oesol daioni, mawrfrydigrwydd a chyfiawnder heb ddioddef am hynny, ac am ein bod yn credu nad yw dynion yn ufuddhau i'r deddfau hyn onid ydynt yn credu, nid yn unig fod y deddfau hyn yn bod, ond bod Duw, sy'n ewyllysio daioni ac yn gwrthwynebu drygioni, hefyd yn bod.

Am ein bod yn credu fod Duw, ym mherson mawr a chwbl arbennig Iesu Grist ein Gwardwr, wedi cyflwyno rhodd i ddynion, wedi rhoi inni ddatguddiad na allwn fyth ddiolch digon amdano. Drwy eiriau'r Iesu, drwy ei fywyd a'i waith a'i ddiodefaint, dangosodd Duw i ni y rheolau a'r egwyddorion mawr ac arhosol hynny y mae'n rhaid i ni ddynion lynu wrthynt. Rhaid inni fyw ac ymdrechu yn unol â hwy os ydym i dyfu'n burach, hapusach, a gwell pobl.

Dysgeidiaeth Crist yw'r testament mwyaf a dwysaf a roddodd Duw i ni ddynion hyd yn hyn. Am yn agos i ddwy fil o flynyddoedd, mae hi wedi llywio datblygiad dynion, yn Ewrop yn arbennig, a thro ar ôl tro mae hi wedi ysgogi ac ysbrydoli'r gorau a'r noblaf ymhlith dynion i geisio codi'r ddynoliaeth i fywyd uwch ei foeboldeb. Ar yr adegau hynny pan oedd dysgeidiaeth Crist wedi ei gwyrddroi gan bobl gul eu meddwl neu wedi ei chamddefnyddio i ddibenion bydol, daeth rhywun, megis Martin Luther, bob amser i'w chodi hi uwchlaw'r sorod a'r sothach a'i throi eto yn sylwedd pur.

A bu, bob amser, ganlyniadau difrifol a thrychinebus pan gredai dynion y gallent fyw heb grefydd, hynny yw, heb ymrwymiad ysbrydol wrth Dduw, heb barch i allu uwch.

Gwir yw dweud na welwyd hyd yn hyn, drwy holl gwrs hanes, rym ysbrydol a lwyddodd, fel y llwyddodd Cristnogaeth, i beri i ddyn gofio bod pen draw i'w alluoedd, ac a wnaeth iddo ddeisyf y daioni a gwrthod drygioni.

Ac a ddylem wadu ein hymlyniad wrth y ffydd hon, a fu er cymaint o lesâd i ddynion, a broffeswyd gan gynifer o'n cyndeidiau, ac na ellir ei gorbwyso gan ddim o gyffelyb werth? Oni ddylem yn hytrach ei phroffesu yn llawen a phenderfynol, yn enwedig yn y dyddiau hyn, a hithau'n dyngedfennol bwysig i ni ddwyn sicrwydd mewnol, hyder a chadernid tawel unwaith eto i filiynau sydd mewn anobaith llwyr?

Y mae hi'n bosibl bod yn Gristion da ac yn Almaenwr da ar yr un pryd. Nid yw'r ddau beth yn wrthwyneb i'w gilydd, yn wir y maent yn cyfoethogi ac yn cynorthwyo ei gilydd. Cawn ni, Almaenwyr, fwy o barch gan genhedloedd eraill os na fydd ein gweithredoedd yn troseddu yn erbyn y deddfau Cristnogol hynny y maent hwythau hefyd yn eu parchu.

Arddel y ffydd Gristnogol, bod yn Gristion cryf a da, derbyn dysgeidiaeth dragwyddol y Gwardwr, fel y gwelir hi yn y Testament Newydd, yn sail i'n gweithredoedd – nid yw hyn yn milwrio yn erbyn y dyletswyddau y bydd yn rhaid i ti, Eberhard, eu cyflawni fel Almaenwr ac ymladdwr, ac y bydd yn rhaid i ti, Annele, eu cyflawni fel Almaenes ac fel mam. Yn hytrach, ac yn fwy felly yn awr nag erioed o'r blaen, rhydd y ffydd Gristnogol i ni bopeth y mae'n rhaid i ni wrtho er mwyn bod yn esiampl bersonol yn y gwaith o arwain yr Almaen, ein cenedl druan, sy'n gwaedu gan fil o glwyfau, yn ôl i'w phriod lwybr.

Mae'r diwrnod hwn i chi yn sylfaen newydd i'ch bywyd yn y dyfodol. Bydded i chi, yn llinach hir eich hynafiaid, broffesu eich ymlyniad wrth y ffydd gyda balchder a dewrder.

Cofleidiaf chi mewn cariad ac ymddiriedaeth,

Eich tad

Milwr felly, a Christion. Dyma ddarlun y llythyr, a'r dramodydd yntau, o Caesar von Hofacker. Rhybuddiodd Saunders Lewis ni rhag chwilio *Brad* am wirionedd hanesyddol – 'drama hanes' ydyw, meddai, a gwir mai creadigaeth yr awdur yw rhai o'r pethau pwysig ynglŷn â Hofacker a geir ynddi. Ond mewn sawl peth ym mhortread Saunders Lewis o Hofacker y mae'r hanesydd a'r dramodydd yn un. Darlunnir ef yn y ddrama fel gŵr unplyg, penderfynol, a dewr. Felly yr oedd hi mewn gwirionedd. Pan aeth Hofacker i'w farwolaeth wythnos y Nadolig 1944, nid oedd y Gestapo wedi llwyddo i dynnu ohono unrhyw wybodaeth ynghylch y cynllwyn.

SAUNDERS LEWIS A MABON

Mabon

Dau chwarter canrif fu dy fyw, ac O'r
Carchar a'r seler ddi-lawnter dan lif afon
Gwaed rhaeadrog ieuencid, a'r anafon
A greithiodd ei rhuthrau arnad cyn agor dôr.

Yna daeth Arthur i'th arbed, dy Arthur Iôr,
A'th gipio i'w gyfranc, yn gnaf i ymfriwio â chnafon
A blasu cymdeithas ei Ford, a'th fwrw i fydafon
Geol y gelyn ac eunuchdod tywod di-stôr.

Trydydd chwarter canrif ni wêl dy gnawd;
Mae'r trydydd carchar ac osgo'i gysgod arnad
I'th ffinio i'r ffyrting eithaf cyn ffoi o'i ffawd.

Wrth larwm yr eol hon tau galarnad
Clwy, bar, clo, brad, nes cofio o'r dihenydd tlawd
Fynd Arthur o'i flaen a throï'n *Te Deum* ei farwnad.

Un o'r gweddau mwyaf trawiadol ar gyfangorff gwaith Saunders Lewis yw'r modd y mae ei ysgrifeniadau gwleidyddol yn cyffwrdd â'i farddoniaeth a'i ddramâu. Ceir yn ei waith gydredeg rhwng y gwleidyddol a'r hanesyddol ar y naill law a'r creadigol lenyddol ar y llall. Mae'r soned 'Mabon' yn enghraifft dda o hynny. Pan gasglodd Saunders Lewis rai o'i erthyglau gwleidyddol ynghyd, fe'u cyhoeddodd dan y teitl trosiadol *Canlyn Arthur*. Yr hanes am ganlyn Arthur, yn llythrennol y tro hwn, yw'r hyn y seiliwyd y soned arno. Eithr ni ellir anghofio am arwyddocâd gwleidyddol y gerdd: trosiad yw hithau yn ei thro, a'r hanes am Fabon fab Modron, yn y pen draw, yn rhan o fyfyrddod cyfan Saunders Lewis ar bwnc arweinyddiaeth gymdeithasol a gwleidyddol. Mewn geiriau eraill, pan ystyrir syniadaeth wleidyddol Saunders Lewis, ac yn arbennig pan ystyrir y lle a'r swyddogaeth a welai ef iddo'i hun ym mhattrwm y

syniadaeth honno, y mae gan 'Mabon' rywbeth i'w ddweud wrthym, ochr-yn-ochr â *Canlyn Arthur* a'i ysgrifeniadau gwleidyddol eraill. Mae hi'n llefaru wrthym yn yr un modd ag y mae *Siwan*, dyweder, yn llefaru wrthym am y patrymau teuluol a chymdeithasol a drafodwyd, o ongl arall, mewn erthyglau gwleidyddol.

Profiad arweinydd, a'r sawl sy'n dewis dilyn arweinydd, yw thema waelodol y soned. Gall y dilynwr yntau droi'n arweinydd yn ei dro ac y mae'r anawsterau a oresgynnir ganddo yn ei gryfhau a'i baratoi ar gyfer y dasg honno. O'i ddyddiau cynnar, fe gymerodd Saunders Lewis arno'i hun, yn fwriadus ac yn ystyriol, fantell arweinydd y genedl. 'Yr oedd gen i awydd, nid awydd bychan, awydd mawr iawn i newid hanes Cymru,' meddai mewn sgwrs ag Aneirin Talfan Davies yn 1960. Ar dudalennau'r *Faner* yn Ebrill 1935 y mae'n cyhoeddi'n groyw mai arno ef y syrthiodd y cyfrifoldeb o lywio polisiau cychwynnol y Blaid Genedlaethol: 'Canys os gochelgar ac ofnus y barnant hwy bolisi ac amcanion y Blaid, myfi yn bennaf sy'n gyfrifol am y polisi hwnnw ers wyth mlynedd'.

Mae i'r gerdd dair haen o ystyr. Yn gymysg â'r hanes am Fabon ceir cyfeiriadau sy'n arwain ein meddwl at hanes Crist, ac yn y cefndir, mae hanes y bardd ei hun, a oedd yn arweinydd i'w bobl ac a fu, fel Mabon ac Arthur, yng ngharchar. Cerdd gymhleth ei gwedd yw hi felly, a'i chyfeiriadaeth yn ei gwneud yn drymlwythog o ystyr ac arwyddocâd. Bron na ddywedwn yn orlwythog; cerdd fer yw hi, soned wedi ei rhannu'n bedwar pennill, ac y mae ei hadeiladwaith a'i chystrawen weithiau'n gwegian o dan bwysau'r gyfeiriadaeth. Rhaid i mi gyfaddef fod ynddi bethau sy'n dal yn dywyll i mi, er pob ymdrech i'w deall yn llawn.

Dilyn yr hanes am Fabon fab Modron yn chwedl *Culhwch ac Olwen* y mae Saunders Lewis. Yn y chwedl honno adroddir am Arthur yn rhyddhau Mabon o garchar a Mabon wedyn yn dod yn un o'i ddilynwyr. Un o'r tasgau a osodwyd i Arthur gan Ysbaddaden Bencawr oedd sicrhau Mabon, a oedd wedi cael ei ddwyn 'yn dair nosig oddi wrth ei fam'. Trwy gymorth yr

Anifeiliaid Hynaf deuir o hyd iddo mewn carchar yng Nghaerloyw ac fe'i rhyddheir:

Gwysio a wnaeth Arthur filwyr yr ynys hon, a myned hyd yng Nghaerloyw lle yr oedd Mabon yng ngharchar. Myned a wnaeth Cai a Bedwyr ar ddwy ysgwydd y pysg. Tra ydoedd milwyr Arthur yn ymladd â'r gaer, rhwygo o Gai y fagwyr a chymryd y carcharor ar ei gefn, ac ymladd â'r gwŷr fal cynt. Adref y daeth Arthur, a Mabon ganddo yn rhydd.

Pwy felly oedd Mabon? Cadwyd y cof amdano yn y Trioedd, lle yr enwir ef ymhlith 'Tri Goruchel Garcharor Ynys Brydain':

Llŷr Llediaith a fu gan Euroswydd yng ngharchar,
A'r ail Mabon ap Modron,
A'r trydydd Gweir ap Geirioed.

Mewn chwedloniaeth Geltaidd, y 'Mab Mawr' neu'r 'Duw Fab' oedd Mabon, neu Maponos, a'r 'Fam Fawr' neu'r 'Fam Dduwies', sef Modron neu Matrona, oedd ei fam. Ar y Cyfandir, cysylltir ef ag Apollo, Duw ieuentid. Mae cysylltiadau mytholegol yr enw Mabon yn bwysig felly o safbwynt y gerdd: ef yw'r gŵr ifanc y syrth mantell arweinydd arno ryw ddydd. Nid amherthnasol yw cofio i'r enw gael ei fabwysiadu gan William Abraham, Llywydd cyntaf Ffederasiwn Glowyr De Cymru, ac un o sefydlwyr Cymdeithas yr Iaith Gymraeg yn 1885, cymdeithas a oedd yn un o ragredegwyr pwysig y Mudiad Cenedlaethol ar ddechrau'r ugeinfed ganrif. Beth bynnag oedd rhesymau William Abraham dros wneud hynny, dyma enghraifft mewn hanes diweddar o ddefnyddio Mabon yn enw ar un o arweinwyr y genedl. Nid llam dychymyg gwreiddiol felly oedd i Saunders Lewis roi i'r enw arwyddocâd cyfoes a phersonol. Diddorol cofio hefyd fod William Abraham yn gyfaill i'w dad, Lodwig Lewis, pan oedd ef yn brentis dilledydd yn Nhre-gŵyr, cyn mynd i'r weinidogaeth.

Agorir y gerdd drwy gyfarch Mabon a thynnu sylw at ei oed: 'Dau chwarter canrif fu dy fyw'. Mae Mabon ar groesffordd yn ei hanes, a naturiol yw iddo edrych yn ôl ac edrych ymlaen. Nid oes sôn, hyd y gwn i, am oedran Mabon yn hanes ei anturiaethau wedi iddo dyfu'n ddyn. Saunders Lewis ei hun, nid y chwedl, sy'n dwyn yr ystyriaeth hon i'n sylw, ac yma y cawn yr awgrym fod y

bardd yn ei uniaethu ei hun â Mabon. Newydd groesi'r hanner cant yr oedd Saunders Lewis pan gyfansoddodd y gerdd. Rhoi Mabon yn ei le ef ei hun y mae.

Sylwer nad 'hanner canrif fu dy fyw' a ddywedir, ond 'dau chwarter canrif'. Hynny yw, y mae Saunders Lewis yn rhannu bywyd a phrofiadau'r bardd i ddau gyfnod. Yn nes ymlaen, ar ddechrau'r trydydd pennill, cyfeirir at y 'trydydd chwarter canrif'. Mae'r ymwybod â thrioedd yn rhan bwysig o adeiladwaith cymhleth y gerdd, ac yn hyn y mae'r gerdd yn adlewyrchu un o nodweddion amlwg chwedl *Culhwch ac Olwen* ei hun, lle y ceir pwyslais cyson ar driawdau o bob math.

Mynegi gwae a wneir yn y pennill, gwae oherwydd y caethiwo dioleuni a fu ar Mabon yn ystod ei garchariad, a hynny 'dan lif afon', sef, yn llythrennol, mewn seler o dan wely afon Hafren. Eithr y mae'r 'afon' hefyd yn cyfeirio ymlaen at 'gwaed rhaeadrog ieuencid' sy'n 'creithio' ei ruthrau ar Mabon cyn iddo gael ei ryddhau. Ai'r ystyr yw bod dioddefaint i Mabon yn y rhwystrau a osodir ar ffordd y bwrlwm bywyd ifanc sydd ynddo? Yn sicr, dioddefaint y carcharor a awgrymir gan y gair 'anafon', sef y boen o orfod cyd-fyw â dihirod cymdeithas. Cyfyd problem gystrawennol yn y drydedd linell a'r bedwaredd. Daw'r ymadrodd 'a'r anafon' i dorri ar rediad yr ystyr, gan fod yn rhaid i 'ei rhuthrau', yn y llinell nesaf, yn ramadegol gyfeirio'n ôl at 'afon'. Tybiaf mai gwell fuasai atalnodi 'a'r anafon' fel petai'n sangiadol a chymryd mai cyfeirio'n gyffredinol y mae at yr 'O', sef y gwae, a ddisgrifir yn y llinell gyntaf.

Rhyddheir Mabon yn yr ail bennill, a hynny gan 'Arthur Iôr'. Gair llwythog yw 'Iôr', a'i gysylltiadau'n ddiarnheuol grefyddol. Hon yw'r drydedd haen ystyr, felly. Yma, yn ogystal â sôn am ddilyn Arthur, yr ydym yn sôn am ddilyn Crist, a cheir atgyfnerthiad i'r ystyr ddeublyg yn nes ymlaen, lle ceir cyfeirio at y dilynwyr – i Arthur neu i Grist – yn cael 'blasu cymdeithas ei Ford', hynny yw Y Ford Gron neu Ford y Swper Olaf. Yn y naill achos a'r llall cyfeiriad cynnil sydd yma at y llawenydd a all ddeillio o ddilyn 'Iôr': llawenydd y gwmniaeth a'r cydfwyta, ac yn achos y Swper Olaf, y llawenydd ysbrydol sy'n dilyn ar

ddioddefaint cychwynnol yr aberth. Ond, er cyfeirio fel hyn at lawenydd, ar y brwydro a'r dioddef y mae pwyslais y pennill hwn eto. Caiff Mabon ei ryddhau o garchar, nid i hawddfyd, ond i 'gyfranc', a'i ran wrth ddilyn ei 'Arthur Iôr' yw 'ymfriwio â chnafon'. Mwy na hynny, y mae ef ei hun yn y frwydr honno yn 'gnaf', hynny yw yn bechadur ymhlith pechaduriaid. Syniad cyfarwydd iawn yw hwn yn grefyddol, ond y mae iddo ei arwyddocâd hefyd o ran cyfeiriadaeth wleidyddol y gerdd. Y mae'n anodd peidio â gweld yma gyfeirio anuniongyrchol at un o broblemau sylfaenol arweinyddiaeth wleidyddol Saunders Lewis, sef natur ei berthynas ef â'r bobl gyffredin y dymunai eu harwain. Nid peth hawdd iddo oedd bod, fel petai, yn un o'r 'anafon'; a thua diwedd ei yrfa yr oedd hynny yn un o'r rhesymau a gynigiodd dros ei fethiant gwleidyddol: 'ni bu gennyf erioed agos-atrwydd yr arweinydd poblogaidd' meddai yn 1974.

Nid brwydro ac 'ymfriwio' yn unig a ddaw i ran Mabon, ond ei garcharu drachefn. Fe'i teflir unwaith eto i 'fydafon/Geol y gelyn' a down wyneb-yn-wyneb ag un o fynych baradocsau Cristnogaeth: y gall rhyddid yng Nghrist olygu caethiwed dioddefus i'r sawl sy'n mynnu dilyn i'r eithaf. Eithr mwy ysgytwol na'r pwyslais hwn ar ddiioddefaint anorfod Mabon (a chofio o hyd mai Saunders Lewis ei hun yw Mabon yn amlach na pheidio) yw'r anobaith sydd ymhlyg yn yr hyn a ddywedir yng ngeiriau olaf y pennill, sef mai'r hyn sy'n ei ddisgwyl yw 'eunuchdod tywod di-stôr'. Hynny yw, y mae Mabon yn wynebu methiant, anallu diffriwyth yr arweinydd gwrthodedig ac anghofrwydd di-feind y rheini sy'n ei wrthod. Mewn tywod yr ysgrifennwyd ei eiriau ac nid oes iddynt na dyfodol na pharhad. 'Fe'm gwrthodwyd i gan bawb. Fe'm gwrthodwyd i ym mhob etholiad y ceisiais i fod yn ymgeisydd ynddo; mae pob un o'm syniadau ... maen nhw i gyd wedi'u bwrw heibio', meddai wrth Aneirin Talfan Davies.

Anodd yw cymhwyso'r chwechawd at brofiad Saunders Lewis ei hun. Dychmygu Mabon yn talu'r pris eithaf a wneir. Marwolaeth yw'r 'trydydd carchar', ac y mae'n ei wynebu yn awr, oherwydd 'trydydd chwarter canrif ni

wêl dy gnawd'. Ni wêl Mabon, felly, oes lawn, cyfanswm y tri chyfnod o chwarter canrif. Awgrym y pennill, hyd y gwelaf, yw bod yn rhaid derbyn y gall merthyrdod anorfod fod yn disgwyl dilynwyr Arthur a Christ, megis yr oedd yn disgwyl Crist ei hun. O safbwynt arwyddocâd gwleidyddol y pennill, nid amherthnasol yw cofio parch Saunders Lewis i alwedigaeth milwr a'r ffaith iddo ddatgan unwaith ei fod yn barod i weld tywallt gwaed yn achos rhyddid Cymru, ond iddo fod yn waed Cymreig.

Ond os merthyrdod, merthyrdod gogoneddus. Mae'r carchariad terfynol, olaf hwn, angau ei hun, mor ddychrynlyd nes peri i'r galarnadu am bob dioddefaint a chaethiwed blaenorol, 'clwy, bar, clo, brad', dewi. Ond gyda'r aberth olaf hwn, fe ddaw gorfoledd o gofio mai dilyn y meistr a wneir. Bu farw Arthur, bu farw Crist. Yr hyn na ddywedir yn y gerdd, ond sy'n ddealledig, yw bod atgyfodiad yn rhan o'r hanes am y ddau ohonynt. Y mae dilyn Arthur, neu ddilyn Crist, yn beth i ymlawenhau ynddo yn y pen draw. Er gwaethaf pob dioddefaint, try'r 'farwnad' yn 'Te Deum', yn gân o fawl.

Mae'n amlwg, fel y dywedais, nad yw'r ddau bennill olaf (y chwechawd) yn cyfeirio'n benodol at y bardd ei hun. Myfyrdod cyffredinol a geir ynddynt yn hytrach, a'r myfyrdod hwnnw erbyn y diwedd fel petai'n ehedeg ar adenydd rhyw orfoledd ysbrydol dwfn. Erbyn diwedd y soned fe welir yn glir mai'r haen ystyr grefyddol sy'n cael yr oruchafiaeth yn nychymyg y bardd. Trodd y metaffor am ganlyn Arthur yn fetaffor am ganlyn Crist, ac â llawenydd y bywyd yng Nghrist y mae'r gerdd yn gorffen.

Yn hynny o beth mae 'Mabon' yn wrthgyferbyniad arwyddocaol i'r gerdd sy'n bartneres iddi, sef y darn cywydd 'Emmâws'. Cyhoeddwyd y ddwy yn *Yr Efydydd*, Haf 1946, a'u cyhoeddi wedyn gyda'i gilydd yn *Siwan a Cherddi Eraill* ac mewn casgliadau gan olygyddion eraill. Amheuaeth, colli ffydd, yw pwnc 'Emmâws'. Sôn yn uniongyrchol amdano'i hun y mae Saunders Lewis yn y cywydd. Ef 'sy'n turio'r swnd, hwyr awr sêr' i chwilio am rith, 'Emmâws nad yw mwyach'. 'Mwyfwy och' iddo yw ei fod yn chwilio am yr hyn nad yw'n bod

iddo, fel realiti presennol; y cof am Emmäws yn unig sy'n para, sef 'cronig ei rawd'.

Beth, felly, a ddywedir wrthym yn y cerddi hyn am Saunders Lewis yn 1945/6? Ei fod, yn union wedi'r Ail Ryfel, yn byw drwy gyfnod o ymholi dwys. Yr oedd yr ymholi hwnnw, yn grefyddol, yn cynnwys eithafion y chwilio a'r methu cael ar y naill law a sicrwydd gogoneddus y 'Te Deum' ar y llall. Yn wleidyddol fe'i harweiniodd at fyfyrddod dwfn ar natur ei arweinyddiaeth wleidyddol, a'r myfyrddod hwnnw'n pwysleisio dioddefaint a methiant. Ond ochr-yn-ochr â'r pwyslais hwn ar galedi galwad arweinydd, ceir hefyd ymwybod â'r rheidrwydd o ddilyn yr alwad honno. Ceir yn 'Mabon' fyfyrddod bardd ar yr hyn a ddywedwyd mewn rhyddiaith yn ddiweddarach: 'Niwsans sy'n groes i'm tuedd subarutig i yw penderfynu, dewis plygu, cydnabod hawl, mentro tlodi. Ond wedi'r penderfynu, wedi'r dewis, yna chwedl Twm o'r Nant, "tra gallaf, rhodiaf fy rhych" '.

KATE ROBERTS AND A WOMAN'S WORLD

There is a remarkable parallel between the two best-known of Welsh twentieth-century writers in the field of drama and narrative prose. Both Kate Roberts and Saunders Lewis place women at centre stage. In the case of both writers, women are important not only in that they are the main protagonists in the formal and narrative structure of the work, but also in the profounder sense that the essential role and nature of women, as conceived of by the writers, is central to their interpretation of life's dilemmas. For both are prescriptive writers. Saunders Lewis is overtly so: his work is based on a set of social and moral values which he sees as the only basis for civilized life. These values are plainly and unequivocally stated; indeed, he often allows his characters to make direct philosophical observations. Kate Roberts too, though less obviously, has her answers. They are both conservative, non-romantic writers who allow their characters no escape from reality, and for whom a sense of social and family duty is paramount. For both, the rootedness of women is at the core of the answers which, in the case of Saunders Lewis, are proclaimed, or which, in the case of Kate Roberts, are suggested.

When Kate Roberts looked at life, she rarely saw joy. What impressed her were life's difficulties. That is true of the whole of her long career as a writer, though in the two halves of her literary output there is a marked change in the nature of the difficulties she observed. Her work is often divided into 'the Arfon period' and the later 'Denbigh period'. It is a useful division, for it reflects important changes in her work, notwithstanding that the underlying nature of her vision remained constant.

Both periods started with a bereavement, by her own admission. Her brother David died in the First World War, and writing for her became a release from grief: 'gorfod sgrifennu rhag mygu', 'I had to write, or suffocate'.¹

The death of her husband Morris Williams in 1946 was the second trigger. This time, bereavement led to a sense of loneliness and isolation, and relief came from an exploration of the workings of the inner self. 'Mynd i mewn i'm profiadau i fy hun' are the words she uses this time: 'I turned in on my own experiences'.² Those words describe the subject matter of the novels and stories of the second period, for they are essentially psychological explorations of the distressed self. To an even greater degree than her earlier work, they have a large autobiographical content. Of the best known of them, *Tywyll Heno*, she says that she is the central character: 'Fi ... yw Bet, gwraig y gweinidog yn *Tywyll Heno*, fi yn wynebu her rhai o ferched y Capel Mawr'.³

The struggles of the characters in her second period are emotional, and personal or inter-personal in their context. Her earlier work, in contrast, deals with less complex external struggles. Here, her characters are engaged in the struggle imposed upon them by outside forces. They live constrained by poverty and illness, by the constant battle to make ends meet. Life's physical demands leave little room for psychological considerations.

These then are the difficulties with which her characters have to grapple. By and large, they fight victoriously. Kate Roberts's work may be sombre; it is not, at bottom, pessimistic. It is true however that the victory is stoic in nature; it is never facile, nor is it allowed to be joyful. In one of her best known short stories, 'Y Gollod', for instance, the main character, Annie, is allowed a Sunday afternoon of renewed romance with her husband, Ted; when the pair reach home after their outing, however, things have happened in a chapel meeting which cause Ted to express regret that the afternoon had been spent in the country and not in chapel. Annie's joy is turned to ashes, but the story ends with her resigned acceptance of Ted's lack of romantic imagination. Life may be grey, but it goes on.

This accepting of life as it is, without illusions, is one way in which Kate Roberts's characters deal with the world in which they find themselves. She also endows her characters with a fount of spirit and determination, which

allows even those who are in the grips of depressive crises to face the world again eventually. Thus Ffebi, in *Stryd y Glep*, confined by illness to her home, wracked by jealousy and self-doubt, finds a kind of tranquillity at the end, and even has a sense of hope for the future. She recalls a line of Siôn Cent's: 'Gobeithiaw a ddaw ydd wyf' / 'I place my hope in what is to come'. Bet, in *Tywyll Heno*, passes through her night of despair and leaves the psychiatric ward in a mood of calm acceptance. So too Lora in *Y Byw yn Cysgu*, who emerges from her experience of a broken marriage with a profounder knowledge of herself, and who sees that she has grown through her tribulation:

teimlaf fy mod wedi dyfod i'm hadnabod fy hun yn well, gwelaf fy
mod, wrth fy nghaledu fy hun, wedi prifio, a bod ynof fi fy hun ryw
ffynnon a ddeil i godi, a rhoi sbardun i mi at fyw. ⁴

There is a third way in which her characters rise above their circumstances. They are able to impose order, on themselves and on their surroundings. In the case of the characters in her later work who are troubled in themselves, order is imposed upon them from within: they learn to face their own nature, and are thus equipped to face what is inevitable in their circumstances. In her earlier work, order comes from the proper running of the home. Thrift, prudence, and application are highly prized qualities. Material well-being – however limited and constrained – is seen as a necessary concomitant of an acceptable way of life. Only in ordered circumstances can individuals and families flourish.

Slovenliness raises Kate Roberts's ire, while careful energetic housewifery is raised almost to the plane of moral righteousness. One would be tempted to quote the phrase 'cleanliness is next to godliness' were it not for the fact that godliness, as such, has no place in her work. It is rather that order and cleanliness, in one's person and in one's home, reflect a sense of inner pride and dignity, and are a measure of the worth of individual women. Kate Roberts describes her mother's response to newcomers:

Byddai gan fy mam gwestiwn pwrpasol i'w ofyn am bob merch, 'Oes rhywbeth yn ei garddwn hi?' h.y., 'A allai hi gadw tŷ'. ⁵

Kate Roberts inherited her mother's attitude, and it forms part of her work from the beginning. In 1920, she published, as co-author with Betty Eynon Davies, a play called *Y Fam*, set in Arfon, and, typically, set within the confines of the domestic sphere. In it, the two wives of Ifan are portrayed, almost to the point of caricature, as good and bad custodians of the home. Nano, the second wife, is slatternly and cares little for the children; moral disapprobation is heightened when we learn that she used to work as a barmaid:

Wyr hi ddim am drin plant. Ma' hi'n gwbod mwy am dapio cwrw, a
chwerthin yng ngwyneba rhyw hogia gwirion i lawr tua'r 'Cart and
Horses' 'na! ⁶

A hint of sexual laxity is thus added to her other defects. Mair, the first wife, upholds however all the social mores which Kate Roberts had learned to admire in the puritan, Nonconformist culture of her childhood:

Throediodd dim hogan well na Mair y ddaear 'ma erioed. Roedd y tŷ
yma bob amser cyn lanad a'r lamp, a'r plant bach 'na mor ddel yn y
dillad o'i gwaith hi'i hun, i fynd i'r Ysgol Sul bob Sul. ⁷

These early opinions reappear throughout her work, but are particularly prevalent in the short stories of the Arfon period. As homemakers, Kate Roberts allows her women characters a kind of greatness: the narrowness of their circumstances in no sense precludes achievement, achievement in which the physical and moral worlds intertwine.

There is no doubt that domestic endeavour brings with it a sense of satisfaction, of pleasure even. Meri Ifans, in 'Y Chwiorydd', is allowed peace of mind at the end. Her dignity has been restored to her by the efforts of her daughter to restore her home to the levels of cleanliness it enjoyed when she was fit and well: 'Mi gafodd Meri farw fel y bu hi fyw – yn lân'. One of the few areas in which Kate Roberts allows her characters a sense of sensual delight is in the things of the home: well-polished furniture, dainty china, home-made jam or cake. So Ffebi Williams covets the quilt which she can ill afford:

fe gafodd Ffebi demtasiwn fwyaf cyfnod ei chynilo, a bu'n ymladd â hi fel petai'n ymladd brwydr â'r gelyn. Yr oedd yno wlanenni a chwiltiau heirdd, ac yn eu canol un cwilt a dynnai ddŵr o ddannedd pawb. Gafaelai pob gwraig ynddo a'i fodio wrth fyned heibio a thafu golwg hiraethlon arno wrth ei adael. Cwilt o wlanen wen dew ydoedd, a rhesi ar hyd-ddo, rhai o bob lliwiau, glas a gwyrdd, melyn a choch, a'r rhesi, nid yn unionsyth, ond yn cwafrio. Yr oedd ei ridens yn drwchus ac yn braw o drwch a gwead clos y wlanen. Daeth awydd ar Ffebi ei brynu, a pho fwyaf yr ystyriai ei thlodi, mwyaf yn y byd y cynyddai ei hawydd.⁸

There is no doubt that her characters' pleasure and sense of physical satisfaction in things domestic is a heightened one. Some might argue that there is a hint of sexual sublimation in the sensuousness of the description of Ffebi's reaction to the quilt. 'Byw yr oedd pobl ar ôl priodi, ac nid caru' – the statement sums up the attitude of her characters, the tone of the words implying a generally accepted truth.⁹ Kate Roberts denies her characters romance or continued delight in physical sexuality. What sensual pleasures are possible must therefore emanate from this 'byw', from the kind of living which is allowed to them.

A more immediate explanation for the pleasure to be found in things domestic arises from the undoubted element of self portrayal seen in many of Kate Roberts's characters. I recently had occasion to watch all the filmed interviews made by the author, in order to choose extracts for a television programme marking the centenary of her birth. Kate Roberts was an excellent interviewee. Even in extreme old age, she spoke with force and clarity of her political and religious beliefs, of her family background and of the themes and inspirations for her work. The personality which comes through in these programmes is constant: that of a woman profoundly moved by life's circumstances, serious and sombre in her attitude, committed in her art and in her beliefs, and yet guarded in her personal responses. However, when the conversation revolved around the details of domestic life, there was a transformation. She became animated and smiling and her obvious delight comes shining through. One programme in particular, in which she was interviewed by Lenna Pritchard-Jones for the woman's magazine programme *Hamdden*, is a revelation. In it, she discusses in detail her recipe for floor

polish. She takes pride both in her thrift and in the efficacy of her concoction. In the same programme, she talks of her pleasure in her garden, and again goes into detailed discussion of the virtues of the types of tomatoes and soft fruit that she grew.

The very attractive house, 'Y *Cilwyn*', which she and Morris built in Denbigh and which was her home for the rest of her life, is also discussed. The house was an *Ideal Homes* design which Kate Roberts had admired; she then set about making alterations to the original plan. The garden, the house itself and everything within it bore the stamp of her interest, her good taste and her devoted care. So Loli as a small child seems like a Kate Roberts in miniature:

Âi Loli hyd y mynydd i chwilio am fwsog i'w roddi ar lawr ei thŷ. Yr oedd yn rhaid iddi hi gael mwsog. Ni byddai ar y merched eraill eisieu dim byd gwell na gwellt-glas, ond yr oedd hi am fynnu llawr mwsog. Cynrychioli llawr teils a wnaï glaswellt, ond cynrychiolai mwsog garped. Unwaith erioed y gwelsai Loli garped ... rhoddodd hynny syniad iddi am lawr ei thŷ hi.¹⁰

Nothing could be further from Kate Roberts's own life and from the standards of her characters than the romantic unfettered bohemianism which is the mark of so many women novelists and short-story writers of the twenties and thirties writing in English and French. In her work, in her life, she was no Katherine Mansfield, no Jean Rhys, no Colette. Her vision is profoundly classical in that it is rooted in the elevation of life's usual, expected circumstances to speak of far wider truths.

Kate Roberts's traditionalism controls also that area where domesticity and politics meet, and where, for many women writers, they clash. In one sense, her work is deeply feminist. Being for her is defined in terms of being a woman: her world is the centre of everyone's world. Her writing presents us with a complete antithesis to the sense of the otherness of women found throughout Saunders Lewis's work. In the narrower political sense however she cannot be considered a feminist writer. Her women accept their traditional

roles without demur. When Ann Owen, exceptionally, mentions the suffragettes there is a hint of strangeness, of daring almost:

Teimlai fel petai'n un o'r suffragettes ac ar flaen mudiadau merched ei hoes.¹¹

Ann Owen's rebellion is worked out within the confines of chapel society, and does not extend to the wider world. In fact, far from extending women's roles outwards, Kate Roberts delineates very clearly the sexes' sphere of activity. This is particularly true of her earlier work, where women are placed very firmly in the home, the men in the quarry or outside place of work, and where the two areas of interest and activity scarcely overlap at all, except perhaps in chapel life. The title of one of her short stories, 'Rhigolau Bywyd', chosen also as the title of the collection in which it appears, describes the situation well. Men and women have their allotted grooves; they run parallel, and do not overlap. So Dafydd, in 'Y Condemniedig', finds life at home strange indeed:

Tŷ iddo ef o'r blaen oedd tŷ ar ôl gorffen diwrnod gwaith ... Nid adwaenai ef, ag eithrio ar brynhawn Sadwrn a dydd Sul, ond fel lle i chwi ddychwelyd ar ôl diwrnod o waith i eistedd i lawr a bwyta ynddo a darllen papur newydd wrth y tân.¹²

This acceptance of traditional roles is not, for Kate Roberts, simply an artistic vision, a social construct necessary for the view of life she wishes to portray in her novels and short stories. It underpins much of her journalistic writing also. For many years, Kate Roberts wrote regularly in *Y Faner* and also contributed to the women's column of *Y Ddraig Goch*, Plaid Cymru's monthly Welsh-language publication. The upholding of women's role as custodians of home and family is a constant theme in her journalistic writing. In tone, these articles are sometimes practical, dealing with food and the care of the home, sometimes polemical, seeking to establish a social and moral justification for women's traditional role, which is seen as being of paramount importance: 'y peth pwysicaf a harddaf mewn bywyd – codi teulu a gwneud cartref iddynt, ac mae hynny'n weithred ysbrydol'.¹³

Many of these articles were written in the forties and fifties, when Kate Roberts, both in her work and in her personal life, had left Arfon behind her.

Even in the twenties and thirties, when the creative output of the 'Arfon period' was produced, Kate Roberts lived a life which differed greatly from the lives of the women she portrayed. She had graduated from university, was a respected grammar-school teacher; she had moved away to a very different part of Wales; she lived a busy professional life and was engaged in the worlds of drama and politics as well as in writing. She was no *Beti Gruffydd*:

Un gartrefol iawn a fuasai *Beti Gruffydd* erioed. Nid oedd lle i lawer heblaw gwaith tŷ a thrin llaeth a menyn yn ei bywyd. Gartref yr oedd ei diddordeb.¹⁴

In other words, the autobiographical content of her work needs to be evaluated carefully. The world of which she writes is a remembered world; it is only partly her own. The experiences and circumstances she records are those of her mother's generation, not hers. That is not to say that they were not real for her. It is the world spoken of in her childhood, and from that world she absorbed customs, attitudes, values. Moreover, the remembering is not only her own, it is her mother's also. It seems to me that the world of Kate Roberts's stories is a product of collective, or more particularly family, memory as well as of direct personal experience. Such transferred family memory can be especially strong between mothers and daughters, if only because of the amount of time they spend with each other.

Kate Roberts was close to both her parents. Of the two, her mother was the more forceful character. Gwilym R. Jones as a young man in *Dyffryn Nantlle* knew them both:

Dyn tawedog, dymunol iawn, hoffus iawn [oedd y tad]. Ond doedd o ddim 'run fath o bersonoliaeth â *Chatrin* y wraig. Roedd hi'n darllen llawer ac yn trafod gwleidyddiaeth y dydd, Lloyd George a phetha fel na, yn reit ddiddorol.

Catrin Roberts had a striking command of language:

Ro'n i'n arfer bod yn rhyw fath o ohebydd lleol yn mynd o gwmpas *Dyffryn Nantlle* yn hel newyddion, ac un tŷ y byddwn i'n sicr o alw ynddo fo bob wythnos oedd cartra *Kate Roberts* a *Catrin Roberts*, ei mam hi, oedd yn fy nghynefino i. Roedd hi'n dda iawn am ddod ag ambell i stori ac ambell i glep i chi. Ac yr oedd ei *Chymraeg* hi'n werth i chi gerdded deng milltir yn droednoeth i'w glywed o ... A dwi'n cofio bod unwaith yn nhŷ *Catrin Roberts*, a finna yn gofyn iddi a oedd 'na unrhyw newydd wsnos yma. 'Wel, dim llawer' meddai, 'mae'r un petha

yn digwydd yn yr hen bentra bach yma o hyd, mae plant yn cael eu geni tu allan i briodas ac felly yma, ond mi fasa hynny'n mynd ymlaen 'tasa 'na grocbren ar bwys y gwely'. Dyna i chi ddweud llenyddol ynte? Pan ddwedais i wrth Kate Roberts wedyn, 'O mi fydda mam yn siarad fel yna bob dydd' meddai.¹⁵

Gwilym R. Jones's observations reinforce what Kate Roberts has to say in *Y*

Lôn Wen:

Yr oedd gan fy mam feddwl ymchwilgar. Cymerai ddiddordeb mawr ymhob dim, nid yn unig yn y pentref, eithr yn y byd mawr y tu allan ... Anaml y byddem ni yn tewi â siarad ar yr aelwyd, a chredaf, os rhoed imi unrhyw ddawn i greu dialog mewn stori, mai dysgu a wneuthum ar yr aelwyd gartref, a mam fyddai'r prif siaradwr ... Yr oedd ganddi gryn graffter i adnabod pobl a dadelfennu eu cymeriad ...¹⁶

Kate Roberts was, in very many ways, her mother's daughter. Her appreciative portrayal of Catrin Roberts emphasises many things: her service to the community as unofficial midwife and nurse, her lively – and critical – interest in the leading political and religious figures of the day, her appetite for reading and the sharpness of her response to what she read. She was a lively, quick-tempered, complex woman: 'yr oedd yn gymeriad cymhleth ac anghyson'.

Neither, then, was Kate Roberts's mother a Beti Gruffydd. Indeed, she seems in many ways different from the women of her background portrayed in the stories. Her mental horizons are wider, as are her interests and fields of activity. In personality too she is more complicated and interesting. The reality of Kate Roberts's life, and even the reality of her mother's life are not, then, what we find in the stories. What we have instead is a simplified vision of a woman's world, a vision which is shaped and streamlined to a particular end.

That end is epic and heroic in nature. When Kate Roberts looked at her mother, or indeed at the other women of Rhosgadfan, with the eyes of an artist rather than of a social historian, what she saw was the will to survive, to transcend circumstances with determination and dignity. The complexities or idiosyncrasies of individual lives became subservient to the overriding, central vision. That vision was primarily based on her parents' own experience of life:

fe syrthiodd eu llinynnau ar dir llwm, ni bu ffawd yn garedig wrthynt, cawsant ddioddef mawr, eithr, a dyna'r peth mawr, ni ildiasant. Ymdrechasant ymdrech deg, yn onest, yn gywir, yn garedig wrth gymdogion, heb galedu eu calonnau, eithr ennill hynawsedd wrth fyned ymlaen mewn dyddiau, a gorchfygu.¹⁷

But although she saw the heroism of both men and women, it was through women that she chose to channel her artistic vision. Catrin Roberts's strength of personality was, in large measure, responsible for that fact.

The streamlining of reality is a necessary facet of epic and heroic literature. In order that characters in the heroic world may tower above their circumstances, they must be delineated with strong, confident brushstrokes, with few digressions or qualifications. So, Kate Roberts, when talking of her parents, sees their weaknesses as irrelevant in the light of their conquest of life's difficulties:

Pe buasai fy rhieni wedi eu geni â llwy arian yn eu geneuau, buaswn yn sôn am eu gwendidau hefyd, ond ... a fyddai'n weddus sôn am wendidau mewn rhai a frwydrodd mor galed?¹⁸

She does not of course apply exactly the same criteria to her novels and short stories. She portrays weak, ineffectual women as well as strong ones. However they often have the function of throwing her heroic characters into even sharper relief and they serve therefore to strengthen her portrayals of them. Kate Roberts the biographer saw nothing wrong in strong, simple admiration; neither did Kate Roberts the artist.

There is another aspect of epic and heroic literature which is reflected in the early work. Heroic characters do not turn their backs on the world; they live in it, and respond to it in deeds rather in thoughts or emotion. Thus Kate Roberts's characters are women of action, albeit on a small scale. In the story 'Y Taliad Olaf', Ffanni Rolant's heroism is seen in terms of the weekly pilgrimage to the village shop to pay something off her bill. Finally, after many years, she can clear it, and the story centres around this final visit to the shop. Her victory is expressed in actions, not feelings:

Prynodd ychydig bethau a thalodd amdanynt. 'Mae'n debyg na ddo'i ddim i lawr eto' meddai hi. Nodiodd y siopwr ei ddealltwriaeth. Cerddodd hithau allan o'r siop. Ymbalfalodd am y glicied, a chliciedodd hi'n ofalus wedi cyrraedd allan.

Edrychodd drwy'r ffenestr lwyd, a gwelai'r siopwr eto â'i ben i lawr dros lyfr rhywun arall.¹⁹

This story, by the way, mirrors a passage in *Y Lôn Wen* which describes the experience of Kate Roberts's mother and which ends with Catrin Roberts's triumphal declaration of pride:

Wedi i'w phlant ddyfod i ennill, llwyddodd i dalu i bawb ... Un o'i dywediadau wedi iddi orchfygu oedd, 'Mi fedra i gerdded drwy'r ardal yma a dimai ar ben fy mys'.²⁰

The elemental quality of this kind of epic heroism is not present in her later work. There is still, as I mentioned at the beginning, a struggle for her women, and a kind of victory, but her basic theme, alienation, calls for a different kind of response. In the work of the Denbigh period, her women stand, or fall, alone. They are no longer buttressed and protected by the closeness of interaction and support in Rhosgadfan:

Yn amser ein tadau neu ein teidiau ... y cymdogion oedd y cyfeillion, a gwelent ei gilydd mor aml, onid oedd y cyfeillgarwch yn rhywbeth dwfn iawn. Fe redai llif o ffyddlondeb ac ymddiriedaeth o'r naill un i'r llall yn hollol ddi-ymwybod nes oeddynt fel rhes o ddominos, yn pwysu ar ei gilydd, ac os syrthiai un, fe syrthiai'r cwbl.²¹

They live isolated small-town lives, and seem remarkably bereft of friends. The closest female friendship portrayed by Kate Roberts is that of Bet and Melinda in *Tynyll Heno*, but this is in many ways a strange relationship, an uneasy and sometimes unsympathetic interaction between the exotic and flamboyant Melinda and the troubled and lonely Bet. One of the most important things in life for many women is strangely absent from Kate Roberts's work: the deep, very frank and open, and sustaining bond of female friendship. Such friendship is both a support and a safety valve, and can modify and ease many women's experience of feeling alienated and alone. Neither does Kate Roberts allow her women support within marriage. The basic lack of sympathy and understanding between husbands and wives is a constant theme in her work, but is developed very fully during the Denbigh period. Indeed, the breakdown of communication within marriage is a basic

theme of both *Y Byw sy'n Cysgu* and *Tywyll Heno*, the two best-known works of this period. So Bet, in *Tywyll Heno*, starkly describes how she and her husband Gruff, after praying together in church, leave in cold silence:

Aethom allan heb ddweud dim. Ni wyddem feddyliau ein gilydd. ²²

And Lora, again simply and starkly, says of her relationship with her husband:

mae o'n beth anodd iawn mynd yn agos at neb. ²³

Such a cold and comfortless vision of the nature of life does not lend itself to the admiration which underpins her interpretation of life in her earlier work. In 'the turning in on myself', in the exploration of the deeper and darker recesses of the human, and particularly the female, psyche which is the foundation of her later work, Kate Roberts comes face to face with aspects of life which are far sadder and more profoundly uncomfortable than the struggle against poverty and deprivation:

Daeth imi broblemau dyfnach na thlodi y pryd hwn. ²⁴

are her own words. When she turned from portraying life which was governed by external factors to an exploration of the inner working of the human personality, what she saw was dark indeed.

She saw, as we have seen, the essential, and bitter, loneliness of the individual. But there is something else also. In the work of the Denbigh period we have a sense of pervasive and inescapable evil at work in people's relationships with each other. The poet Gwenallt – as it happens, a pupil of Kate Roberts at Ystalyfera County School – said, in a famous essay analysing his personal beliefs, that the discovery of man's innate sinfulness and of his need for grace was for him a new and forceful truth and a fresh departure in thought.²⁵ In his best-known collection of verse, *Ysgubau'r Awen*, man's sin is a potent theme. It seems to me that there is a not dissimilar realisation at work in Kate Roberts's second period as a writer.

It is not a realisation that is consciously analysed as in Gwenallt's work, rather is it a new and insistent theme not found in the earlier writings. It is not either a theme conceived of in religious terms, as with Gwenallt. Kate

Roberts's work, from beginning to end, is secular in nature, the more profoundly so for being on occasion religious in its social context. To neither her early 'Rhosgadfan' characters nor to her later 'Denbigh' characters does Kate Roberts hold out religion as a solace or a refuge. Religion provides no answer to loneliness, to psychological distress; any answers come from inner resourcefulness and self-knowledge.

Evil, then, is seen as an inescapable part of life. More specifically, since her important characters are all women, evil is channelled through women and is even seen as part and parcel of the female condition: 'A chofia mae merched yn ddrwg' says Linor in *Y Byw sy'n Cysgu*. Does Kate Roberts mean to say by this that evil is a particularly female characteristic? I think not, were she to answer the question in a generalised and intellectual way. The statement is made because she sees the phenomenon, indeed life itself, in almost exclusively female terms, and the manifestations of evil that we have in her books belong therefore to female realms of experience and behaviour.

Sexual jealousy is one such manifestation. We have several examples in her work of women who set out to entrap men to whom they have no right. Linor continues:

[Mae] yna ferched yn y byd sy'n dychmygu eu bod nhw mewn cariad efo gwŷr priod. Yna maen nhw'n dechrau rhoi sylw iddyn nhw a gwenieithio iddyn nhw, ac os oes gan y gwŷr ryw fymryn o gŵyn am i gartre, mae o'n dechrau dweud 'i gŵyn wrth y ddynes arall. A dyna iti nefoedd rhai merched sengl, cael gwŷr priod i ddweud cyfrinachau am eu cartrefi wrthyn nhw. Nid caru'r dyn y maen nhw ond caru'r oruchafiaeth sy ganddyn nhw ar wraig y dyn.²⁶

This is one of the things which trouble Bet in *Tynyll Heno*: rightly or wrongly, she accuses the female members of her husband's congregation of flaunting themselves before him and placing temptation in his path. Gruff, her husband, is portrayed as the innocent victim, and this is a pattern repeated in her work. So Miss Jones, in *Stryd y Glep*, accuses Ffebi of setting out to entice men:

Yr hen gnawes ddrwg i chi, yn hudo dynion yma efo'ch hen ffrils a'ch hen wyneb powld.²⁷

In sexual matters as in others, Kate Roberts's male characters seem weak and ineffectual. They are not protectors, rather do they need to be protected. Iolo, in *Y Byw sy'n Cysgu*, is the archetypal weak male who needs protection from determined and scheming women, in this case, Mrs. Amred, of whom it is said 'Mae hi'n galed fel haearn Sbaen', 'She is as hard as Spanish iron'.

Scheming is a characteristic of many of her female characters, so too are vindictiveness, and spitefulness in deed and in word. Words can inflict deep wounds, as in the case of Miss Jones's unbelievably cruel and direct accusation against Ffebi, which I have just quoted. However, it is important to note that it is not only men who require to be protected from the evil that is in women. Other women too suffer greatly, and it is here, I think, that we come to the central truth concerning Kate Roberts's portrayal of women's 'badness'.

That portrayal is both reactive and subjective in nature. It is reactive in that women's cruelty often seems to be a function of the personality of the one at the receiving end. Not entirely, of course; the cruelty exists also to the external and objective eye, and is not simply in the eye of the beholder. But many of her women characters are of an extraordinarily sensitive nature. They are hurt very easily indeed, and their suffering seems caused in part by the nature of their own personalities. This is true of Bet; it is very true also of Ffebi. The evil that Ffebi sees in Miss Jones and Joanna Glanmor is exaggerated by her own hyper-sensitive, and indeed jealous, nature. It is subjective in that so many of the feelings of hurt described are patently Kate Roberts's own. The stories and novels of the Denbigh period are indeed the work of a 'wounded soul'. We come back to her assertion that she is Bet in *Tywyll Heno*. In external circumstances, in the things that happen to her, she is not Bet. *Tywyll Heno* is not autobiography in the literal sense, nor are her other works, with the exception of parts of *Tegwch y Bore*. But in spirit and imagination, Kate Roberts herself is an all-pervasive presence. Her books reflect a woman's world precisely and necessarily because in them, she herself is at the very core.

¹ Saunders Lewis (ed.), *Crefft y Stori Fer* (Llandysul 1949), 11.

² In conversation with Lewis Valentine. See 'Rhwng Dau', in *Seren Gomer* LV, no. 4 (1963).

³ In conversation with W. I. Cynwil Williams. See *Y Traethodydd*, October 1985, 180.

'I am Bet, the minister's wife in *Tynnyll Heno*, I, facing the challenge of some of the women of "Capel Mawr".'

Translations of this, and other quotations, are by the editor.

⁴ *Y Byw sy'n Cysgu* (Denbigh 1956), 237.

'I feel that I have come to know myself better; I see that I have, in the process of hardening myself, grown more mature, and that there is within me a spring that does not cease to well and which gives me a spur to live on.'

⁵ 'Addysg a Gwaith Tŷ', *Baner ac Amserau Cymru*, 25 June 1952, 7.

'My mother would have a pointed question to ask about any woman. "Does she have anything in her wrist?" i.e. "Can she keep house?"'

⁶ Educational Publishing Company Welsh Drama Series, no. 40 (Cardiff 1920), 13.

'She knows nothing about bringing up children. She knows more about drawing beer and laughing in the faces of some silly young men down in the "Cart and Horses"'

This, and other relevant quotations, are further discussed in C. Ruth Williams, *Merched Gweithiau Kate Roberts* (M.A. Bangor 1990).

⁷ *ibid.*, 13.

'No better girl than Mair ever trod this earth. This house was always as clean as a whistle [lit., as the lamp], and those little children were always so spruce in clothes she had made herself to go to Sunday School every Sunday.'

⁸ *Ffair Gaeaf a Storiâu Eraill* (Denbigh 1937), 26.

'Ffebi had to face the greatest temptation of her time of privation and she fought it as if she were conducting a battle against her enemy. There were splendid flannels and quilts there, and among them one quilt which caught everyone's eye. Every woman lay hold of it and thumbed it as she went past and cast a longing glance at it when leaving. It was a quilt of thick white flannel with lines along its length and those of all colours, blue and green, yellow and red, and the lines not straight but meandering. Its fringe was thick-set and a proof of the weight and close texture of the flannel. Ffebi felt an urge to buy it, and the more she pondered her poverty, the more that urge grew.'

⁹ *ibid.*, 88.

'After marriage, romancing stopped and people got on with living.'

¹⁰ *Deian a Loli* (Cardiff 1927), 72.

'Loli used to go along the mountain to search for moss to put on the floor of her house. She had to have moss. Other girls were content with grass, but she had to have a moss floor. Grass represented a slate floor, but moss represented a carpet. Loli had seen a carpet once only ... that gave her the idea for the floor of her house.'

¹¹ *Tegwch y Bore* (Llandybie 1967), 139.

'She felt as if she were one of the suffragettes, leading the women's movements of her day.'

¹² *Ffair Gaeaf*, 83-4.

'Previously, a house for him was a house when the day's work was done ... Apart from Saturday afternoon and Sunday, he did not recognize it except as a place where you returned after a day's labour to sit down, to eat and to read a newspaper by the fire.'

¹³ 'Merched a Gwaith', *Baner ac Amserau Cymru*, 5 June 1946, 2.

'The most important and most beautiful thing in life is to raise a family and create a home for them, and that is a spiritual act.'

¹⁴ *Rhigolau Bynyd a Storian Eraill* (Aberystwyth 1929), 4.

'Beti Gruffydd had always been a very home-loving person. Her life had not much room for anything except housework and handling milk and butter. Her only interest was her home.'

¹⁵ Interviewed in 'O Gors y Bryniau', HTV Wales, broadcast 12 February, 1991.

'[The father] was a very silent, very pleasant, very likeable man. But he did not have the same kind of personality as Catrin his wife. She read a good deal, and discussed the politics of the day, Lloyd George and suchlike, in a quite interesting manner.'

'I used to be a kind of local reporter going around Dyffryn Nantlle collecting news, and one house where I would be certain to call every week was the home of Kate Roberts and Catrin Roberts her mother, which was in my territory. She was very good at giving you an occasional story or piece of gossip. And her Welsh was worth walking ten miles barefoot to listen to ... I remember being one time in Catrin Roberts's house and asking her if she had any news that week. "Well, not much," she said, "the same things happen again and again in this little village, children are born out of wedlock here and so on, but that would still happen if there were a gallows by the side of the bed." Isn't that a truly literary turn of phrase? When I mentioned it later to Kate Roberts she replied, "Oh, my mother would talk like that every day."'

¹⁶ *Y Lôn Wen* (Denbigh 1960), 109.

'My mother had an inquiring mind. She took a keen interest in everything that happened, not only in the village but also in the great world outside. We rarely fell silent when we were together at home and I believe, if I have been given any gift to create dialogue in a story, that I learnt how to do this around the hearth at home, and my mother would always be the principal speaker ... She had considerable discernment as regards getting to know people and analysing their characters.'

¹⁷ *ibid.*, 117.

'Their lines fell on stony ground, fate was not kind to them, they underwent great suffering, but, and that is the important thing, they did not yield. They fought a good fight, they were honest, trustworthy, kind to neighbours, not allowing their hearts to harden but rather gaining sweetness of temperament as they advanced in years, and overcoming.'

¹⁸ *ibid.*, 117.

'Had my parents been born with a silver spoon in their mouths I would have talked of their weaknesses as well, but ... would it be appropriate to talk of weaknesses in people who had struggled so hard?'

¹⁹ *Ffair Gaeaf*, 50.

'She bought a few items and paid for them. "It's likely that I shan't come here again," she said. The shopkeeper nodded understandingly. She walked out of the shop. She fumbled for the latch, and closed it carefully after she had walked out. She looked in through the grey window, and saw the shopkeeper, again with his head down, poring over someone else's account.'

²⁰ *Y Lôn Wen*, 107.

'When her children had begun earning, she succeeded in repaying everyone ... One of her sayings after this triumph was "I can walk through the locality with a halfpenny on my fingertips".'

²¹ 'Teg Edrych Tuag Adre?', *Baner ac Amserau Cymru*, 23 August 1950, 7.

'In the time of our fathers or our grandfathers ... the neighbours were the friends, and they saw each other so often that the friendship was something very deep. A stream of loyalty and trust flowed from one to the other quite unconsciously so that they were like a line of dominoes leaning upon each other, and if one fell, they all fell.'

²² *Tywyll Heno* (Denbigh 1962), 39.

'We went out saying nothing. We did not know one another's thoughts.'

²³ *Y Byn sy'n Cysgu*, 32.

'It's very difficult to be close to anyone.'

²⁴ In conversation with Lewis Valentine, loc.cit.

'Deeper problems than poverty came upon me at this time.'

²⁵ J. E. Meredith (ed.), *Credaf* (Aberystwyth 1943), 52-75.

²⁶ *Y Byn sy'n Cysgu*, 151.

'There are women in this world who imagine they are in love with married men. Then they start paying them attention and flattering them, and if the man has the slightest cause for complaint about his home, he starts to voice this complaint to the other woman. And that is heaven for some single women, getting married men to tell them their domestic secrets. It's not the man they love but the ascendancy they achieve over the man's wife.'

²⁷ *Stryd y Glep* (Denbigh 1949), 78.

'You vicious old bitch, enticing men here with your old frills and shameless old face.'

GWENALLT: 'Y GRISTIONOGAETH'

Y Gristionogaeth

A ddaeth Dy awr, O Dduw, Dy awr ofnadwy Di?
Ai cyflawnder yr amser yw yn ein hoes a'n heinioes ni?
Oes athrist yr Anghrist hy, awr yr her a'r trawster a'r tranc,
Awr y finegr a'r fynwent, oes dwym y ffagl a'r ystanc.

Cynefin ein min â moeth, a'n hysgwydd â sidan wisg,
Gwynfyd yw byd a gwybodaeth a llafur dwfn y llyfrau dysg:
Ai'r plan ydyw gado'r plu, y mêl a'r lliciniau main,
A herio cynddaredd Nero, a chabledde Iwdas a Chain?

Ni, weinion a deillion diallu, y llesg feidrolion a llwfr,
O aed heibio Dy aberth; aed Dy dân, O Dad, aed y dwfr;
Ni fynwn y bustl a'r finegr, y main a'r ffrewyll a'r myrr,
Na gado ein melyn godau, esmwythyd ein bywyd byr.

Y mae treftad ysbryd ein tadau tan ddanadl a banadl y byd,
Yr ysgall lle bu'r esgor a'r drain lle bu'r marw drud;
Bawlyd yw purdeb eu halen, a llaith yn ein llestr ni,
A'u kannwyll gynt a fu'n cynnau, gwelw yw ei golau hi.

Ar y Ddeddf a'r Drugareddfa dawnsiwn a chwaraewn chwist,
Bargeiniwn lle bu'r Geni, gwnawn log lle bu Crog y Crist;
Wrth borth y Nef mae'r anifail, a'i dom a'i fiswail a'i sŵn,
Heidia'n y nen yr ehediaid, ar hyd y côr rhed y cŵn.

Anniddig ym wedi'r pigo, fel drudwen, bronfreithen neu frân,
A phrofi clêr a phryfed, trychfilod a malwod mân:
Ardderchoced a fai hedeg uwch y drwg i'w uchderau Ef,
Lle mae'r Oen yn wledd a gweddill yn nhai eryrod y Nef.

Os mynni ein gwaed, o fyd, yf bob diferyn coch,
Rho'n cyrff yn ogor i'th feirch, rho'n cnawd yn soeg i'th foch,
Yr enaid a ddaw'n ôl o'r anwel, oddi wrth Grist â gwyrthiau gras;
Tynnwn y cread o'r tonnau, y byd o'i ddiddymdra bas.

Gwân dy holl epil â'r gynnu, â'r bom maluria di'r byd,
Poera dân o bob peiriant, a fflam a phlwm o bob fflyd,
Diwreiddia di dy wareiddiad, a phan fo'r ddaear fel braenar briw
Down â haul o'r byd anweledig, down â'r gwanwyn o ddwylo Duw.

Gellir dweud am ‘Y Gristionogaeth’, megis am y rhelyw o gerddi Gwenallt, nad cerdd anodd ei deall mohoni. Mae ei hystyr sylfaenol yn eglur, a hynny oherwydd natur ieithwedd farddonol Gwenallt. Cymhariaeth, neu drosiad byr, yw sylfaen ei ddelweddu, yn hytrach na throsiad estynedig; nid yw ei gyfeiriadaeth yn anodd, na rhediad ei feddwl yn dywyll. Bardd y llefaru croyw ydyw. Wrth drafod y gerdd hon, nid oes gofyn cynnig eglurhad arni yn yr un modd ag wrth drafod ‘Mewn Dau Gae’ Waldo dyweder, neu ‘Drudwy Branwen’ R. Williams Parry. Yr hyn a wneir yn hytrach yw ceisio cyfoethogi profiad y darllenwr o’r gerdd drwy drafod yn llawn ei chefnidir a’i chysylltiadau.

Os yw eglurder yn un nodwedd amlwg iawn ar arddull Gwenallt, nodwedd arall arni yw ei chadernid difloesgni. Mewn cerdd arall o’i eiddo, ‘Yr Eryrod’ (a geir yn y gyfrol *Eples*), y mae’n sôn fel hyn am y modd y bydd Ioan yr Efenglydd yn defnyddio iaith:

Ioan yr Efenglydd; brenin eryrod byd,
Efe a’m cododd uwchlaw’r clyfar gysgodau;
Ei Gymraeg yn fy mwrw i lawr ag ergyd gordd
A chlirio’r dryswch rhamantaidd â bwyall ei adnodau.

Dyna ddisgrifio i’r dim arddull ‘Y Gristionogaeth’. Nid oes ynddi na ‘dryswch’ na ‘chlyfar gysgodau’, ond y mae ergydion gordd a bwyall i’w clywed yn glir, a hynny mewn dwy ffordd. O ran ystyr y geiriau i ddechrau: geiriau caled, digyfaddawd, y bwriadwyd iddynt daro meddwl a chydwybod y darlennydd yw ‘lesg’, ‘llwfr’, ‘bawlyd’, a sylwi ar rai o’r ansoddeiriau; ‘cynddaredd’, ‘bustl’, ‘diddymdra’, a dewis rhai o’r enwau; neu ‘bargenio’, ‘malurio’, ‘poeri’, o blith y berfau. Codais y rhain, nid o un pennill nac o un rhan arbennig o’r gerdd, ond yn enghreifftiau o natur yr eirfa a welir yn y gerdd drwyddi draw.

Mae geiriau’r gerdd hon yn ‘ergydio’ mewn ffordd arall hefyd. Ar yr olwg gyntaf, cerdd yn y mesurau rhydd yw hi, wedi ei threfnu’n gwpledi odledig ac yn benillion o bedair llinell. Ond craffer yn ofalus, ac fe welir mai cerdd

gynganeddol glòs ei gwead yw hi mewn gwirionedd. Mae'r llinellau hirion yn rhannu'n ddwy, a cheir cynghanedd o fewn i'r ddau hanner fel arfer. Nid y ffaith honno ynddi ei hun sy'n bwysig, ond ffordd grefftus, ofalus Gwenallt o ddefnyddio'r gynghanedd. Mae'n ei defnyddio hi i ergydio. Mae'r cyfateb cytseiniaid, yr odli mewnol, a'r acennu yn dwyn ein sylw, nid at eiriau dibwys, ond at eiriau ystyrllon, llawn arwyddocâd. Unwaith eto, ceir enghreifftiau drwy'r gerdd, ond wele ddwy linell o'r pennill cyntaf, llinellau y dylid gwrando arnynt, nid eu darllen yn unig. Felly y ceir gweld sut y bydd Gwenallt yn defnyddio rhythmau ac acenion y gynghanedd i roi pwyslais ar eiriau arbennig:

Oes athrist yr Anghrist hy, awr yr her a'r trawster a'r tranc,
Awr y finegr a'r fynwent, oes dwym y ffagl a'r ystanc.

Athrist, Anghrist, her, trawster, tranc, finegr, fynwent, dwym, ffagl, ystanc – mae patrwm y llinellau yn tynnu ein sylw at y geiriau hyn, geiriau pwysig bob un. Mae 'Y Gristionogaeth' yn enghraifft nodedig o gerdd lle y defnyddir y gynghanedd fel y dylai hi gael ei defnyddio, yn llawforwyn i'r ystyr.

Gwedd ar barch mawr Gwenallt i greffftwaith gofalus ym mhob maes yw saerniaeth gywrain y gerdd hon. 'Crefftreg gwëyll a nodwyddau' meddai yn edmygus am ei fam mewn un gerdd; saer a droes yn Bensaer yr Eglwys yw Crist iddo mewn cerdd arall. Mae'r ymwybod â chynllun a phatrwm yn bwysig yn ei estheteg. Mynegodd hynny'n glir iawn yn ei soned 'Cerddoriaeth':

Gwylw'n â'n clustiau rediad tòn a sain
Yn dod a myned ac yn dod drachefn
Cydluniad celfydd eu hedafedd cain
Symud rheolus eu soniarus drefn ...

Nid rhyfedd mai cerdd eglur ei mynegiant yw 'Y Gristionogaeth', o gofio pwyslais Gwenallt ar 'reol' a 'threfn'. Mae ei heglurder, serch hynny, yn dibynnu ar un peth, sef ein bod ni ddarllenwyr yn rhannu'r un gynhysgaeth ieithyddol â'i hawdur. Bardd ei genhedlaeth yw Gwenallt wedi'r cyfan, ac y mae'r ieithwedd Feiblaidd-emyddol yn rhan annatod o'i ddull o'i fynegi ei hun. Geiriau ac ymadroddion y diwylliant Cristnogol arbennig y maged ef ynddo yw ei eiddo ef. (Ac y mae hynny'n wir i raddau am y rhan fwyaf o feirdd ei genhedlaeth, hyd yn oed y rhai hynny a ymwrthododd â syniadaeth

Gristnogol.) Gwelwyd tebygrwydd fwy nag unwaith rhwng Gwenallt a T. S. Eliot, bardd Cristnogol Saesneg mwyaf ei gyfnod. Gwir fod rhai pethau tebyg yn eu gwaith, ond un peth sy'n sylfaenol wahanol yw ieithwedd y ddau. Bardd Cristnogol yn defnyddio iaith sydd at ei gilydd yn seciwlar yw T. S. Eliot; bardd Cristnogol Feiblaidd yw Gwenallt.

Mae teitl y gerdd hon yn arwyddocaol ynddo'i hun. Dywedodd Gwenallt (yn rhifyn Gwanwyn 1941 o'r *Lenor*) fod 'barddoniaeth Gymraeg yn farddoniaeth Gristionogol, un o'r barddoniaethau mwyaf Cristionogol yn Ewrop'. F'ateb i i hynny fyddai ydy a nac ydy. Barddoniaeth yn codi o gefndir Cristnogol yw barddoniaeth Gymraeg; ac eithrio'r emynau, nid barddoniaeth yn codi o argyhoeddiad Cristnogol mohoni at ei gilydd. Dylid gwahaniaethu rhwng y ddau fath o ganu. Nid yw'r ffaith fod un o gywyddwyr yr Oesoedd Canol yn cyflwyno enaid yr ymadawedig i ofal Duw ar ddiwedd cerdd farwnad yn ei wneud yn fardd Cristnogol, mewn unrhyw ffordd ystyrlon. Derbyn confensiwn ei gyfrwng a'i gyfnod y mae wrth wneud peth felly. Ond pan ddown at farddoniaeth yr ugeinfed ganrif gwelwn fod mwy o wirionedd yn yr hyn a ddywed Gwenallt. Bellach y mae'r confensiwn diwylliannol sy'n gefndir i farddoniaeth Gymraeg wedi newid yn sylfaenol. Yr ydym yn byw yn y 'cyfnod ôl-Gristnogol', chwedl rhai sylwedyddion. Bu beirdd megis T. Gwynn Jones, W. J. Gruffydd, R. Williams Parry a T. H. Parry-Williams yn mynegi amheuaeth ac anghrediniaeth yn eu cerddi. Aeth argyhoeddiad Cristnogol, neu ei ddiffyg, yn un o bynciau barddoniaeth. Ac os cafwyd amheuwyr, cafwyd hefyd feirdd a adweithiodd yn eu herbyn, ac a fynnodd ddatgan yn glir fod ganddynt ffydd a gweledigaeth Gristnogol. Nid mater o ffasiwn nac arfer gymdeithasol yw canu crefyddol Gwenallt, Saunders Lewis, Waldo Williams, Euros Bowen, Kitchener Davies, ond mater o argyhoeddiad personol. Beirdd yw'r rhain a ymdaflodd yn ymwybodol i fyd crefydd. Dyna pam y mae Gwenallt yn gallu rhoi 'Y Gristionogaeth' yn deitl ar gerdd. Nid peth a gymerir yn ganiataol yw Cristnogaeth bellach, ond dysgeidiaeth y mae'n rhaid ei darganfod a'i hystyried o'r newydd.

Un o'r darganfyddiadau mawr a wnaeth Gwenallt wrth droi at Gristnogaeth oedd darganfod pechod. Duw yn dyfod mewn barn ar fyd pechadurus yw'r darlun sy'n cychwyn y gerdd hon, ac y mae arswyd yn y cwestiwn a ofynnir:

A ddaeth Dy awr, O Dduw, Dy awr ofnadwy Di?
Ai cyflawnder yr amser yw yn ein hoes a'n heinioes ni?

Dyna fesur condemniad y bardd ar yr oes y mae'n byw ynddi: oes yw hi a all dynnu'r *dies irae*, holl ddieter Duw ar ddydd y farn, yn ei phen. Dyry Gwenallt bwyslais cyson ar y wedd hon ar Gristnogaeth. Gweledigaeth galed yw ei eiddo. Gwir ei fod hefyd yn gwybod fod Cristnogaeth yn cynnig cysur a noddfa i ddynion. Yn ei soned 'Yr Eglwys', dywed:

Hi gyfyd gaer lle gall ein hysbryd tlawd
Ffoi iddi, gyda'r nos, a phlygu'i ben;
Ac yno y gosodwn wrth Dy draed
Faich ein bychander pechadurus ni.

Ond fel y gwelwn yn y llinellau hyn, y mae cysur gwaredigaeth yn amodol: rhaid inni adnabod ein pechod, a dewis gosod y baich wrth draed Duw. A dyfynnu o'r ysgrif a gyfrannodd i'r gyfrol *Credaf* (a olygwyd gan J .E. Meredith):

Y mae'n wir mai Duw sydd yn cerdded at ddyn yn ei iechydwrriaeth, ei faddeuant a'i ras, ond y mae'r un mor wir hefyd fod yn rhaid i ddyn ddarganfod ei bechod... y mae calon dyn yn debyg i ardd, ac edifeirwch yn symud y drain a'r mieri ac yn tynnu'r chwyn sydd yn tagu hadau ac egin daioni.

Un o gerddi'r cyfnod rhwng 1933 a 1939 yw 'Y Gristionogaeth'. Canol a diwedd y tridegau yw'r oes y cyfeirir ati, a'r 'Anghrist hy' biau'r oruchafiaeth. Credai aelodau'r Eglwys Fore y gwelai'r byd ryw ddydd ddyn a fyddai'n ymgorfforiad o'r grymustersau hynny a oedd yn elyniaethus i Gristnogaeth, un a fyddai'n arwain lluoedd y drygioni. Diafol mewn croen fyddai. Dywed Gwenallt fod oes yr Anghrist hwn wedi cyrraedd, a sylwer mai Anghrist ymosodol, gweithredol ydyw. Y mae'n 'hy', y mae'n 'herio'; y mae'n erlid ei wrthwynebwy'r hyd at eu 'tranc'. Yr un math o farwolaeth sy'n eu haros â'r merthyron a wynebodd dân 'y fflagl a'r ystanc', neu â Christ ei hun, y rhoddwyd iddo'r 'finegr' pan oedd yn crogi ar groesbren. Anodd yw peidio â

chysylltu'r llinellau hyn â Hitler, a'r erlid a fu ar rai o Gristnogion yr Almaen yn y tridegau gan y Natsiaid. Aeth un arall o'n llenorion, Saunders Lewis, ymhellach na Gwenallt a pheri i un o'i gymeriadau ddatgan yn gwbl ddiamwys, yn *Brad*, mai Hitler yn wir oedd 'offeryn y Cythraul', bod marc 'Archelyn dyn a Duw' arno.

Ond cyn i'r darllenwr ymgysuro, a thybied mai cystwyo erlidwyr agored Crist yw bwriad y bardd, deuir â ni oll i'r farn ar ddechrau'r ail bennill. Gwelir ni ynghanol ein moethau a'n cysuron bydol. Wrth ddewis ein darlunio felly, cyfranogi y mae Gwenallt o'r ysbryd asetig hwnnw a fynn ymwrthod â phob moethusrwydd, ysbryd a welir ar ei eithaf yn y delfryd mynachaid. I Gwenallt, y dillad, 'y sidan wisg' a'r 'llieiniau main', yw'r arwydd pwysicaf o falchder bydol; mae'n cyfeirio atynt yn fynych yn ei farddoniaeth. Weithiau, symbolau yw'r dillad:

Pan dynnom oddi arnom bob rhyw wisg
Mantell parchusrwydd a gwybodaeth ddoeth
Lliain diwylliant a sidanau dysg...
(' Pechod ')

Bryd arall, y mae'r cyfeiriadau at ddillad yn llythrennol, a phan ddigwydd hyn, gwelwn un rheswm paham y bu Cristnogion drwy'r oesau mor feirniadol o wisgoedd gwychion. Yn y soned 'Fenis', er enghraifft, y mae Gwenallt yn personoli'r ddinas. Y mae'n gwneud brenhines fwythus ohoni, ac yn disgrifio harddwch ei dillad:

Frenhines fwythus ymysg dyfroedd môr
A'th wisg yn berlau a sidanau drud...
Dy ogoneddus gnawd, dy borffor wledd,
Moethusrwydd melfed a llieiniau main.

Dyna ni: addurno'r cnawd y mae'r dillad, ac y mae cnawdolrwydd yn un o beryglon mawr y byd i'r Cristion. Dro ar ôl tro, pan fynn Gwenallt sôn am yr hyn sy'n wrthnysig ac atgas ym myd dynion, y mae'n dewis symbol rhywiol. Mae 'putain' yn un o'i eiriau pwysicaf.

Ond wrth gwrs, nid cysur y cnawd yw'r unig ddihangfa. Gall y byd gynnig ffyrdd eraill o ddenu bryd dynion, fel y gwelwn yn ail linell y pennill. I

Gwenallt ei hun, yr oedd byd dysg ac ysgolheictod yn ddengar iawn, yn 'wynfyd'. Y mae'n dweud peth tebyg yn y delyneg hyfryd 'Myfyrdod', lle y mae'n hiraethu am 'ddedwydd, lonydd le', lle caiff 'fodio llawysgrifau'r ne' ac ymroi i 'fynachdod myfyrdod mwyn'. Diau mai'r bywyd delfrydol i Gwenallt oedd y bywyd mynachaid, cyfuniad o fywyd yr ysgolhaig a bywyd y Cristion. Ond os yw 'Myfyrdod' yn fynegiant o hiraeth Gwenallt am gael dihangfa, mynegiant o realiti ceisio dilyn Crist yn y byd a geir yma, yn 'Y Gristionogaeth'. Nid yw herio Nero, Iwdas, a Chain – ymgorfforiadau o ddrygioni – yn bosibl i rai a wnaed yn 'wan', yn 'llesg' a 'llwfr' gan gysuron corfforol.

Mae'r delweddau corfforol yn parhau yn y trydydd pennill, ond bod Gwenallt yn troi o ddisgrifio moethau a chysuron at ddisgrifio'r anghysuron a'r caledi corfforol a ddaw i ran y rhai sy'n dewis llwybr y Cristion. Yn wrthgyferbyniad i felyster y mêl ceir chwerwedd annioddefol y bustl a'r finegr a'r myrr a roddwyd i'r Iesu ar y groes; yn wrthgyferbyniad i esmwythdra'r plu a'r lliain main y mae gerwindra'r cerrig a'r ffrewyll a ddefnyddir i ladd a phoenyddio Cristnogion. Ac yna, yn y llinell olaf, down at rwystr pellach ar ffordd y Cristion, sef ariangarwch – ac y mae dirmyg at ariangarwch yn amlwg wrth i Gwenallt ddefnyddio'r gair 'melyn', gyda'i awgrym o rywbeth ffug ac arwynebol, yn hytrach na gair megis 'euraid', i ddisgrifio cyfoeth.

Llwybr aberth yw llwybr y Groes, ond llwybr ydyw yr ydym yn amharod i'w droedio: ni fynnwn, medd Gwenallt, na'r 'tân' na'r 'dwfr'. Delweddau cyfarwydd yw'r rhain eto: tân y puredigaeth a dŵr y bedydd, yr arwyddion allanol ein bod wedi ein glanhau a'n bod yn barod i dderbyn Crist. Ac ni all bardd o Gymro ddefnyddio'r geiriau 'dŵr a thân' heb gyfleu yn ogystal y syniad fod yn rhaid brwydro yn erbyn anawsterau i gyrraedd Crist, am mai dyna'r ffordd y bydd yr emynwyr, a Phantycelyn yn arbennig, yn defnyddio'r ddau air:

Ac mi debygaf clywaf sŵn
Nefolaidd rai o'm bla'n

Wedi concwerio a mynd trwy
Dymhestloedd, dŵr a thân.

Y mae'r syniad a geir yn y penillion hyn, ein bod yn dewis ac yn ewyllysio ymwrthod â chaledi'r bywyd yng Nghrist, yn bwrw ei gysgod ymlaen. Nid dyma'r lle i sôn am ddylanwad Gwenallt ar feddwl ei genhedlaeth, ond diddorol sylwi fod bardd arall, ac un a oedd yn gyfaill iddo, wedi rhoi mynegiant llawn i'r thema a geir yma, yn arbennig yn y llinell 'O aed heibio Dy aberth; aed Dy dân, O Dad, aed y dwfr', yn ddiweddarach yn y bryddest nerthol honno, 'Sŵn y Gwynt sy'n Chwythu'. Ofn dod wyneb-yn-wyneb â realiti bywyd y Cristion y mae J. Kitchener Davies hefyd. Y mae yntau yn creu gwrthgyferbyniad rhwng esmwythdra a phleserau 'mân arferion fy ngwarineb' ac anghysur y bywyd hwnnw, ac yn taer erfyn ar Dduw i beidio â'i wahanu ef oddi wrth bethau da'r byd hwn:

achub fi, achub fi, achub fi
rhag Dy fedydd sy'n golchi mor lân yr Hen Ddyn:
cadw fi, cadw fi, cadw fi rhag merthyrdod anorfod dy etholedig Di
Achub a chadw fi rhag y gwynt sy'n chwythu lle y mynno.

Mae disgrifiad Gwenallt yn y pedwerydd pennill o gyflwr ysbrydol gwael ei gydgenedl yn llawn cyfeiriadau, rhai at farddoniaeth Gymraeg, rhai at y Beibl. Daeth 'ysgall' a 'drain', pan ddefnyddir hwy mewn barddoniaeth, i olygu mwy na'u hystyr lythrennol. Oherwydd eu defnyddio yn englynion tra chyfarwydd Ieuan Fardd i lys adfeiliedig Ifor Hael, sy'n rhan o stoc gwybodaeth y rhan fwyaf o ddarllenwyr, symbol ydynt o'r cyfannedd gwâr a drowyd yn ddiffieithwch. Dyna, yn yr ystyr ysbrydol, yw byrdwn y pennill hwn: ymhob llinell y mae rhyw ddelwedd o gyfoeth a phurdeb ysbrydol, a hwnnw wedi ei ddifa. Yn wrthgyferbyniad i'r 'ysgall' a'r 'drain' y mae'r 'esgor' a'r 'marw drud'. Mae Gwenallt yn dychwelyd at y ddau begwn ym mywyd Crist yn y pennill nesaf hefyd, yn y geiriau 'Geni' a 'Crog'. Nid syn ei weld yn rhoddi pwys ar erledigaeth a marwolaeth Crist fel hyn, oherwydd syniad tra phwysig iddo oedd fod Cristnogaeth yn dwyn adnewyddiad a choncwest ar angau. Arwyddion o hyn oedd crud a bedd Crist: 'Nid yw Cristionogaeth yn cuddio'r

bedd, ond ei wynebu a'i goncro ... Tri phrif anhepgor yr Efengyl yw'r Crud, y Groes a'r Bedd Gwag' meddai yn *Credaf*.

Yn y drydedd linell a'r bedwaredd, yr hyn a ddifethir gennym yw'r 'halen' a'r 'gannwyll'. Cyfeirio y mae'r geiriau hyn wrth gwrs at yr hyn a ddywed Crist yn yr adnodau hynny sy'n dilyn y Gwynfydau. Yno y mae'n tebygu ei ddilynwyr i'r ddeubeth hyn, ac yn eu hannog i beidio â gadael i'r halen ddiflasu nac i'r gannwyll gael ei rhoi dan lestr, rhag iddynt fethu â bod yn gyfrwng puro a chadw a goleuo. Yr hyn sy'n ennyn digofaint Gwenallt yn y pennill hwn yw fod yr halen wedi bod yn bur, a'r gannwyll ynghyn, gan y cenedlaethau a fu, ond fod y genhedlaeth bresennol yn dewis llygru'r halen a diffodd y gannwyll, gan ymwrthod â 'threftad ysbryd ein tadau'. Mae'r ymadrodd hwn yn crynhoi un o themâu pwysicaf Gwenallt. Rhoddodd y gair 'Gwreiddiau' yn deitl ar un o'i gyfrolau, a theitl arwyddocaol ydyw. Yr oedd gwreiddiau ysbrydol yn hollbwysig iddo, ac ym mro ei gyndeidiau yn Sir Gaerfyrddin y daeth o hyd i'r gwreiddiau hynny. Yno y cafodd bywyd ysbrydol y tadau 'sugn a maeth a golau'r ne'. Creodd Gwenallt fyd delfrydol iddo'i hun ym mro ei dadau, byd o ysbrydolrwydd anfaterol. Yn un o'i gerddi i Gymru, daw'r genedl gyfan yn rhan o'r un traddodiad: 'marsiantiaeth Calfari' yw ei marsiantiaeth hi. Loes iddo oedd gweld y Gymru gyfoes yn gwrthod y traddodiad hwn. Mae'r loes honno i'w chlywed yma, yn 'Y Gristionogaeth'; fe'i clywir hefyd mewn cerdd arall a ganodd i Gymru, lle y mae'n deisyfu gweld adfer iddi ei hurddas 'rhag cywilyddio'r tadau yn eu heirch'.

Digon tebyg yw byrdwn y pennill nesaf. Purdeb ysbrydol, a hwnnw'n cael ei ddifetha, a welsom yn y pedwerydd pennill; yn y pumed, cawn gyfres o ddarluniau o bethau sanctaidd yn cael eu halogi. Yr ydym yn 'dawnsio', yn 'chwarae chwist', yn 'bargainio' a 'gwneud llog' mewn lleoedd cysegredig. Mae dicter Gwenallt yma yn ddrych o ddicter yr Iesu ei hun pan welodd fasnachwyr yn halogi'r deml a'i throi yn 'ogof lladron'. Mae'r hanes amdano yn troi byrddau'r masnachwyr yn un o hanesion mwyaf cyfarwydd y Testament Newydd. 'A'r Iesu a aeth i mewn i deml Dduw, ac a daflodd allan bawb oedd

yn gwerthu ac yn prynu yn y deml, ac a ddymchwelodd i lawr fyrddau y newidwyr arian, a chadeiriau y rhai oedd yn gwerthu colomennod.' Yr oedd Crist yn drwm ei lach ar ariangarwch; felly hefyd Gwenallt. Casâi gyfalafiaeth yn arbennig, ac y mae'r geiriau 'bargainio' a 'gwneud llog' yma yn sawru'n gryf o'i wrthwynebiad gwleidyddol cynnar i'r hunanoldeb a'r annynoldeb a welai yn y drefn honno. 'Yr oedd cyfalafiaeth i ni yn beth byw' meddai yn *Credaf*, '... pe gallwn godi'r arch (sef arch ei dad) o'r bedd fe chwilfriwiwn â hi y gyfundrefn gyfalafol felltgedig, a roddai fwy o bwys ar gynnyrch nag ar fywyd, ar elw nag ar ddyn.' Trodd at Gomiwnyddiaeth, er iddo weld yn ddiweddarach wendidau honno: 'gwelais fod un peth yn gyffredin i gyfalafwyr ac i Gomiwnyddion – hunan-les. Yr hunan oedd yr huddygl ym mhob potes'. Ond pan drodd Gwenallt at Gristnogaeth, cafodd ynddi, yn nysgeidiaeth Crist, ateg i'w gred fod ariangarwch yn llygru dyn yn foisol.

Darlun o ddyn ynghanol ei rialtwch a geir yn 'dawnsiwn a chwaraewn chwist'. Bu llenorion yn hoff o bwysleisio gwendid moesol dyn pan fo ynghanol dihidrwydd ysgafala y ddawns a'r wledd a'r chwaraefa. Pryd hynny yn aml iawn y bydd y llenor yn peri iddo ddod wyneb-yn-wyneb â'i gyfrifoldeb. Pan oedd Macbeth yn gwledda y daeth ysbryd Banquo i aflonyddu arno, a'i atgoffa o'i euogrwydd. Yn y 'wledd' a'r 'ffair' hefyd y mynn R. Williams Parry weld

llefaru'r gair
A ddychryn ein materoldeb o'n marwol wead.

Hapchwarae yw 'chwarae chwist', ac y mae felly'n groes i'r 'Ddeddf', neu'r syniad o reol a threfn ym mywyd dynion. Arwydd o baganiaeth ddi-foes yw'r ddawns hithau i Gwenallt. Yn *Credaf*, ceir sôn ganddo am linellau o'r bryddest 'Trystan ac Esyllt' a'i swynodd yn fawr ar un cyfnod yn ei hanes. Ynddynt y mae W. J. Gruffydd yn sôn am ddengarwch pibau Pan:

'Roedd siffrwd gan y ddawns, a'r pibau main
Yn chwythu cainc llawenydd...

Ond wrth gwrs, ymwrthod â phaganiaeth y pibau a'r ddawns a wnaeth Gwenallt yn nes ymlaen: 'yr oedd islais y Groes ym mhibau Pan, a'i chysgod hi ar ei ddawnsiau'. Bardd y Groes, nid bardd Pan, a welir yn 'Y Gristionogaeth'.

Try Gwenallt wedyn i fyd yr anifeiliaid i gael symbol o wrthnysigrwydd: 'Wrth borth y Nef mae'r anifail...' Mae'n gwneud hyn yn bur aml yn ei gerddi. Yn 'Y Twrch Trwyth', daw'r anifail atgas hwn yn ymgorfforiad o bechod ei hun:

Creadur gwrychlyd, cyfrwys, call
A'r ellyn ar ei ael
Fe'i lluniwyd ef o'r nwydau dall
Ym mhridd ein natur wael.

Ceir yr un syniad yn 'Y Ffwlbart' hefyd:

Ni sneciet wedyn fel pechod i'r goedwig ...

Dyna ydy'r anifail: ein natur briddlyd ni oll. A phan fo Gwenallt yn disgrifio anifeiliaid fel hyn, y mae'n ddigymrodedd ei arddull. Ymdrybaeddu mewn 'tom' a 'biswail' y mae'r anifail-ddyn pechadurus.

Soniais am bridd. Cysylltiadau'r gair hwnnw sy'n rhoi grym marwol i'r darlun a geir ar ddechrau'r pennill nesaf, darlun o'r adar distadl cyffredin yn pigo ym mhridd y ddaear, ac yn bwydo'n 'anniddig' ar annigonolrwydd pethau basaf a gwaelaf byd natur, clêr, pryfed, trychfilod a malwod. Mor wahanol, yn llythrennol ac yn ffigurol, yw cael yr 'Oen yn wledd'. Y mae'r wledd ddaearol bellach yn wledd ysbrydol. Mor wahanol hefyd i 'ddrudwen, bronfreithen neu frân' yn pigo ar lawr, yw'r 'eryrod' a geir yn ei 'uchderau Ef, yn 'hedeg uwch y drwg'. Syniad a fynegir yn aml yn yr emynau yw'r dyhead am gael ehedeg fel aderyn i ddianc rhag y byd a'i flinderau. Yr eryr mawreddog nerthol a gawn gan Gwenallt, yn hytrach na'r golomen arferol, a dychwelodd at yr aderyn hwn yn ddiweddarach. Yn y gerdd 'Eryrod', cawn eglurhad cryno ar rym y ddelwedd a geir yn 'Y Gristionogaeth':

Fel yr eryrod, felly hwythau'r saint
Esgynnent hwy drwy awyr ein meidroldeb
Trwy gredo, dogma, diffiniad ac iaith
I siarad â Duw ym maestrefi tragwyddoldeb.

Ym mha fodd, felly, y gall dyn godi fel yr eryr, uwchlaw ei drueni? Yr ateb, yn y ddau bennill olaf, yw dinistrio'r cnawd yn llwyr, dileu'r wisg o gig a gwaed. Ac yna, pan fo'r corff wedi ei ddiddymu (a sylwer ar ffordd ddirmygus Gwenallt o ddisgrifio hynny), daw'r enaid, sy'n dwyn gras, yn ôl i greadigaeth newydd. Syniad cwbl ddilys i Gristion yw fod modd dechrau o'r dechrau fel hyn: i grediniwr, y mae ailenedigaeth yn beth posibl. Ond wrth sylwi ar ddull Gwenallt o ymdrin â phwnc adnewyddiad, a gweld mor llwyr yw ei ddirmyg at y cnawd ac mor nerthol yw ei ddisgrifiad ohono'n cael ei ddifa, deawn i'r afael ag un o'r gweddau pwysicaf ar deithi meddwl y bardd. Pegynu y bydd Gwenallt yn ei gerddi yn aml iawn: du a gwyn yw ei hoff liwiau. Y corff a'r enaid, byd mater a byd yr ysbryd, yn 'Y Gristionogaeth'; yr Angylion a'r Gwragedd, Sir Forgannwg a Sir Gaerfyrddin, yr Anghrist a'r Crist, Cnawd ac Ysbryd, mewn cerddi eraill – mae antithesis yn nodwedd gref ar ei ddull o feddwl. (Nid nodwedd ar Gwenallt y bardd yn unig mohoni chwaith, gan y gwelir yr un duedd yng ngwaith Gwenallt yr hanesydd llenyddol.) Weithiau, megis yn y soned 'Cnawd ac Ysbryd' y mae'n creu synthesis o'r ddeubeth y mae'n eu trafod. Fel arfer serch hynny yr hyn a welir yw gwrthgyferbyniad llwyr a dramatig, a dyna'n sicr a geir yn 'Y Gristionogaeth'.

Gweld y byd yn ei ddinistrio'i hun y mae'r bardd ar ddiwedd y gerdd. Roedd Gwenallt yn heddychwyr dwfn ei argyhoeddiad, a phrotest yr heddychwyr a glywir wrth iddo ddefnyddio geiriau rhyfel i ddisgrifio'r dinistr. Dechreuodd y gerdd â'r syniad fod dydd barn gerllaw; y mae'n ei diweddu â disgrifiad o ddiwedd byd. 'Dydd barn a diwedd byd': ond nid dyna'r gair terfynol chwaith. Cofiw'n am 'yr enaid a ddaw'n ôl o'r anwel' yn y pennill blaenorol: yma, yn y pennill olaf, wedi dinistr y tân, daw 'haul' a 'gwanwyn' o ddwylo Duw i greu byd a bywyd newydd.

Ni ellir peidio â chymharu diweddglo'r gerdd â soned enwog R. Williams Parry, 'Rhyfeddodau'r Wawr', sy'n perthyn i'r un cyfnod. (Yn 1937 y cyfansoddwyd ei gerdd ef.) Y mae yntau hefyd yn hiraethu am weld difodi dyn a'i greadigaethau. Rhoi cyfle i Natur ailafael yn y byd yw dymuniad Williams

Parry, ond nid gwanwyn y byd, na haul y byd, a fynn Gwenallt, ond haul a gwanwyn Duw. Sôn yn rymus am bethau corfforol a materol y mae 'Y Gristionogaeth' drwyddi: ond gwaedd am adnewyddiad ysbrydol yw hi er hynny.

GOLWG AR GANU GERALLT LLOYD OWEN,
YN ARBENNIG CERDDI'R CYWILYDD

Y mae pethau pwysicach i'w dweud am gystadleuaeth y Gadair yn Eisteddfod Genedlaethol Aberteifi, 1976, na bod helynt wedi codi yn sgîl y gwobrwyo. Mae hi'n werth sylwi ar yr hyn a ddywedodd y beirniaid am safon y gystadleuaeth honno. 'Hon yw'r gystadleuaeth gryfaf i mi ddod ar ei thraws' meddai Gwyn Thomas. 'Y mae yn galondid mawr bod cynifer o feirdd gennym sy'n medru creu barddoniaeth mor wych yn y mesurau caeth' meddai B. T. Hopkins. Canmolodd James Nicholas hefyd ansawdd y canu a gafwyd, gan ddweud fod 'gan y goreuon y gallu i fynegi cyfaredd y gwanwyn, a hynny mewn modd cynnil a chain'.

Fel y gŵyr pawb, Dic Jones ac Alan Llwyd a ddaeth i frig y gystadleuaeth. Yr oedd 'Ffynnon Las', sef Donald Evans, yn ôl pob golwg, ar eu sodlau. O enwi'r tri hyn, y pedwerydd enw a ddisgwyliid yw eiddo Gerallt Lloyd Owen. Ni chystadlodd ef, ond damweiniol yn unig oedd hynny. Cyfansoddodd yntau awdl ar gyfer y gystadleuaeth, ond ni lwyddodd i'w gorffen mewn pryd. Aeth ati i'w chwblhau yn ddiweddarach, a'i chyhoeddi yn *Cilmeri a Cherddi Eraill*. Fe ŵyr y sawl a ddarllenodd yr awdl ei bod hithau hefyd yn gerdd gadarn, gyfoethog.

Nid mewn gwagle y cyfyd cystadleuaeth fel hon. Yr oedd cynhaeaf toreithiog Aberteifi yn ganlyniad i'r hyn y gellir yn deg ei alw yn ddadenni bychan ym myd y mesurau caeth yn y saithdegau. 'Yr oes wrth-draddodiadol hon' meddai Alan Llwyd yn 1975 (*Taliesin*, XXXI, 125), ond rhaid imi ddweud, wrth edrych yn ôl dros y saithdegau, mai fel arall y gwelaf i bethau. Gwelsom yn ystod y blynyddoedd hyn fri a phoblogrwydd newydd ar y gynghanedd, a hynny i raddau helaeth ymysg beirdd y genhedlaeth iau. Sefydlwyd cymdeithas a chylchgrawn Barddas, cyhoeddwyd nifer o flodeugerddi a chasgliadau o englynion a chywyddau, cododd dosbarthiadau cynganeddu o'r newydd mewn

gwahanol ardaloedd, a bu ymrysonau, a Thalwrn y Beirdd ar Radio Cymru yn arbennig, yn hynod boblogaidd.

Ond nid cerdd dafod yn unig a welodd ddadeni. Peth digon arwyddocaol yw fod dadeni cyfochrog wedi bod ym myd y grefft draddodiadol arall honno, cerdd dant. Nid cynnydd mewn gweithgarwch yn unig a fu ym myd cerdd dant, ond arbrofi a datblygu hefyd, gyda cherddorion ifainc megis Nan Jones a'r diweddar Gareth Mitford Williams yn torri tir newydd o ran techneg. Pan eir ati mewn blynyddoedd i ddod i ysgrifennu hanes diwylliant Cymru yn ystod y cyfnod dan sylw, fe welir mai un wedd hynod bwysig arno yw'r bri, ie a'r graen arbennig, a fu ar y dulliau a'r mesurau traddodiadol mewn barddoniaeth a cherddoriaeth. Os bydd i'r hanesydd daflu ei rwyd yn ehangach, diau y gwêl hefyd fod tueddiadau ceidwadol a thraddodiadol wedi cael lle amlwg yn athroniaeth wleidyddol a chymdeithasol nifer o genedlaetholwyr ifainc y saithdegau. Bu polareiddio amlwg, i'r chwith ac i'r dde, yn ystod y cyfnod hwn, ac nid damwain yw gweld nifer o'r un bobl yn ymhél â'r cynganeddion ac â mudiadau gwleidyddol ceidwadol, a defnyddio'r gair hwnnw, wrth gwrs, yn ei ystyr gysefin. O droi'n ôl at farddoniaeth, ac at Gerallt Lloyd Owen, gwelir felly nad digon dweud mai bardd y traddodiad ydyw. Mae hynny yn sicr yn wir, ond gellir mynd gam ymhellach hefyd a dweud mai ef yw un o feirdd amlycaf traddodiadaeth 'newydd' y saithdegau a'r wythdegau cynnar.

Yn y bywyd gwledig y gwreiddiwyd y draddodiadaeth hon. Dyna reswm arall dros lwyddiant cystadleuaeth Aberteifi. Yr oedd 'Gwanwyn' yn destun y gallai'r beirdd a enwais ymateb yn llawn a chyfoethog iddo. Diddorol yw sylwi na fu gwobrwyo pan osodwyd 'Y Ddinas' yn destun yr awdl ddwy flynedd yn ddiweddarach.

Mae hi'n werth cymharu awdl Gerallt Lloyd Owen i'r Gwanwyn ag eiddo Dic Jones, a hynny am fod tebygrwydd rhyngddynt mewn nifer o bethau pwysig. Ni ddewisodd y naill na'r llall drin ei destun yn ffigurol. Y gwanwyn naturiol yw pwnc y ddau ohonynt. Nid symbol mo wanwyn yr awdlau hyn,

ond profiad real a byw. Un a fu'n gwylio ci defaid wrth ei waith laweroedd o weithiau sy'n llefaru mewn llinellau fel hyn:

A Gwen yn ei helfen wâr
Fel awel hefo'r ddaear:
Sodlu'n glòs, annos a hel,
Fferru'n iasoer; ffroen isel
Yn barod, a gwib arall
Ar hanner tro, gwyro'n gall
Heb un siw ar bawen swêd,
Gwyro yn gegagored,
A'i hanadlu tafodlaes
Yn codi mwg hyd y maes.

G.L.O.

I bwysleisio'r ffaith mai canu profiad y mae'r ddau, gwneir defnydd helaeth o'r person cyntaf yn y ddwy awdl. 'Ym môn y clais gwelais gyrff/Wyn barugog eu breugyrff, neu

Gwn y daw mewn deunawmis
Yr oen ym mhoen ei bum mis
I dirion goed yr hen gae
Ar ei encil i'r uncae

medd Dic Jones; ac wele Gerallt yntau:

Mi wn y caf ddymuniad fy hen hil
Caf yn nhor y ddafad
Hen ddyheu mewn newydd had
Ein holl ofal mewn llyfiad.

Gwybod y mae'r ddau fardd, sylwer, nid dychmygu na rhamantu. Etifeddion adnabyddiaeth drylwyr eu teuluoedd a'u bröydd amaethyddol o fyd natur ydynt. Ceir y gair 'hwsmonaeth' gan y ddau ohonynt, gair sy'n arwyddocáu natur eu perthynas â'r byd naturiol. A'r hyn y mae'r sawl sy'n dwyn perthynas fel hon â natur yn ei wybod i sicrwydd yw fod y gwanwyn yn rhwym o ddod. 'Bydd gwanwyn a bydd geni'n – dragywydd', fel y dywedodd Dic Jones. Hon yw thema bwysicaf awdlau Dic Jones, Gerallt Lloyd Owen, ac Alan Llwyd yntau, a chawn yn y tair ddisgrifio manwl ar galedi'r hirlwm a chreulondeb Mawrth, cyn troi at arwyddion y bywyd newydd. I'r tti, geni'r wyn yw'r arwydd pwysicaf o ddigon. Er yr holl sôn sydd ynddynt am galedi a chyni a gerwinder, awdlau gobeithiol yw'r tair yn y bôn.

Nid sicrwydd y bywyd newydd yw pen draw ymdriniaeth y beirdd â'r testun chwaith. Soniais am y gair 'hwsmonaeth'. Nid sôn am natur ar ei phen ei hun a geir yn yr awdlau hyn, ond sôn am natur yn ei chydberthynas â dyn. I Dic Jones, daw ymdeimlad o obaith a chynhaliaeth ysbrydol, ac ymwybod â phatrymau oesol byd natur yn sgîl ei adnabyddiaeth o dreigl y tymhorau:

Ym môn yr egin mae hen rywogaeth,
Yn nhwf y gweryd mae hen fagwraeth,
I'r oen a'r ebol mae hen fabolaeth
Ac yn eu hesgyrn mae hen gynhysgaeth
I minnau'n eu hwsmonaeth – mae'n y rhos
Ryw swyn yn aros sy'n hŷn na hiraeth.

Y mae Gerallt Lloyd Owen yn mynd â'r syniad gam ymhellach. Awdl gymhleth ei gwedd yw ei eiddo ef, yn enwedig yn yr ail hanner. Y mae'n gwedu i'r syniad o edwino ac adnewyddiad parhaus ym myd natur ddisgrifiad o batrwm cyfochrog ym mywyd dynion. 'I'r oen a'r ebol mae hen fabolaeth'; 'Ym mhanc oen ifanc y mae hynafiaeth' medd Gerallt; ond y mae ef yn ymestyn y thema drwy ymglywed â'r un hynafiaeth, a'r un bywyd newydd hefyd, ynddo ef ei hun:

Wyf wanwyn o wanwynau fy nhylwyth
Wyf yn ôl eu camau:
Rhoed eu cof ynof innau,
A rhoed eu bryd i barhau.

Mynegodd Donald Evans yr un syniad, gan gyfarch ei fab bychan, ac mewn geiriau digon tebyg hefyd:

Mae gwanwyn y gwanwynau
Hen a fu yn ymfywhau
A'th einioes dithau, Orwy,
Yn einioes o'u heinioes hwy.

Y mae geiriau Alan Llwyd beth yn wahanol, ond yr un eto yw'r ergyd:

Y Geni o furgynod - y llynedd
yn llawn ac yn undod
ynghlwm wrth batrwm ein Bod.

Yr hyn sy'n cysylltu Gerallt Lloyd Owen, y bod dynol, â gwanwyn byd natur yw'r tir ei hun, ei dir ef a thir ei dadau:

Mae im obaith ymwybod â'r tir hwn
Lle rhoed tro i arfod

Hen hafau cyn fy nyfod,
Cynhaeaf maith cyn fy mod,
A bydd ei dir tra byddwyf â'i afael
Ar fy nghof fel pruddglwyf;
O'r un waed â'r Waun ydwyf,
Un â phridd ei Henffridd wyf.

Y mae cysylltiad y beirdd hyn â'r pridd, a'u hymwybod â'r patrymau oesol ym myd dynion a byd natur fel ei gilydd, yn ddolen gyswllt amlwg rhyngddynt a'i gilydd. Ni welir cryfder y cyswllt yn gliriach yn unman nag yn eu hawdlau i'r Gwanwyn. Y mae a wnelo'r pwnc ei hun lawer â'r peth; y mae a wnelo cefndir y beirdd, a'r profiadau sy'n gyffredin iddynt, â'r peth hefyd. Ond tybed na ellir mynd gam ymhellach eto, ac awgrymu bod y tebygrwydd ymdriniaeth yn codi i beth graddau o afael y gynghanedd ei hun? Byddaf yn meddwl yn aml fod y mesurau caeth fel petaent yn moldio'r meddwl. Oherwydd ieithwedd urddasol, fesuredig, ofalus llawer iawn o'r canu caeth, mae hi'n bosibl canu'n uniongyrchol am hanfodion bywyd, a myfyrio ar y gwirioneddau mawr, heb i'r canu fynd yn ffuantus. Dyna un rheswm dros ddefnyddio'r gynghanedd ar hyd y canrifoedd i ganu'n ddiahebol ac epigramatig, crefft y mae Gerallt Lloyd Owen yn feistr arni, fel y sylwodd R. Geraint Gruffydd yn Abertawe yn 1982 pan gyfeiriodd at ei allu i greu 'llinellau sydd fel pe baent yn bod erioed'. Y mae cwmpas awdl yn ehangach a chyfoethocach wrth reswm na chwmpas cwpled neu englyn neu ddarn o gywydd, sydd fel arfer yn llestri i gynnwys y math hwn o ganu, ond y mae'n bosibl gweld y modd y cynlluniwyd ac y dychmygwyd yr awdlau hyn, yn eu cyfanrwydd, fel helaethiad ar y traddodiad hwn.

Wrth awgrymu fod y gynghanedd yn gallu cyfeirio'r meddwl ac awgrymu cywair i ganu bardd, nid wyf yn awgrymu am funud mai gofynion ei fesurau sy'n llywodraethu meddwl Gerallt Lloyd Owen. Mewn ysgrif a gyhoeddodd yn *Ynglŷn â Chrefft Englyna*, llyfr a olygwyd gan T. Arfon Williams, daw ei flaenoriaethau i'r amlwg. Y syniad yw'r peth cychwynnol, a'r peth hanfodol, wrth lunio cerdd. Eilbeth yw'r gynghanedd iddo, er bod modd iddi fod yn hwb damweiniol i syniadaeth, drwy gyfosod geiriau mewn ffordd newydd:

Cyn mynd ati i lunio englyn byddaf yn gwybod ymlaen llaw beth sydd arnaf eisiau ei ddweud ... fe synnech cynifer o englynwyr sy'n mynd ati'n ddifyfyr, a chofier nad yw byrfyfyr yn gyfystyr â difyfyr. Cefais brofiad o hyn lawer tro mewn ymryson wrth geisio gweithio englyn ar y cyd, a chanfod nad oedd hwn-a-hwn yn myfyrio'n greadigol o gwbl ond yn disgwyl gwyrth, yn disgwyl llinell o'r gwagle, a chan na ddeuai honno ar amrantiad, âi wedyn i chwilio am air a gynganeddai â gair ... Y peth pwysig, felly, yw bod y gynghanedd yn tyfu o'r syniad yn hytrach na bod y syniad yn tyfu o'r gynghanedd. Ond wedi dweud hynny, rhaid prysuro i ddweud na ddylid anwybyddu athrylith y Gynghanedd ei hun ychwaith, a rhaid cydnabod ar unwaith y gall y gynghanedd awgrymu'r syniad ac fe all hwnnw, o'i ehangu, fod yn syniad trawiadol.

(tt.83-4)

Nid yw rhoi'r flaenoriaeth i syniad yn golygu diystyru crefft, wrth reswm. Crefftwr manwl a gofalus yw Gerallt Lloyd Owen. Wrth ddyfarnu ei awdl 'Afon' yn orau yn Eisteddfod Bro Dwyfor, 1975, cyfeiriodd Tilsli ato fel 'artist o fardd'. Y mae artist yn gallu cuddio'r ffaith ei fod yn ymboeni â'r manylion, a bod yr arfau y mae'n eu defnyddio yn loyw lân. Nid yw Gerallt yn llwyddo bob amser, mae'n wir. Dywedodd Geraint Bowen, wrth feirniadu'r awdl 'Cilmeri' yn Abertawe, 1982, mai 'llafurus yw ambell linell oherwydd y gorymdrechu at newydd-deb'. Cytunodd yr awdur, mewn sgwrs deledu yn ddiweddarach, fod hynny'n wir. Ceir gorymdrech weithiau yn y delweddu hefyd. I'm chwaeth i, nid yw 'pawen swêd', yn y llinellau a ddyfynnais uchod, yn taro deuddeg. Ond y mae'n ddiarnheuol fod corff ei waith yn arddangos meistrolaeth ymddangosiadol ddiymdrech ar y mesurau caeth a'r *vers libre* cynganeddol, meistrolaeth sy'n codi o ddau beth. Un ohonynt yw hir ymarfer. Clywais ef yn dweud ei fod yn gallu llunio englynion cywir yn ddeuddeg oed. O ddyddiau ysgol a choleg ymlaen, bu'n ymdroi'n gyson gyda'r cynganeddion. Y llall yw hir ymboeni: peidio â gadael cerdd o'i ddwylo nes ei fod wedi ei throi yn ei feddwl yn ofalus, wedi gwrthod yma, wedi newid neu ychwanegu acw. Cefais brawf anffurfiol o hyn mewn llythyr personol. Ysgrifennais ato cyn dechrau ar yr ysgrif hon i ofyn a gawn i gopi o'i awdl 'Gwanwyn' ganddo (cyn ei chyhoeddi yn *Cilmeri a Cherddi Eraill*). Dyma'r ateb a gefais, ynghyd â chopi argraffedig o'r gerdd:

'Rwy'n ymddiheuro am fod mor hir â hyn yn anfon copi o'r awdl atat. A dweud y gwir, dim ond un copi oedd gen i ac ni allwn yn fy myw ddod o hyd iddo. Trwy lwc, 'rwy'n cofio'r rhan fwyaf o'r awdl ac felly dyma fynd yn eithafol a'i chysodi yn y wasg!

Os byth y cyhoeddir hi, bydd rhaid newid llawer arni. 'Rwy'n bwriadu gwneud hynny ers blynyddoedd ond heb fynd ati o ddifri. Croesewir awgrymiadau!

Ehangder a dyfnder thema yw'r dimensiynau sy'n cyfrif i Gerallt Lloyd Owen. Mae natur ei weledigaeth farddol yn peri ei fod o hyd yn chwilio am hanfodion pwnc, am y gwirionedd sydd ynglŷn ag ef. Os canu i fyd natur, canu i batrwm bywyd ac i'r ymdeimlad o undod a pharhad ym myd natur a byd dynion fel ei gilydd; os canu i Gilmeri, gweld yno anobaith cenedl gyfan; os canu marwnad, canu i angau ei hun. Bardd y difrifoldebau mawr ydyw. Dyna gywair ei feddwl; a thebyg yw cywair ei galon. Diau mai dwyster angerddol ei ganu yw ei arbenigrwydd pennaf. Gŵyr beth yw wylo gwaed. Fel R. Williams Parry, bardd y gaeaf ydyw, ac y mae'r gaeaf hwnnw yn un goddrychol yn ogystal ag yn un gwrthrychol. Weithiau, mae'n wir, y mae'n caniatáu iddo'i hun lygedyn o oleuni'r haf:

Y dibryder aderyn
A di-hid o'th wae dy hun
Ar farugog oer frigyn

Trist dy glywed mor ddedwydd:
Pam na cheni di i'r dydd,
I'r gaeaf sy'n dragywydd?

Oni weli anialwch
Y waun draw dan eira'n drwch
A gwlad heb iddi glydwch?

'Gwelaf aeaf a newyn
Ein daear wag, ond er hyn
Y mae haf ond ei 'mofyn.'

'Y Bardd a'r Chwyldro'

Eithr o ystyried ei gerddi drwyddynt draw, yr holwr yn y gerdd fach uchod sy'n mynegi eu gwir ysbryd, nid yr atebwr. Yr hyn sy'n cyffroi ymateb Gerallt Lloyd Owen yw marwolaeth a difodiant unigolion, cymdeithas, a chenedl.

Yn y cerddi marwnadol i unigolion y mae'r bardd hwn yn ymglymu â rhan arbennig o'r traddodiad barddol. Mae gwythiennau bach yn ein canu marwnad

sy'n wahanol i ganu'r wythien fawr. Fel y sylwodd amryw o'n haneswyr llên erbyn hyn, canu i fywyd a wnâi beirdd yr Oesoedd Canol mewn gwirionedd wrth ganu marwnad, nid canu i farwolaeth. Canent yn bennaf i fawrygu'r hyn a wnaeth yr ymadawedig yn ystod ei fyw, nid i fyfyrion ar ei farwolaeth nac i fynegi hiraeth ar ei ôl. Ail bethau yw'r rheini. Ond ceir traddodiadau eraill: y farwnad Fethodistaidd grefyddol ei phwyslais; y farwnad bersonol, yn mynegi hiraeth calon am gâr a gollwyd; a'r farwnad sy'n troi'n fyfyrddod ar angau ei hun ac yn mynegi gweledigaeth arbennig yn ei gylch. Wrth gwrs, y mae elfennau o'r gwahanol draddodiadau hyn yn ymblethu i'w gilydd mewn cerddi unigol. Llunio cerdd unigryw y bydd bardd wrth gyfansoddi, nid cydymffurfio'n glos â fformiwla lenyddol. Y mae'r olyniaeth y cyfansoddodd Gerallt Lloyd Owen ei gerddi marwnad ynddi serch hynny yn glir. Olyniaeth yw hi y gellir ei holrhain o waith Aneirin a Thaliesin drwy waith ambell un o'r cywyddwyr, a Wiliam Llŷn yn arbennig, at waith Ieuan Glan Geirionydd yn y ganrif ddiwethaf a T. Gwynn Jones ac R. Williams Parry yn ein canrif ni.[§] Olyniaeth baganaidd yw hi. Y delweddau pwysig yw dŵch, llonyddwch y corff, llwch, a'r arch a'r bedd. Terfynoldeb angau yw byrdwn y canu, nid parhad bywyd na'r gobaith am atgyfodiad. Y mae englyn enwocaf Williams Parry, ond odid, yn enghreifftio'r traddodiad yn berffaith:

Y bardd trwm dan bridd tramor, – y dwylaw
 Na ddiolir rhagor;
 Y llygaid dwys dan ddwys ddôr,
 Y llygaid na all agor.

Y mae englynion coffa Gerallt Lloyd Owen yn yr un cywair yn union â rhai R. Williams Parry. Yn wir, yn rhai o'r englynion cynnar y mae'r adleisiau yn amlwg iawn. Y mae'r gyfres 'Eurwen' drwyddi yn dwyn englynion Williams Parry i gof:

Rhowch i gist dynerwch gwedd, – rhowch i bridd
 Yr arch bren lle gorwedd
 Y wennaf o rianedd,
 Addfwynaf un i ddwfn fedd.
 Ar ddiweddar ddyweddi – rhowch ddaear,
 Rhowch ddiwyg wen iddi;

[§] Trafodir agweddau ar y pwnc hwn yn fanylach yn y bennod 'Dilyn Natur'.

Du lain sy'n edliw inni
Ei diwedd diddiwedd hi.

Ac wele'r cynsail:

I'r addfwyn rhowch orweddfa – mewn oer Fawrth,
Mewn rhyferthwy gaea;
Rhowch wedd wen dan orchudd iâ,
Rhowch dynerwch dan eira.

Eithr cam dybryd â Gerallt Lloyd Owen fyddai awgrymu nad yw ei englynion coffa yn ddim ond adlais o ganu Williams Parry. Yn y tair cyfres a ymddangosodd yn *Cerddi'r Cynwilydd*, i goffâu Trefor Morgan, Sarah Edwards, a John William Griffiths, daeth o hyd i'w lais ei hun. Yr un yw'r dwyster wrth ganu i realiti corfforol yr angau, a'r un yw'r tristwch wrth sylweddoli na ellir adfer yr hyn a gollwyd:

Cloi genau'r dadlau yn dynn – a'u cloi hwy
Cyn clywed y terfyn,
Cau y llygaid tanbaidd hyn,
A'u gadael ar gau wedyn.

Ond y mae yn yr englynion hyn fwy: y mae ynddynt bortreadau llawn a chyfoethog o bersonau. Adnabyddiaeth a gwerthfawrogiad Gerallt Lloyd Owen o unigolion, ac iddynt eu nodweddion arbennig eu hunain, sy'n cynnal y cyfresi hyn. Ceir ynddynt gyfuno gwefreiddiol ar y personol manwl a'r cyffredinol berthnasol; a thrwyddynt, gellir ymglywed â'r gwirionedd gwareiddiol hwnnw, fod marwolaeth unigolion yn ein tloidi ni oll. Er pwysiced ynddynt yw realiti dychrynlyd angau, pwysicach yw'r ymdeimlad o werth dyn yn ei gymdeithas:

F'eiriolwr hyd farwolaeth, – hwn fu 'mrawd
Yn fy mhryder helaeth;
I dir ei wylidwriaeth
Rhoed Cristion o Gymro'n gaeth . . .
I weld gweryd gwladgarwch – af heno
I fynwent digrifwch,
Lle bydd llawenydd yn llwch,
Lle gorwedd cyfeillgarwch.

'John William Griffiths'

Y mae presenoldeb y bedd hefyd yn amlwg yn y ffordd y mae Gerallt Lloyd Owen yn ymdrin â'i thema bwysicaf, sef cenedlaetholdeb. Yn *Cerddi'r*

Cywilydd, cenedlaetholdeb ydyw sy'n defnyddio delweddu'r bedd, weithiau, megis yn 'Y Lladdedigion', yn symbolaidd:

'Sgyrion eu hanes yw'r esgryn heno,

ond bryd arall yn llythrennol. Mae colli gwaed yn fyrdwn ganddo, a merthyrdod ymladdwyr a milwyr yn ennyn ei edmygedd a'i fawrhad:

Nid blodau ond bwledi – a wnaeth hon

A'i thwf yw merthyri;

Eu haberth yw ei pherthi,

Gardd o waed, ond gwyrdd yw hi.

'Gardd Goffa Dilyn'

Thema ddeublyg yw marwolaeth yng nghanu cenedlaethol Gerallt Lloyd Owen. Ceir cyfeirio cyson at farwolaeth hunanaberthol cenedlgarwyr, ond gosodir marwolaeth unigolion ar gyfnas y farwolaeth fwy, sef difodiant y genedl. Hon yw'r farwolaeth fawr. Dewisodd Williams Parry un tro roi llythrennau breision i'r geiriau 'y Farchnad Fawr' er mwyn cyfleu natur gataclysmig ei weledigaeth. Gwna Gerallt Lloyd Owen yr un peth yn un o'i gerddi yntau:

Awn heb yr hoen i barhau

I'r nos na wŷr ein heisiau,

Awn i gyd yn fodlon gaeth

Efo'r hil i'r Farwolaeth.

'I'r Farwolaeth'

Marwolaeth foesol ac ysbrydol yw hi yn y pen draw, marwolaeth sy'n codi o lwfrdra a difrawder. Rhoddodd y bardd y gair 'cywilydd' yn nheitl ei gasgliad, gair nad oes iddo rym ond yng nghyd-destun moesoldeb. Pwnc moesol yw gwadu etifeddiaeth i Gerallt Lloyd Owen, a 'chwilydd' sy'n ei ddilyn:

Troesom ein cenedl i genhedlu

estroniaid heb ystyr i'w hanes,

gwymon o ddynion heb ddal

tro'r trai.

A throesom iaith yr oesau

yn iaith ein cywilydd ni.

'Etifeddiaeth'

Canu cenedlaethol gwleidyddol a geir yn *Cerddi'r Cywilydd*, canu y gellir ei alw'n ganu propaganda, o roi diffiniad go gyffredinol i'r gair hwnnw, a pheidio â'i gyfyngu i focs sebon. Gall bardd o Gymro ganu propaganda gwleidyddol

gan wybod nad oes dim yn ddieithr yn hynny; mwy na hynny, gan wybod ei fod yn ymglymu â thraddodiad sy'n mynd yn ôl mor bell, unwaith eto, â Chanu Aneirin. Mae sawl elfen sy'n berthnasol i ganu Gerallt Lloyd Owen yn y canu gwleidyddol hwn. Un yw'r elfen o her, yr her sydd ymhlyg mewn moli dewrder a chystwyo llwfrdra, boed y priodoleddau hynny'n gorfforol neu'n foesol. Elfennau arall bwysig iawn yw 'canu cof'. Byddai beirdd y traddodiad caeth yn atgoffa'r Cymry am eu gorffennol, er mwyn eu hannog i gofio'u cyfrifoldeb at y dyfodol. 'Canu cof' y mae Gerallt Lloyd Owen yntau, mewn nifer o gerddi:

Fin nos, fan hyn
Lladdwyd Llywelyn.
Fyth nid anghofiaf hyn ...
Fan hyn yw ein cof ni
Fan hyn sy'n anadl inni ...

'Cilmeri'

Un o themâu pwysigaf y canu gwleidyddol oedd proffwydo dyfodiad y mab darogan, gwaredwr ei genedl. Yr oedd canu brud a phroffwydoliaeth y beirdd weithiau'n niwlog, yn cyfeirio mewn ffordd ddigon annelwig at ryw Owain neu Arthur neu Gadwaladr a godai, ddydd a ddelai; bryd arall, yng nghanu bardd craff, ymenyddol fel Iolo Goch, yr oedd y cyfeiriadau yn fwy penodol. Gwelodd ef fab darogan yn Owain Glyndŵr, Owain Lawgoch, Rhosier Mortimer. Ond beth bynnag oedd natur y broffwydoliaeth, nid oes amau'r lle canolog a oedd i'r beirdd mewn materion gwleidyddol. Fel y dywedodd Eurys Rolant, wrth sôn am y cyfnod a ddilynodd yr oruchafiaeth Edwardaidd, 'the bardic order remained more faithful to Welsh nationalistic ideals than any section of the community, and this is, and always has been, one of the best known facts of Welsh history'. ('Iolo Goch', yn *Celtic Studies*, gol. Carney a Greene, Llundain, 1968, 130). Roedd y beirdd yn trysori'r gobaith meseianaidd, myth y gwaredwr. Mewn cyfnod o gyfyngder yn hanes y genedl, yr oedd y myth yn un tra phwysig, am ei fod yn cynnal gobaith.

Try'r gobaith yn siom yn aml iawn. Mawr fu'r disgwyl am ddyfodiad Owain

Lawgoch, ond

Er edrych am wŷr Rhodri
Llyna och yn lle ni chawdd;
Lleddid, a diawl a'i lladdawdd.

Tebyg yw'r ymateb i ladd Owain Tudur yn 1461:

Gwae ni'n darogan Owain,
Annoeth rwysg a wnaeth y rhain.

Ond y mae mwy na siom yng nghanu Gerallt Lloyd Owen; y mae yma chwerwedd, chwerwedd sy'n codi o eironi creulon yr hyn a ddigwyddodd yn 1969. Coronwyd tywysog, a hwnnw'n Sais. Dyma negyddu gobaith y mab darogan, dyma weld yr arwr yn troi'n wrth-arwr. Un o hanfodion myth y mab darogan oedd mai'r unig rai oedd â hawl i oruchafiaeth oedd rhai o waedoliaeth Gymreig; dyna pahan y gallai'r beirdd groesawu dyfodiad Harri Tudur i'r orsedd. Fel arall y bu hi yn 1969:

Ein calon gan estron wŷr
Ein coron gan goncwerwr.

Yr un yw'r ergyd yn y gerdd 'Nadolig yng Ngorffennaf'. Ynndi mynegir llawenydd yr angylion o weld dyfodiad Crist, mab darogan yr Iddewon. Mae eu geiriau yn adleisio pwyslais yr Ysgrhythur ar y gwaredwr a godai o blith ei bobl ei hun:

'Ganed Tywysog inni
ac nid estron mohono
o dras yr hen dreiswyr
nac o linach gelynion,
eithr nynt a'i piau,
ein mab ohonom yw ef.'

Ac yna, yn llinellau olaf y gerdd, ceir y gwrthgyferbyniad chwerw-goeglyd â'r sefyllfa yng Nghymru:

Genedl, gwêl ogoniant
mab dy ddyhead maith.
Gwêl dy was, gwêl Dywysog
a'th gâr yn fwy na'th geraint!

Ac wrth gwrs, yn nigwyddiadau 1969 a chroeso brwd mwyafrif y Cymry i'w 'tywysog', y gwelodd Gerallt Lloyd Owen y ffurf eithaf ar 'gywilydd' y genedl.

* * *

Deng mlynedd wedi cyhoeddi *Cerddi'r Cymilydd* yn 1972, gyda choffáu saithcanmlwyddiant marw'r Llyw Olaf, wele Gerallt Lloyd Owen yn dychwelyd i Gilmeri. Ai'r un yw ei weledigaeth? Ie, yn ei hanfod:

Am a oedd, felly y mae; a galar
Digilio yn warchae;
Cur â chur yn cydchwarae;
Yr un o hyd yw'r hen wae.

Ond y mae gwahaniaeth mewn awyrgylch a phwyslais. Y mae'r dicter chwerw sy'n gyweirnod i gynifer o'r cerddi cynharach yn llai amlwg y tro hwn. Tristwch lleddf sy'n nodweddu'r awdl. Eithr erys y dwyster dirdynnol, y boen a gyfyd yn y pen draw nid o goroni Siarl na cholli Llywelyn, ond o ddifrawder ein pobl:

Nid oes oleuni, nid oes elynion
A all godi gwg i'n llygaid gweigion.
Diffoddwyd ein breuddwydion onid aeth
Gweledigaeth yn gawl i daeogion.

Rhagoriaeth awdl 'Gilmeri' yw ei dynoliaeth hi. Dywedwyd eisoes mai cryfder y cyfresi o englynion coffa a welir yn *Cerddi'r Cymilydd* yw eu bod yn canoli ar yr unigolyn, y bod gwerthfawr ac unigryw a gollwyd, a bod hynny, yn ei dro, yn dwysáu'r myfyrio ar angau ei hun. Digwydd peth tebyg yma. Diriaethir ing cenedl yn ing personol Llywelyn ei hun. Y mae Llywelyn y dyn yma, yn ogystal â Llywelyn yr arweinydd a'r tywysog; a dyma, i mi, guddiad cryfder yr awdl gyfoethog hon.

CYLCH O FEWN CYLCH: AWDL 'Y DAITH'

Un o nodweddion yr awdl ddiweddar, i'm tyb i, yw mai ag edau ungoron y'i gwewyd hi fel arfer. Ni ddylai cymhlethdod ffurf awdl ein rhwystro rhag sylweddoli mai unplyg yw ei dychmygiad trosiadol hi. Rwy'n defnyddio'r gair 'unplyg' yn hytrach na 'syml' rhag awgrymu bod a wnelo'r peth â diffyg dyfnder prydyddol. Nid felly o gwbl. Awdl unplyg ei dychmygiad yw un o awdlau gorau'r blynyddoedd diwethaf hyn, 'Cilmeri' Gerallt Lloyd Owen. Adrodd hanes, dweud stori a wneir; ceir wedyn, yn amrywiad ar llinyn sylfaenol y canu, ddarnau myfyrdodus a darnau disgrifiadol a delweddol sy'n cyfoethogi rhediad y llinyn sylfaenol hwn. Gwelir ynddi y math o unplygrwydd dychmygiad sy'n nodweddu cerddi naratif yn aml iawn. Yn wir, fel llawer iawn o awdlau, y mae a wnelo dulliau canu naratif gryn dipyn â'i hadeiladwaith hi.

Ond gan mai cerdd gymharol hir yw awdl fel arfer, nid cerdd hir, fe all hi ogwyddo i'r cyfeiriad arall, nes ei bod, o ran ei dychmygiad, yn perthyn yn nes i fyd y cerddi byrion. Awdl felly yw 'Y Cwmwl' Gwynn ap Gwilym, sy'n gymhwysiad trosiadol o un ddelwedd sylfaenol drwyddi. Yn y bôn, estyniad ar y delyneg yw awdl fel hon o ran ei chyfansoddiad, ac unwaith eto, unplyg yw ei dychmygiad hi.

Ond beth, meddir, am awdlau sy'n gyfresi trosiadol? Onid oes cymhlethdod dychmygiad ynddynt hwy? Nac oes, yn yr ystyr sydd i'r geiriau 'unplyg' a 'chymhleth' yn yr ysgrif hon. Awdlau ydynt sy'n glymiad o gerddi unigol mewn gwirionedd, heb yr unoliaeth wirioneddol sy'n codi pan deimlir fod y trosiadau gwahanol a geir mewn cerdd yn dwyn perthynas angenrheidiol ac anorfod â'i gilydd. Eithriad yw awdl sydd, drwyddi ac yn ei chyfanrwydd, yn drosiadol gymhleth. Un o'r eithriadau hynny yw 'Y Daith'. Fe'i gwewyd hi ag edau dri neu bedwar corn, ac y mae'r edau gyfan yn annatod glwm.

Rwy'n rhagymadroddi fel hyn am fod awdl Idris Reynolds, o'r llinellau cyntaf un, yn hawlio dealltwriaeth o'i ddull o weithio fel bardd. O'r caniad

cyntaf, mae'n rhaid deall fod y bardd yn canu ar nifer o lefelau, a bod y lefelau hynny yn anwahanadwy. Hynny yw, pan fo'n sôn am yr 'henfam' ddaear yn y caniad cyntaf, y mae hefyd yn sôn, yn llythrennol, am ei fam, a phan fo'n sôn am ei fam, y mae hefyd yn sôn am ffynhonnell diwylliant a chenedligrwydd. Wrth i'r gerdd fynd rhagddi, fe welir fod yr ymdoddi trosiadol hwn yn parhau ac yn datblygu wrth i'r trosiad weithio'i ffordd drwy'r llinellau. Dyna a olygaf wrth ddweud fod yr awdl hon yn drosiadol gymhleth.

Y mae i unplygrwydd trosiadol ac i gymhlethdod trosiadol, fel ei gilydd, beryglon. Hawdd yw i unplygrwydd dychymyg trosiadol droi'n adroddiant diweledigaeth sydd, yn ei hanfod, yn draethodol yn hytrach nag yn farddonol. Ymddengys i mi fod ambell un o'r awdlau arobryn diweddar yn syrthio i'r dosbarth hwn. Yn llaw bardd da, ar y llaw arall, gall unplygrwydd dychmygiad roi i gerdd ryw eglurder cadarn a sicrwydd cerddediad. Y mae peryglon hefyd i'r math o ymdoddi trosiadol cymhleth a geir yn 'Y Daith'. Gall dilyn rhediad meddwl y bardd fynd yn beth anodd iawn, ac yn sicr, mae rhai darnau tywyll yn yr awdl hon. Credaf, serch hynny, fod derbyn y disgrifiad a gynigiwyd o fethodoleg sylfaenol y gerdd yn symud llawer iawn o'r anawsterau a allai fod ynddi ar yr olwg gyntaf.

Y peth arall y mae'n rhaid ei dderbyn yw mai cerdd hunangofiannol yw hi, ac y mae adnabod y bardd yn gymorth i adnabod ei gerdd yn iawn. Efallai y dylid bod wedi dweud mai hanner y gerdd sy'n hunangofiannol. Bardd yn ei ddeugeiniau yw'r awdur, ac er iddo seilio rhannau o ddechrau a diwedd yr awdl ar brofiadau uniongyrchol a phersonol, y mae'r ymestyniad ar ddiwedd yr awdl i gynnwys hydref a diwedd bywyd wrth reswm yn ffrwyth dychmygiad. Eithr y mae'r dychmygiad, neu'r estyniad, anhunangofiannol yn dwyn perthynas cwbl naturiol a dichonadwy â'r rhan gyntaf. Yn yr elfen o gofio y ceir hefyd y bach sy'n cydio'r awdl wrth ei thestun, 'Y Daith': 'Drwy hen gof roedd beidr yn gwau'. Dilyn 'y feidir drwy 'mhrofiadau' a wneir.

Mae'r profiadau hynny'n cychwyn ar ddiwrnod ysgeler o oer, ddiwedd un gaeaf. Ceir, yng nghaniad cyntaf yr awdl, ddisgrifiad o ddarn o fynydd-dir

wedi'i gloi yng ngafael rhewynt ac eira. Ai dweud y mae'r bardd yn y llinell gyntaf, 'Ar darenni'r dwyreinwynt', gyda'i chystrawen enidol, fod gwynt y dwyrain yn gymaint rhan o'r parthau hyn nes bod y mynyddoedd, y tir uchel, diffaith, a'r gwynt yn ymffurfio'n un grym aethus o aeafol yn ei feddwl? Bid a fo am union ystyr y llinell gyntaf hon, y mae'r ergyd cyffredinol ynddi hi, ac yn y llinellau sy'n dilyn, yn glir: egrwch a gerwinder gaeaf a ddarlunnir, a daw'n amlwg yn fuan nad gaeaf tir a daear yn syml sydd dan sylw, ond gaeaf dynion hefyd. Gaeaf un wraig, yn benodol. Nid haen o rew ac eira yw'r 'amdo' a ddisgrifir yn unig, ond amdo gwirioneddol, 'lliain tristwch' dros un a 'giliodd ar dyle galar'. Yr ydym yn ei dilyn hi ar ei thaith olaf; taith y ffarwelio terfynol â'i hanwyliaid yn eu hiraeth:

Ar lôn wen ffarwelio wnaeth
Â châr, dan luwch o hiraeth.

Taith angladdol sydd yma ar hyd 'lôn wen', ffordd sy'n wyn gan rew ac eira, ond sy'n fwy na hynny hefyd. Yma down at y cyntaf o'r cyfeiriadau llenyddol sy'n britho'r awdl hon. Teitl hunangofiant Kate Roberts ydyw, wrth gwrs, ac fe ddefnyddiodd hi'r geiriau, enw ar ffordd uwchben Rhosgadfan, yn drosiad am hanes ei bywyd. Diau bod atgof o'r defnydd a wnaeth Kate Roberts o'r geiriau ymhlyg yn nefnydd Idris Reynolds yntau ohonynt. Ym mis Mawrth 1986, ar ddiwrnod gaeafol a garw, y bu angladd ei fam, Elizabeth. Seriwyd y diwrnod hwnnw ar galon a dychymyg ei mab. Yn yr angladd honno y mae'n dewis cychwyn ei awdl ac y mae i'r atgof am ei fam, a thaith ei bywyd hi, le canolog wedyn yn natblygiad yr awdl.

Nid ei marwolaeth hi yn unig a gofféir. Yr oedd hi'n Gymraes wlatgar, ddiwylliedig a gyfoethogodd fywyd ei mab yn aruthrol, a cheir coffâd yn nes ymlaen yn yr awdl i lawnder ei byw hi, a'r etifeddiaeth a ddaeth i'w mab drwyddi hi. Ond yn y caniad cyntaf hwn, ar ddiwedd taith yr ydym. Trodd y daith lythrennol ar hyd llwybrau'r gaeafdir yn daith gwraig drwy ei chystudd olaf:

Yn driw drwy gnoadau'r îâ,
Yn ddewr drwy'r cystudd eira.

Newidir y ddelwedd, a'r mesur, i gloi'r caniad. Y 'goeden gysgodol' a gwmpodd yn oerni Mawrth yw ei fam bellach, a 'deilen ei hawen wywodd'. Mae'r englyn clo hwn yn enghreifftio'r cymhlethdod trosiadol y buwyd yn ei drafod ar ddechrau'r erthygl. Uniaethir y fam â bywyd naturiol y goeden, yn ei hirder ac yn ei chrinder, ond y mae'r 'awen' yn dwyn trydedd haen ystyr i'r trosiad, haen ystyr a ddatblygir yn llawnach yn nes ymlaen yn y gerdd. Mae Idris Reynolds yn defnyddio'r gair 'awen' yma, fel y gwnaeth Waldo Williams, mewn ystyr eang iawn. Grym daionus bywyd, 'yn codi o'r cudd, yn cydio'r cwbl' oedd 'awen' Waldo. Gair ymledol ei ystyr ydyw i Idris Reynolds hefyd. Drwyddo y mae'n cyfeirio at gyfanrwydd y bywyd ysbrydol a diwylliannol yng Nghymru. Prin bod angen ychwanegu i'r pren, a dail y pren, fod yn ddelwedd rymus drwy holl hanes barddoniaeth Gymraeg, o Lywarch Hen hyd at Gerallt Lloyd Owen.

Wedi'r colli – cael. Y mae i'r awdl hon ei llawenydd mawr, yn ogystal â'i thristwch. Mae'r ail ganiad yn dechrau â theyrnged hyfryd gan y bardd i'w gariad, Elsie, a fu'n ymgeledd iddo yn ei brofedigaeth. Nodwedd amlycaf y rhan hon o'r awdl yw uniongyrchedd ei mynegiant hi. Wedi cymhlethdod trosiadol y caniad cyntaf, a'r tywyllwch gaeafol poenus a ddisgrifir ynnddi, ceir gwrthgyferbyniad, o ran dull a chynnwys, yn yr ail ganiad. Mae'r mynegi yn syml, yn yr ystyr ei fod yn uniongyrchol ac yn ddigymhlethdod, ond y math o symledd ydyw sy'n adlewyrchu rhyw hyder afieithus yn nheimpladau'r bardd, bardd sy'n gynganeddwr digon croyw i beri i'r hyder a'r llawenydd sydd ynddo ganu eu ffordd drwy'r llinellau.

Try'r cynnal a'r cydymdeimlo a ddisgrifir yn y ddau hir-a-thoddaid cyntaf yn serch afieithus wedyn a gyfleir mewn modd telynegol – a thraddodiadol – iawn. Partneriaeth ddelweddol gonfensiynol, ac anorfod efallai, rhwng serch a'r gwanwyn a geir. Gwerth y bartneriaeth i'r awdl hon yw ei bod yn cynnal unoliaeth ei dychmygiad hi. Mae llinellau fel y rhain, serch eu bod yn ystrydebol braidd, yn wrthgyferbyniad ystyrllon i'r darluniau a gawn yn y caniad cyntaf:

Ac i wledd ar lawr y glyn
Deuai mil blodau melyn;
O lwyn i lwyn yr holl wlad
A eurwyd gyda'r cariad.

A phan ddeuai ofnau neu ofid, yr oedd y goeden gysgodol yno drachefn: 'I gadw oed dan y goeden' yr âi'r ddau pan fyddai 'cymylau'n hofnau'n esgyn dros gefnen/yn gwrlid oer', a'r 'cwrldid oer' yn clymu yn y cof â'r 'lliain tristwch' yn y caniad cyntaf.

Bu i'r bardd amddiffynfa arall hefyd rhag y niwl a'r oerfel, sef 'gwin yr atgofion':

Ac o rin doeau y grawnwin duon
Deuai'r llawenydd i'r gwydrau llawnion.

Ar yr olwg gyntaf ymddengys y cyfosodiad rhwng llawenydd serch a rhin atgofion yn beth annisgwyl. Fe fynn y darlun confensiynol mai ar y presennol y mae'r pwyslais, ar 'y funud hon', ar 'degwch y munud'. Ond wedi meddwl, onid yw'r gorffennol yn rhan hanfodol o berthynas dau mewn cariad? Mae cyfrannu a derbyn atgofion, darganfod gorffennol a threiddio i'r adnabyddiaeth drwy'r gorffennol hwnnw ymhlith pleserau pennaf, a phwysicaf, cariadon. Drwy ddrws y pleser hwnnw y daw'r bardd â ni at drydydd caniad yr awdl.

Pwnc y trydydd caniad hwn yw atgofion. Atgofion ydynt am yr hyn a fu'n ffurfiannol yng ngwneuthuriad y bardd, ac y mae'r gyfres englynion sy'n eu disgrifio ymhlith darnau praffaf yr awdl. Y mae'r 'feidr' sydd ynddynt yn ei arwain yn ôl i ddau le. Mae'n ei arwain yn ôl i'r caeau llafur adeg y cynaeafu. Yn y cydweithio yn y meysydd hyn y gwelodd Waldo ei 'awen' ef yn blodeuo; yno y gwelodd frawdoliaeth y cynorthwyo a'r cydymdrechu. Yno hefyd y gwêl Idris Reynolds ei 'awen' yntau, a thry cynaeafu ffrwythau'r ddaear yn gynaeafu ffrwyth canrifoedd o iaith a diwylliant. Mae'r trosiad wedi ei weithio'n rymus eithriadol ganddo:

Bwrw i'r helm idiomau bras – llafurio'r
Llefaru melyngras,
Nithio'r dweud a throi'r das,
Medi iaith hen gymdeithas.

Wedi gwaith y dydd, dychwelyd i'r cartref. Yn llygad y cof mae ei fam yno o hyd, yn 'dal i wau'. Ond nid gwau yn yr ystyr gyffredin y mae hi ond 'dal i wau/Cerdd dlos i'w thrysori',¹ a 'dal i wau 'nyfodol i'. Trosglwyddo'r etifeddiaeth y mae hi, megis gweithwyr y cynhaeaf, a'r etifeddiaeth honno nid yn iaith yn unig, ond yn iaith a ddyrchafwyd ac a gyfoethogwyd drwy fod yn llestr i'r 'gerdd'. Bu'r iaith honno a'r 'gerdd' a fynegwyd ynnddi a thrwyddi yn gynhysgaeth a chynhaliaeth i ysbryd a meddwl y bardd. Yn y caniad nesaf hi yw'r ffordd a hi hefyd yw'r pren a dail y pren. Mae'r ymdoddi trosiadol ar waith yma eto gan greu caniad clòs a chyfoethog ei wead sydd ar yr un pryd yn dwyn perthynas drosiadol â'r awdl yn ei chyfanrwydd. Mewn ffordd wahanol, mae'r awdl gyfan hefyd yn dyst i wirionedd yr hyn sy'n cael ei gyfleu yn y caniad. Awdl wedi ei moldio ym meddwl a dychymyg un y mae geiriau a syniadau'r traddodiad barddol Cymraeg wedi mynd yn rhan annatod o wneuthuriad ei feddwl a'i fynegiant yw hon. Nid canu am draddodiad yn unig y mae hi; mae hi'n byw'r traddodiad hwnnw. Bywioldeb organig y berthynas rhwng y bardd a'i etifeddiaeth farddol sy'n peri nad yw'r adleisio byth yn dirywio i fod yn ddim mwy nag addurn.

Mae cwpled olaf pennill cyntaf y caniad yn enghreifftio'r hyn sydd gennyf. Disgrifio hyfrydwch bro Llywarch Hen y mae'r bardd. Ym mherson Llywarch y mae'n 'dilyn lôn at gyrion gwig' ac yn 'oedi yn y goedwig'. Yna:

Llecyn cu lle canai cog
Ydoedd fy Mhowys Fadog.

Ceir cyfoeth o ystyr yma i'r darlennydd cyfarwydd, cyfoeth o ystyr sy'n gwbl berthnasol i'r awdl yn ei chyfanrwydd. 'Yn Abercuawg yd ganent cogau' yw'r llinell yng Nghanu Llywarch, ond nid y canu hwnnw yn unig a ddaw i gof. Defnyddiodd R. S. Thomas 'Abercuawg' yn deitl ar ddarlith nodedig yn 1977, darlith sy'n ceisio diffinio hanfod ein cenedligrwydd. Pan fo Idris Reynolds yn sôn am gân y gog y mae'n sôn am rywbeth mwy o lawer: cân, cerdd y genedl

¹ Cyhoeddwyd casgliad o gerddi Elizabeth Reynolds gan ei mab ar ôl ei marwolaeth, dan y teitl *Y Border Bach*.

gyfan yw hi. Tanlinellir hyn yng nghwpled olaf y caniad:

Ir o hyd ein hiaith a'n tras
Tra dail yng nghoetir Dulas.

Cyfeirio'n ôl at Abercuawg y mae 'Dulas'; fe gredir mai ar aber yr afon honno y'i lleolid. Nid enw digyswllt ar unrhyw lecyn dymunol mo 'coetir Dulas' o gwbl, ond enghraifft o wead tynn yr awdl drwyddi. A 'Phowys Fadog' wedyn. Fe'i henwyd ar ôl Madog ap Gruffudd, tywysog y canwyd ei glodydd gan ddaen o feirdd enwocaf y drydedd ganrif ar ddeg, sef Prydydd y Moch a Llygad Gŵr. Barddoniaeth ystyriol yw eu barddoniaeth hwy: trafod y mae ddyletswyddau a pholisïau'r tywysogion mewn cyfnod tra chythryblus, a thyngedfennol, yn hanes y genedl. Y mae corff o draddodiad prydyddol a hanesyddol y tu ôl i'r enw. Arwyddocaol iawn hefyd yw un o linellau eraill y caniad hwn, sef 'A deilen y rhyd olaf'. Eto, yng Nghanu Llywarch yr ydym. Ar y rhyd ar Forlas y lladdwyd Gwên, yr olaf a'r dewraf o bedwar mab ar hugain Llywarch. Mae'r cyfeiriad yn ehangu ac yn dwysáu'r ystyr ac yn dal i ganu yn y cof pan ddown at gyfeiriad arall, mwy penodol y tro hwn, yn nes ymlaen yn yr awdl: 'A oes mab ym Morlas mwy?'

Daw'r cyfeiriad at 'ddeilen y rhyd olaf' ynghanol darn o gywydd lle y datblygir ac yr eglurir yn llawn rym trosiad canolog yr awdl, sef trosiad y pren a'r dail. Fe ddychwelir at y trosiad eto yn nes ymlaen yn yr awdl, ond yma y mae'r syniad yn dod i'w benllanw, mewn darn cyrhaeddgar ei rethreg. I mi, y llinellau hyn yw'r echel drosiadol y try'r awdl yn gyfan arni:

Hon oedd deilen yr heniaith,
Deilen hardd awdlau'n hiaith,
Deilen o wŷdd hirddydd haf,
A deilen y rhyd olaf,
Dail o goed y genedl gaeth
A deilen ein bodolaeth.

Dychwelwn wedyn at y trosiad pwysig arall, sef y feidr neu'r ffordd. Mae'r daith ar hyd-ddi yn arwain y bardd oddi wrth ei wreiddiau i'r ddinas, ac nid lôn fach goediog, wledig mohoni bellach ond traffordd:

Ac unffordd yw'r draffordd drwy – undonedd
Dinas a'i rhyferthwy;

Pawb ar garlam yn tramwy
A dim modd dychwelyd mwy.

Yn y gyfres englynion hon mae'r bardd yn gwneud dau beth. Y mae'n troi oddi wrth ei brofiad at hunangofiant dychmygol. Y mae bellach yn teithio 'drwy aeddfedrwydd fy Hydref'. Nid yw'r toriad rhwng yr hyn sy'n hunangofiant gwir a'r hyn sy'n ffrwyth dychymyg yn cael ei nodi yn y gerdd, wrth gwrs; mae hi'n cadw ei hunoliaeth artistig. Pont yw'r gyfres mewn gwirionedd, pont sy'n cydio'r darn hunangofiannol cyntaf wrth ail ran yr awdl, sy'n fyfyrdodus ei dull. Y mae'r bont honno yn ein harwain o fyd gŵr ifanc, y cafwyd ynddo gymysgedd o dristwch a llawenydd, at fyd yr henwr, sy'n fyd o dristwch anaele:

Eithr yr un fu'r daith erioed; – i mi mwy
O'm hôl mae pob Argoed;
Lôn unig yw lôn henoed,
Lôn fudan, ddi-gân, ddi-goed.

Unwaith eto, mae unoliaeth drosiadol y gerdd yn dod i'r amlwg. Ystyr henaint a marwolaeth yw bod y byd bellach yn 'ddi-gân', yn 'ddi-goed'. Byd ydyw sy'n amddifad o'r grymsterau bywydol y bu'r bardd yn canu iddynt, ac y mae Idris Reynolds yn dewis gosod y byd diffaith hwnnw yn y ddinas a'r faestref. Syniad confensiynol ydyw: a ddichon dim da ddyfod o ddinas? Ymdeimlad o anobaith a diffrwythder a geir yn ymdriniaeth y bardd hwn â'r syniad. Taith anorfod, a thaith ddiddychwel, yw'r daith i'r ddinas iddo ef. 'Unffordd' yw'r draffordd sy'n arwain yno, ac nid oes 'dim modd dychwelyd mwy'. Teimlir nad unigolyn yn unig sydd yma yn cael ei ddiwreiddio a'i dorri oddi wrth y ffynhonnau bywiol, ond cymdeithas gyfan, cenedl, yn rhuthro i ddifancoll fel moch Gadara gynt.

Atgyfnerthir y syniad o anorfodrwydd y distryw gan yr ail edefyn syniadol sy'n gweu drwy'r englynion hyn, sef bod angau ei hun yn cael y gorau arnom bob un, a'i fod yn gwbl ddiosgoi:

O hirbell gwelwn gerbyd – yn dilyn
Gyda'i olau gwanllyd,
Ac yn ennill, ennill hyd
Ddyddiau y goddiweddyd.

Fe glywir cerbyd angau, '*time's wingéd chariot, hurrying near*', a defnyddio geiriau enwog Andrew Marvell, yn nesáu o'n hól ar hyd y ffordd. Erbyn i ni gyrraedd englyn olaf y caniad, mae'r bardd unwaith eto yn un â Llywarch:

Di-gwmni yw'r daith weithion – heb y gwŷr
Heb geraint, heb feibion.

Ef ei hun sydd 'heb feibion', yn wynebu difodiant, heb obaith am y dyfodol. A Chymru ynddo ef yn ogystal. Oherwydd dyna yw dau ganiad olaf yr awdl: galargan Llywarch am ei feibion a'i diriogaeth, a galargan Idris Reynolds yntau am gyfanrwydd aelwyd a chenedl. Fe genir yr alargan honno'n odidog:

Heno, ger Tren wyf henwr
Wyf y dail ar lif y dŵr
Wyf waed y dioddef hir
Wyf un â chri'r gylfinir,
Wyf iaith sy'n lledfyw o hyd,
Wyf ochlais, wyf hen fachlud.

Mae'r llinellau'n blethwaith cyfoethog o ddarluniau ac adleisiau ac y maent yn canu eu neges gydag eglurder hyderus. Wrth ddefnyddio'r gair 'hyderus' sôn yr wyf am hyder bardd; hyder un sydd yn gallu creu o'r newydd o elfennau traddodiadol a chyfarwydd ac sy'n meddu'r feistrolaeth ar gyfrwng i gynnal y greadigaeth newydd honno. Hyder artistig ar y naill law, yn cyd-fynd ag anobaith a düwch gweledigaeth ar y llall. Mae'r cyfuniad, yn y ddau ganiad olaf hyn, yn iasol. Daw'r awdl i ben lle y dechreuodd hi, yng ngerwinder gaeaf, 'a'r hen eira yn aros'. Ac ni allaf i, na'r rhelyw o ddarllenwyr fe debygwn, beidio â chlywed oerfel y gaeaf yn gafael yn dynn am y galon. Ein mam ni oll sy'n teithio drwy'r eira hwnnw i'w chladdedaeth.

* * *

Bron ddeng mlynedd ar hugain yn ôl bellach, wrth ddyfarnu, yn betrus, fod 'Awdl Foliant i Gymru' Emrys Edwards yn deilwng o Gadair Dyffryn Maelor,

fe ddywedodd G. J. Williams beth fel hyn:

Moli'r hen Gymru a wna ef, ac ni chlywir islais y pryder sy'n ysgwyd ein beirdd a'n llenorion heddiw, a'r iaith, eu cyfrwng hwy, mewn dygn berygl. 'Fy Mam yw hi' meddai'r bardd, ac eto, ym marn llawer o'r meddygon, y mae'r fam hon yn beryglus o wael, onid yw ar ei gwely angau. Diau y bydd llawer yn condemnio awdl a ganwyd yn y flwyddyn 1961 heb fod yr islais hwn i'w glywed yn glir.

Trodd yr 'islais' y chwiliai G. J. Williams amdano yn 1961 bellach yn waedd uchel, yn gri o waelod y galon. Dyma brif bwnc y canu caeth i'r genhedlaeth hon o feirdd ac ni welaf unrhyw gyfiawnhad dros brotestio yn erbyn hynny, fel y gwna rhai. Ofer gwingo yn erbyn yr hyn sydd, mae'n amlwg, yn rheidrwydd ar y beirdd. Gall y canu droi'n syrffed ar y darlennydd, mae'n wir. Ond onid yw pob cystudd hir, pob marwolaeth araf, a phob disgrifiad ohonynt, yn dwyn syrffed o ryw fath yn ei sgîl? Nid anwybyddu'r syrffed a'r dioddefaint a ddylid, ond eu harchwilio a'u meddiannu'n greadigol, gan gydnabod fod i'r cyfryw bethau le canolog a llywodraethol ym mywyd nifer o feirdd diwedd yr ugeinfed ganrif yng Nghymru. Mae'n rhaid cydnabod hefyd y bydd yn y canu llawer sydd yn hen; mae hynny yn natur canu sydd fel petai yn ffurfio traddodiad newydd o fewn i hen draddodiad. Cafodd beirdd ein cyfnod ni, mewn pedair canrif ar ddeg o ganu marwnadol, offeryn wrth law i fynegi eu gofid a'u galar cyfoes hwy. Mae'r cyfan yn gylch: mae cyfoeth y traddodiad marwnadol, ynddo ei hun, yn symbol i'r beirdd o'r hyn y maent yn ei farwnadu, ac y mae hefyd yn cynnig iddynt foddau addas i fynegi'r farwnad honno. Y cylch cymhleth hwn, sy'n cwmpasu'r traddodiadol, y personol cyfoes, a'r cenedlaethol, a roddodd fod i awdl 'Y Daith'. Y cwestiwn y dylid ei ofyn yw hwn: a yw'r bardd, oddi mewn i'r traddodiad y mae'n ei arddel, wedi rhoi inni gerdd sydd hefyd yn greadigaeth unigol, yn gerdd a grewyd o'r newydd ym mhair ei ddychymyg a'i fynegiant ef ei hun? Ymgais i ateb y cwestiwn hwnnw parthed awdl Idris Reynolds fu'r ysgrif hon.

RHESTR LYFRYDDOL

Ffynonellau'r Erthyglau

1. 'Welsh Humanist Learning'
R. Geraint Gruffydd (gol.), *A Guide to Welsh Literature III* (Caerdydd 1997), 128-53.
2. 'Llythyr Siôn Dafydd Rhys at y Beirdd'
Llên Cymru XII, 45-56.
3. 'Dilyn Natur: Sylwadau ar ganu Wiliam Llŷn ac R. Williams Parry'
J. E. Caerwyn Williams (gol.), *Ysgrifau Beirniadol IX*, 147-62.
4. 'Lewis Morris, y 'Philomath' Ymarferol'
Geraint Jenkins (gol.), *Cof Cenedl X*, 61-90.
5. *Goronwy Owen*
Cyhoeddwyd yn y gyfres *Writers of Wales* (Caerdydd 1986), tt.93.
6. 'Goronwy Owen, John Milton a 'Molawd Môn''
J. E. Caerwyn Williams (gol.), *Ysgrifau Beirniadol XVII*, 114-30.
7. 'Mary Owen yr Emynyddes'
Y Traethodydd, 1988, 45-53.
8. 'Ceiriog a Chymru'
Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1987, 85-104.
9. 'Elfed: Emynydd yn ei Oes'
Bwletin Gymdeithas Emynau Cymru III, 3, 94-107.
10. "'Garedig Ysbryd' : Golwg ar ganu Elfed'
Llên Cymru 18, 114-26.
11. 'Saunders Lewis, Apostol Patriarchaeth'
J. E. Caerwyn Williams (gol.), *Ysgrifau Beirniadol VIII*, 296-311.
12. 'Llythyr gan Caesar von Hofacker'
Taliesin, Awst 1980, 30-4.
13. 'Saunders Lewis a Mabon'
Taliesin, Tachwedd 1989, 46-50.
14. 'Kate Roberts and a Woman's World'
Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, 1991, 233-48.
15. 'Gwenallt: 'Y Gristionogaeth''
Branwen Jarvis (gol.), *Trafod Cerddi* (Caerdydd 1985), 47-56.
16. 'Golwg ar Ganu Gerallt Lloyd Owen'
Alan Llwyd (gol.), *Trafod Cerdd Dafod y Dydd* (Abertawe 1984), 205-14.
17. 'Cylch o fewn Cylch: Awdl 'Y Daith''
Taliesin, Mawrth 1990, 36-44.

Llyfryddiaeth

Llyfryddiaeth gyfansawdd yw hon. Cynhwsir ynddi y cyfeiriadau a geir yn y nodiadau i'r penodau unigol. Ceisinyd cysoni'r dull o gyfwyno'r gweithiau a enwir.

- T. Arnold (gol.), *An Essay of Dramatic Poesy* (Oxford 1889).
- Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, cyf. H. M. Parshley (London 1972).
- Hugh Bevan, 'Lewis Morris', yn *Gwŷr Llên y Ddeunawfed Ganrif*, gol. Dyfnallt Morgan (Llandybie 1966).
- Martin van den Bruwaene, *La Théologie de Cicéron* (Louvain 1937).
- Glenda Carr, *William Owen Pughe* (Caerdydd 1983).
- 'Goronwy Owen', *Anglesey Antiquarian Society and Field Club Transactions* (1969-70).
- Henri Chamard (gol.), *Oeuvres Poétiques Françaises* (Paris 1908-19).
- (gol.), *La Défence et Illustration de la Langue Francoyse* (Paris 1948).
- Robert J. Clements, *Critical Theory and Practice of the Pléiade* (Cambridge, Mass. 1942).
- Aneirin Talfan Davies, 'Dylanwadau', *Taliesin* II (Nadolig 1961).
- 'Goronwy'r bardd a'r offeiriad', *Gyda Gwanr y Bore* (Llandybie 1970).
- Ceri Davies, *Rhagymadroddion a Chyflwyniadau Lladin 1551-1632* (Caerdydd 1980).
- 'Erasmus and Welsh Renaissance Learning', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1983).
- David Davies, *History of Briton Ferry*, (Port Talbot, s.d.).
- J. Glyn Davies, *Burns ac Ingoldsby* (Wrecsam 1931).
- J. H. Davies (gol.), *The Letters of Lewis, Richard, William and John Morris* (cyfrolau I a II, Aberystwyth 1907, 1909).
- (gol.), *The Letters of Goronwy Owen* (Cardiff 1924).
- 'Goronwy Owen and the Cymmrodorion Society' a 'The Rev. Edward Owen of Warrington and Goronwy Owen', Atodiad i *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1922-3).
- J. Kitchener Davies, *Sôn y Gwynt sy'n Chnythu* (Dinbych 1953 (?))
- Pennar Davies, 'Elfed y Bardd', *Y Dysgedydd* (1954).

- William Davies, 'Casgliadau o Lân Gwerin Meirion', *Cofnodion a Chyfansoddiadau Buddugol Eisteddfod Blaenau Ffestiniog*, 1898.
- R. J. Derfel, *Songs for Welshmen* (Bangor 1865).
- Joseph E. Duncan, *Milton's Earthly Paradise* (Minneapolis 1972).
- Hywel Teifi Edwards, *Gŵyl Gwalia* (Llandysul 1980).
- '*Myfanny Fychan*' ac '*Alun Mabon*', Darlith Flynyddol Asgell Addysg Bellach y Preseli, 1977 (Aberteifi 1978).
- Lewis Edwards, 'Goronwy Owen', *Y Traethbodydd* (1876).
- O. M. Edwards, *Tro Trny'r Gogledd*, gol. Thomas Jones (Wrecsam 1958).
- T. S. Eliot, *Selected Essays* (London 1953).
- Isaac Foulkes (Llyfrbryf), *John Ceiriog Hughes* (Gwrecsam 1911).
- Barddoniaeth Goronwy Owen* (Liverpool 1911).
- Donald M. Frame (gol.), *The Complete Works of Montaigne* (London s.d.).
- Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (London 1965).
- O.H. Fynes-Clinton, 'Davies's Latin-Welsh Dictionary', *Bulletin of the Board of Celtic Studies*, 2 (1923-5).
- Jean Gillet, *Le Paradis Perdu* dans la littérature française (Paris 1975).
- T. Gwynfor Griffiths, 'Italian Humanism and Welsh Prose', *Yorkshire Celtic Studies*, 6 (1953-8).
- R. Geraint Gruffydd, 'Wales and the Renaissance', yn A.J. Roderick (gol.), *Wales Through the Ages*, II (Llandybie 1960).
- 'The Renaissance and Welsh Literature' yn Glanmor Williams a Robert Owen Jones (goln.), *The Celts and the Renaissance* (Cardiff 1990).
- (gol.), *Meistri'r Canrifoedd* (Caerdydd 1973).
- R. Geraint Gruffydd a Geraint Bowen, Beirniadaeth yr Awdl, *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Abertawe*, 1982.
- W. J. Gruffydd (gol.), *Cynyddau Goronwy Owen* (Newport 1907).
- Caniadau a Cherddi* (Bangor 1906).
- A. R. Hall, *The Scientific Revolution 1500-1800* (London 1954).
- Vernon Hall, *Renaissance Literary Criticism* (New York 1945).
- Thomas L. Hankins, *Science and the Enlightenment* (Cambridge 1987).
- Heledd Hayes, *Cymru a'r Dadeni* (Caernarfon 1987).

- John Spencer Hill, *John Milton: Poet, Priest and Prophet* (London 1979).
- Garfield H. Hughes (gol.), *Rhagymadroddion 1547-1659* (Caerdydd 1951).
- 'Ffasiynau'r Dadeni' yn *Ysgrifau Beirniadol*, V.
- H. J. Hughes, nodiadau ar gerddi, *Yr Athro*, V (1955-6).
- John Ceiriog Hughes (Ceiriog), *Oriau'r Hwyr* (Wrexham 1864).
- Oriau'r Bore* (Wrexham s.d.).
- Oriau'r Haf* (Wrexham s.d.).
- Oriau Eraill* (Wrexham s.d.).
- Yr Oriau Olaf* (Liverpool 1888)
- Y Bardd a'r Cerddor* (Wrexham s.d.).
- Caneuon* (Manchester 1891).
- Cant o Ganeuon*, (Wrexham 1911).
- Emlyn G. Jenkins, *Cofiant Elfed* (Aberystwyth 1957).
- R. T. Jenkins, 'Yng Nghwmni D.R. Hughes', *Y Genhinen* (Haf 1954).
- R. T. Jenkins a Helen M. Ramage, *A History of the Honourable Society of Cymmrodorion* (London 1951).
- Bedwyr Lewis Jones, *Robert Williams Parry* (Caerdydd 1972).
- 'Lewis Morris', yn *Gwŷr Môn* (Y Bala 1979).
- 'Goronwy Owen', *Ysgrifau Beirniadol*, II.
- 'Goronwy Owen a Sir Ddinbych', *Denbighshire Historical Society Transactions*, XVIII.
- 'Goronwy Owen, 1723-69', *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1971).
- 'Lewis Morris a Goronwy Owen', *Ysgrifau Beirniadol*, X.
- D. Gwenallt Jones (Gwenallt) (gol.), *Detholiad o Ryddiaith Gymraeg R. J. Derfel*, (Dinbych 1945).
- Bynyd a Gwaith Ishyn*, Cyfres Pobun (Lerpwl 1948).
- 'Elfed: Bardd Dwy Genhedlaeth', *Llafar* (Gŵyl Ddewi 1956).
- Eples* (Llandysul 1951).
- E.D. Jones, 'Llyfrau Elfed', *Y Dysgedydd* (Mawrth 1954), a *Cylchgrawn y Gymdeithas Lyfryddol Gymreig* (Gorffennaf 1954 a Gorffennaf 1955).
- Edward Jones ac Owen Williams, *Gronoviana* (Llanrwst 1860).
- H. L. Jones (gol.), *The Geography of Strabo* (London 1917).

- Islwyn Jones, nodiadau ar *Blodeugerdd o'r Ddeunawfed Ganrif, Barn*, rhifau 60-8, yma a thraw.
- John Jones (Talhaiarn), *Gwaith Talhaiarn* (London 1855).
- John Gwilym Jones, *Goronwy Owen's Virginian Adventure: His Life, Poetry and Literary Opinions*, (Botetourt Bibliographical Society, Williamsburg, Virginia, 1969).
- R. Brinley Jones, *The Old British Tongue: the Vernacular in Wales, 1540-1640* (Cardiff 1970).
- R. Gerallt Jones (gol.), *Dathlu* (Yr Academi Gymreig, 1985).
- R. M. [Bobî] Jones, 'Beirdd yr Uchelwyr a'r Byd', *Ysgrifau Beirniadol*, VIII. *Blodeugerdd Barddas o'r Bedwaredd Ganrif ar Bymtheg* (Llandybie 1988).
- Robert Jones, *The Poetical Works of the Rev. Goronwy Owen with his Life and Correspondence* (London 1876).
- Tegwyn Jones, *Y Llew a'i Denlu* (Tal-y-bont 1982).
- T. Gwynn Jones, 'Goronwy Owain ac eraill', *Y Traethodydd* (1925).
- Thomas Jones (gol.), *Rhyddiaith Gymraeg*, ii (Caerdydd 1956).
- Gerald B. Kauvar a Gerald C. Sorensen, *The Victorian Mind* (London 1969).
- Reinhard C. Kuhn (ac eraill), *Dying We Live* (London 1956).
- H. C. Elvet Lewis (Elfed), 'Islwyn', *Transactions of the Liverpool Welsh National Society* (1888).
- 'Traethawd beirniadol ar waith Ceiriog', *Cofnodion a Chyfansoddiadau Eisteddfod Gwreccsam*, 1888.
- 'Barddoniaeth Gymreig: Hanesyddol a Beirniadol', *Y Geninen* (1889). *Sweet Singers of Wales* (London 1889).
- Traethawd Arobryn Eisteddfod Gadeiriol Meirion, Calan 1888, *Y Geninen* (1889).
- Beirniadaeth yn *Cofnodion a Chyfansoddiadau Buddugol Eisteddfod Bangor*, 1902. *Ann Griffiths: Ei Hanes a'i Hemynau* (Caernarfon 1903).
- 'Mrs Mary Owen', *Y Geninen* (Gwyl Dewi 1903).
- 'The Revival in Wales', *The British Weekly* (Rhifyn arbennig, 7 Rhagfyr 1905). *Caniadau Elfed* (Caerdydd 1909).
- 'Llyfrau Defosiynol', *Y Dysgedydd* (1910).

- 'Yr Emyn Cymreig', *Adroddiad Cyfarfodydd yr Undeb a Gynhalinyd yn Llangefni* (Abertawe 1923).
- 'Atgofion a Lledgofion', *Y Dysgedydd* (Rhagfyr 1930).
- C. S. Lewis, *English Literature in the Sixteenth Century* (Oxford 1954).
- Saunders Lewis, *A School of Welsh Augustans* (Wrexham & London 1924)
- 'Yr Eisteddfod a Beirniadaeth Lenyddol', *Y Llenor*, IV.
- Monica* (Aberystwyth 1930).
- Canlyn Arthur* (Aberystwyth 1938).
- Ysgrifau Dydd Mercher* (Llandysul 1945).
- Blodeuwedd* (Dinbych 1948).
- (gol.), *Crefft y Stori Fer* (Llandysul 1949).
- Siwan a Cherddi Eraill* (Llandybïe 1956).
- '*Gymernwb chi Sigaret?*' (Llandybïe 1956).
- Brad* (Llandybïe 1958).
- 'Ann Griffiths: Arolwg Llenyddol' yn *Trafodion Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion* (1965), Rhan II.
- Cymru Fydd* (Llandybïe 1967).
- Isaac Lloyd (Glan Rhyddallt), *Goronny'r Alltud* (Lerpwl 1947).
- Nesta Lloyd, 'John Jones Gellilyfdy', *Flintshire Historical Society Publications*, 24 (1969-70).
- Alan Llwyd, 'Barddoniaeth y Saithdegau', *Taliesin*, XXXI, 1975.
- Alun Llywelyn-Williams, *Y Nos, Y Nwl, a'r Ynys* (Caerdydd 1960).
- J. E. Meredith (gol.), *Credaf* (Aberystwyth 1943).
- John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (London 1870).
- Kate Millett, *Sexual Politics* (London 1972).
- Dyfnallt Morgan (gol.), *Gnŷr Llên y Ddeunanfed Ganrif a'u Cefndir* (Llandybïe 1966).
- Prys Morgan, *The Eighteenth-Century Renaissance* (Llandybïe 1981).
- 'Cefndir Hanesyddol *Brad*', *Ysgrifau Beirniadol* V.
- J. C. Morrice (gol.) *Barddoniaeth Wiliam Llŷn* (Bangor 1908).
- J. Morris-Jones (gol.), *Llythyrau Goronny Owen* (Liverpool 1914).
- 'Goronwy Owen', Atodiad i *Transactions of the Honourable Society of Cymmrodorion* (1922-3).

- Myrddin Fardd (gol.) *Cynfeirdd Lleyrn: 1500-1800* (Pwllheli 1905).
- Dafydd Owen, *Elfed a'i Waith* (Abertawe, s.d.).
- Gerallt Lloyd Owen, *Cerddi'r Cymilydd* (Tir Iarll 1972).
- Cilmeri a Cherddi Eraill* (Caernarfon 1991).
- 'Llunio Englyn' yn T. Arfon Williams (gol.) *Ynglŷn â Chrefft Englyna* (Barddas 1981).
- Hugh Owen (gol.), *Additional Letters of the Morris of Anglesey* (cyfrolau I a II, London 1947, 1949).
- (gol.), *The Life and Works of Lewis Morris* (Cymdeithas Hynafiaethwyr Môn, 1951).
- Thomas Parry, 'Barddoniaeth Elfed', *Y Genbinen* (Haf 1954).
- Gwaith Dafydd ap Gwilym* (Caerdydd 1963).
- 'Goronwy Owen', *Yr Eurgrawn*, CXXXVII.
- T. H. Parry-Williams (gol.) *Canu Rhydd Cynnar* (Caerdydd 1932).
- T. Rees a J. Thomas, *Hanes Eglwysi Annibynol Cymru* (Liverpool 1872).
- W. L. Renwick, *Edmund Spenser* (London 1961).
- Brynley F. Roberts, *Edward Lhuyd: The Making of a Scientist* (Caerdydd 1980).
- Enid Roberts, 'The Renaissance in the Vale of Clwyd', *Flintshire Historical Society Publications*, 15 (1954-5).
- Griffith T. Roberts, 'Goronwy Owen', *Yr Eurgrawn*, CLXI.
- Kate Roberts, *Deian a Loli* (Caerdydd 1927).
- Rhigolau Bywyd a Storïau Eraill* (Aberystwyth 1929).
- Ffair Gaeaf a Storïau Eraill* (Dinbych 1937).
- 'Merched a Gwaith', *Baner ac Amserau Cymru* (5 Mehefin 1946).
- Stryd y Glep* (Dinbych 1949).
- 'Teg Edrych Tuag Adref', *Baner ac Amserau Cymru* (23 Awst 1950).
- 'Addysg a Gwaith Tŷ', *Baner ac Amserau Cymru* (25 Mehefin 1952).
- Y Byw sy'n Cysgu* (Dinbych 1956).
- Te yn y Grug* (Dinbych 1959).
- Y Lôn Wen* (Dinbych 1960).
- Tynyll Heno* (Dinbych 1962).

- Tegnoch y Bore* (Llandybie 1967).
- Amryw gyfranwyr i 'O Gors y Bryniau', HTV Cymru, 12 Chwefror, 1991.
- Kate Roberts a Betty Eynon Davies, *Y Fam*, Educational Publishing Company Welsh Drama Series, no. 40 (Cardiff 1920).
- Eurys Rolant, 'Tolo Goch', yn Carney a Greene (goln.), *Celtic Studies* (London 1968).
- A. H. W. Robinson, 'Lewis Morris – an early Welsh hydrographer', *Trafodion Cymdeithas Hynafiaethwyr Môn* (1968).
- Alan Rudrum, *Henry Vaughan*, Cyfres *Writers of Wales* (Cardiff 1981).
- A. W. Satterthwaite, *Spenser, Ronsard and Du Bellay* (Princeton 1960).
- R. A. Sayce, *The Essays of Montaigne* (London 1972).
- Thomas Shankland, cyfres yn *Y Beirniad*, IV, V, VI.
- John T. Shawcross yn *Milton 1732-1801* (London and Boston 1972).
- Phoebe Sheavyn, *The Literary Profession in the Elizabethan Age* (Manchester 1967).
- G. Gregory Smith (gol.), *Elizabethan Critical Essays*, i (Oxford 1904).
- J. E. Spingarn, *A History of Literary Criticism in the Renaissance* (London 1963).
- Meic Stephens (ed.), *The Oxford Companion to the Literature of Wales* (Oxford 1986).
- John Thickers a Gomer M. Roberts, *Emynau a'u Hawduriaid* (Caernarfon 1961).
- Ben Bowen Thomas, 'Goronwy Owen and the College of William and Mary' a 'Goronwy Owen: Rector of St. Andrew's, Brunswick County, Virginia, 1760-69', *Y Cymmrodor*, XLIII a XLIV.
- Gwyn Thomas, B. T. Hopkins a James Nicholas, Beirniadaeth yr Awdl, *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Aberteifi*, 1976.
- Geoffrey Tillotson, *Pope and Human Nature* (Oxford 1988).
- Gwilym R. Tilsley (Tilslî), Beirniadaeth yr Awdl, *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Bro Dnyfor*, 1975.
- Undeb yr Annibynwyr Cymraeg, *Y Caniedydd* (Abertawe 1960).
- Lewis Valentine, 'Rhwing Dau' (sgwrs), *Seren Gomer* LV, (1963).
- Isaac Watts, *Works* (Leeds 1800).
- Basil Willey, *The English Moralists* (London 1964).
- C. Ruth Williams, *Merched Gweithiau Kate Roberts* (M.A. Cymru 1990).

- G. J. Williams (gol.), *Barddoniaeth neu Brydyddiaeth* (Caerdydd 1930).
- Beirniadaeth yr Awdl: 'Awdl Foliant i Gymru', *Cyfansoddiadau a Beirniadaethau Eisteddfod Genedlaethol Dyffryn Maelor*, 1961.
- 'Hanes Ysgolheictod Cymraeg yng Nghyfnod y Dadeni 1550-1700' yn Aneirin Lewis (gol.), *Agweddau ar Hanes Dysg Gymraeg* (Caerdydd 1969).
- Glanmor Williams, 'Dadeni, Divygiad a Diwylliant Cymru' yn *Gym Tafodau Tân* (Llandysul 1986).
- Ieuan M. Williams, 'Ysgolheictod Hanesyddol yr Unfed Ganrif ar Bymtheg', *Llên Cymru*, 2 (1952-3).
- Ifan Wyn Williams, *Testun beirniadol ac astudiaeth o gerddi Wiliam Llŷn a geir yn llan'r bardd ei hun* (M.A. Cymru, 1957).
- Ifor Williams, *Meddai Syr Ifor*, gol. Melville Richards (Caernarfon 1968).
- J.E. Caerwyn Williams, 'Goronwy Owen yn 1757', *Y Traethbodydd* (1957).
- Geiriadurnyr y Gymraeg yng Nghyfnod y Dadeni* (Caerdydd 1983).
- R. Williams Parry, *Yr Haf a Cherddi Eraill* (Y Bala 1924).
- Stephen J. Williams, *Robert ap Gwilym Ddu* (Caerdydd 1959).
- W. I. Cynwil Williams, 'Kate Roberts, 1891-1985', *Y Traethbodydd* (Hydref 1985).
- W. D. Williams, *Goronwy Owen* (Cardiff 1951).
- William Williams (Caledfryn) (gol.), *Hymnau* (Gwaith Mary Owen) (Caernarfon 1839, 1840, 1841, a 1842).
- D. B. Wilson, *Ronsard Poet of Nature* (Manchester 1961).
- Lilian Winstanley, 'Spenser and Puritanism', *Modern Languages Quarterly*, iii.